

КОКОТЯХА

АНДРІЙ

КИЇВСЬКІ БОМБИ

CF FOLIO

КОКОТІС (АНДРІЙ) ХА

КИЇВСЬКІ БОМБИ

Роман

Харків
«Фоліо»
2014

ББК 84(4УКР)6
К59

Передмова
Д. Б. Яневського

Художник-оформлювач
Д. О. Самойленко

Кокотюха А. А.

К59 Київські бомби: роман / А. А. Кокотюха; передм.
Д. Б. Яневського; худож.-оформлювач Д. О. Самойлен-
ко. — Харків: Фоліо, 2014. — 379 с.

ISBN 978-966-03-6707-4.

1907 рік. У Російській імперії — конституційний переворот. Влада широким фронтом наступає на громадянські права та свободи людей. У відповідь звучать постріли та летять саморобні бомби. Київ тих часів стає ареною бойових дій. Тут, немов гриби, виростають бойові організації, чий дії вже не підпорядковані єдиному центру.

Андрій Волох, молодий українець, вигнаний з університету за участь у протестах, теж бере до рук зброю. Тепер він — Полтава. І його подальша доля тісно переплітається з радикальним ватажком бойовиків Залізняком, професійним терористом Штерном, жандармським ротмістром Підвисоцьким та Фаїною — вдовою страченого революціонера, котра прагне помсти. Але чи в повній мірі прийнятні ідеї тотального терору для таких, як Полтава? Тим більше якщо терор — зброя не лише бойовиків, а й влади, яка з ними бореться...

ББК 84(4 УКР)6

© А. А. Кокотюха, 2014
© Д. Б. Яневський, передмова, 2014
© Д. О. Самойленко,
художнє оформлення, 2014

ISBN 978-966-03-6707-4

Вступне слово

«Якщо одні беруть, то чому б не мали брати інші?»

Це історичне запитання належить німецькій принцесі Софії Августі Фредериці Ангальт-Цербст-Дорнбурзькій, на той момент — російській імператриці Катерині II. Поставлене воно було напередодні події, що стала найбільшою геополітичною катастрофою в Європі свого часу.

Подія та до сьогодні описується в науковій літературі нейтральним терміном «поділи Речі Посполитої». «Річ Посполита» (лат.: *Res Publica*, польськ.: *Rzeczpospolita*, рос.: *Речь Посполитая*) в перекладі на сучасну українську не що інше як «Спільна справа». «Спільна справа» трьох народів — руського, литовського та польського. Політичний провід цих народів і утворив Рес Публіку — «двоєдину державу трьох народів», яка проіснувала майже 300 років і справила колосальний вплив на розвиток тогочасних українців, литвинів, поляків, євреїв та інших народів, які споконвіку жили на тих землях.

Від 1772 р. їх історія, так само як і історія єдиного до того моменту руського народу, розпадається на дві. Перша — ДО окупації імперіями Гогенцоллернів, Габсбургів та Романових. Друга — ПІСЛЯ неї.

Упродовж 1772—1795 рр., тобто впродовж життя одного покоління, Росія окупувала 462 тис. км² території Рес Публіки (порів-

найте: вся територія сучасної України дорівнює 603 тис. км²), на якій тоді мешкало 5,5 млн людей.

Загарбавши ті землі, російські окупанти негайно зіштовхнулися із фундаментальними проблемами, про існування яких навіть не здогадувалися. Вся історія наступних півтора століть — це історія авантюрних, безглузких спроб уніфікувати порядки, що існували на окупованих територіях, із російськими. Сім російських імператорів — від Катерини II до Миколи II — застосовували кожен свою уніфікаційну, репресивну практику щодо місцевого люду. Всі спроби «підігнати» «своїх» окупованих під ординські стандарти завершувалися з однаковим неуспіхом. Уся півторастолітня історія окупації сучасних українських земель романовською монархією — це кінець кінцем історія заперечення права окупованих народів на мовну, культурну, національну ідентичність, на самостійний національний, культурний, релігійний розвиток, на свободу економічної діяльності, свободу пересування, права вчитися рідною мовою...

Масова прихована нелояльність окупованих до окупантів перейшла у відкриту фазу в останній рік Першої світової війни. Кривава Громадянська війна 1917—1921 рр. винищила без залишку можливості сталого продуктивного розвитку населення окупованих загиблим царатом територій. Зруйнувала впень фундаментальні наріжні цивілізаційні камені — ідеї Бога, Права, Закону, Моралі, гідності людини та її права на приватну власність. Та війна мала наслідком і встановлення новітнього людодіського режиму. Впродовж якихось 30 років комуністична нелюдь буквально з'їла з української землі 20 млн її мешканців, яких у 1917 р. налічувалося майже 30 млн.

Про те герої Андрія Кокотюхи тоді знати не могли. Дві історії представників двох народів, історії українців та євреїв, історії жит-

тя і смерті, яку врешті-решт пододала Любов, — основний стрижень нового роману знаного письменника і журналіста. За всієї своєї нібито «штучності» розказана Андрієм історія є реальною історією 30 млн українців, 11 млн поляків, 5 млн євреїв, мільйонів «іновірців» та інших «недовеликоросів», змушених покоління за поколінням кожного дня відповідати на питання, на яке людина просто не повинна відповідати. Питання таке: що краще — зректися власної ідентичності, пристати на вимоги владного режиму, забезпечивши тим самим існування своє та своєї родини, або чинити тому опір — навіть зі зброєю в руках?

Кожен вирішував для себе сам — згідно зі своїми поняттями про честь, совість та здоровий глузд. І рішення це не залежало ані від національної, ані від конфесійної приналежності людини. Яскравий та найвідоміший приклад — діяльність найефективнішої терористичної організації свого часу — Бойової організації партії соціалістів-революціонерів. Заснована Григорієм Гершуні та Михайлом Гоцом 1902 р., вона проіснувала до 1911 р. Чисельність за всі роки існування — приблизно 80 осіб. Національний склад — росіяни, українці, євреї. Останні керівники — чи не найвідоміший поліцейський провокатор усіх часів і народів Євно Азеф та легенда російського антидержавного терористичного руху Борис Савінков. Бойова організація есерів — найрезультативніша терористична організація свого часу. В сухому підсумку: 263 теракти (тобто в середньому 26 терактів на рік або два щомісячно. Загиблих: 2 міністри, 33 генерал-губернатори і віце-губернатори, 16 градоначальників, 7 адміралів та генералів, 26 викритих поліційних агентів). Окрему від загальноросійської терористичну організацію мали поляки. «Бойувку» Польської партії соціалістичної очолював не хто інший, як засновник повоєнної Польської держави Юзеф Піл-

судський. В «активі» гучні терористичні акти — численні вбивства, замахы, пограбування, інші «героїчні» вчинки такого штибу.

Андрієва розповідь — про безумство та безглуздість цього «героїзму». Ця розповідь про «підземне» життя мого улюбленого колись міста, тротуари та будинки якого пам'ятали кроки, слова, дихання, сміх та сльози десятка поколінь моїх предків. Місто, в якому вони жили, було містом, в якому «весной зацветали белым цветом сады, одевался в зелень Царский сад, солнце ломилось во все окна, зажигало в них пожары. А Днепр! А закаты! А Выдубецкий монастырь на склонах! Зеленое море уступами сбегало к разноцветному ласковому Днепру. Черно-синие густые ночи над водой, электрический крест Св. Владимира, висящий в высоте... Словом, город прекрасный, город счастливый. Мать городов русских».

Таким бачив його гімназичний друга одного з моїх дідів Міша Булгаков. *«Но это были времена легендарные, — писав він, — те времена, когда в садах самого прекрасного города нашей Родины жило беспечальное, юное поколение. Тогда-то в сердцах у этого поколения родилась уверенность, что вся жизнь пройдет в белом цвете, тихо, спокойно, зори, закаты, Днепр, Крейцатик, солнечные улицы летом, а зимой не холодный, не жесткий, крупный ласковый снег... ..И вышло совершенно наоборот».*

Ось про цей «виворіт» мав мужність і талант написати Андрій Кокотюха. «Виворіт» життя, який також є життям. А життя всюди і завжди є життям тому, що є Любов.

Немає Життя без Любви. Немає любви без Життя.
Кохайтесь!

Данило Яневський

Частина 1
ТЕРОРИСТ

Розділ перший

1

*Київ, жовтень 1907 року
Від Деміївки до центру*

Філера*¹ помітив, уже коли проходив повз Троїцький народний дім².

Це ж треба так проколотися, з його досвідом. Штерн мав усі підстави вважати себе професійним революціонером. Тож спершу подумки люто, не добираючи виразів, вилаяв себе, роззяву. Та відразу ж переграв ситуацію, за звичкою шукаючи в ній більше доброго, ніж поганого. І, вже завертаючи у двори, аби перейти ними в бік Бессарабської площі й далі до Хрещатика, все ж таки оцінив те, що сталося, з усіх боків.

Отже, де він проколовся і що має на даний момент.

Хоч початок жовтня видався в Києві доволі теплим, Штерн підняв комір сірого пальта, ніби ховаючись від неіснуючого вітру. Це дало йому змогу кинути погляд довкола, перевіряючи,

* Тут і далі — див. Глосарій.

чи бува не помилився й цей вусатий тип в одязі робітника — дійсно шпиг. Ні, помилки бути не може.

Бусаня Штерн уже бачив, переходячи дорогу й пропускаючи запряженого могутнім битюгом воза, завантаженого цеглою, — не лише в центральній частині столиці губернії, а й на київських околицях почалися раптом жваві забудови. Проводжаючи воза поглядом менше сорока хвилин тому, Штерн ще зловив себе на несподіваній та доволі корисній думці: ось куди треба динаміту, та побільше. Дуже багато, хай летять у повітря ці новітні кам'яниці з претензією на модерну архітектуру й нове слово в міському будівництві. Не кожен може дозволити собі зводити помпезні будинки на кілька поверхів. Це роблять дуже багаті люди — у той час коли для робітників надалі є лиш вогкі бараки. Їхнім, пролетарським, побутом ніхто з новітніх багачів не цікавиться, хоча всі вони — власники великих промислових підприємств чи комерсанти, для яких нічого святого, дай тільки волю вибити останню копійку з кишень простих людей.

Тоді й зачепився поглядом за робітника з вусами. Той, поставивши на землю стару брудну шкіряну сумку із якимось інструментом, старанно зчищав паличкою бруд із правого чобота. Він цілком захопився цією справою. Штерн за своєю природою не був сентиментальним. Справа, якій він віддавав себе вже шостий рік, взагалі не дозволяла розпускати соплі й давати волю будь-яким почуттям. Та, споглядаючи цю картину, майже розчулився. Хто там кричить про брудний малограмотний пролетаріат? Ось стоїть чоловік, сповнений власної гідності, не дозволяє собі ходити серед білого дня в забрьоханих чоботях.

Піднімаючись у бік центру Києва, минув недобудований костел³. Як давно здавалося Штерну, будуватимуть тут вічно — сам він жив у місті вже півроку, часто ходив сюдою й не бачив, аби забудова хоч трошки зрушила. Вже наближаючись до народного дому, помітив боковим зором щось знайоме на протилежному боці вулиці. Досвід нелегала навчив зважати на подібні речі. Глянув туди ніби між іншим, насправді ж — уважно придивляючись. Акуратного робітника впізнав одразу. Той рухався широким кроком, тримаючи сумку на плечі, дивився просто перед себе. Ясно, йде майстровий із передмістя кудись на заробітки. Те, що їм в один бік, теж не дивно — цим шляхом на Хрещатик вийти найпростіше. Так би й залишив вусаня повз увагою, якби за кілька десятків метрів, уже поруч із будівлею Троїцького дому, Штерна враз не осяяло: щось він пропустив. І це відчуття черв'яком гризло ізсередини.

Спіймавши момент, знову майнув очима в бік тепер уже давнього знайомого.

Є!

На ньому була та сама, нічим не прикметна суконна однорядка⁴, недбало розстебнута знизу майже на половину гудзиків. Штани, заправлені в чоботи, — таких по містах і передмістях повно ходить, нема за що окові вчепитися. Лише головні убори... Ай-ай-ай, подумав тоді Штерн, перестаралися панове з охранки⁵. Коли чистив чобіт, на голові трималася кепка, неохайно збита на самісіньку потилицю. Тепер же голову прикрашав сірий повстяний картуз, козилок закривав верхню частину обличчя, лишилися на видноті хіба що ніс та вуса.

Цікаво, під носом у нього справжня рослинність чи бутафорія, подумалося чомусь Штерну. Але яка різниця, раз філер картузи міняє й думає, що отак заховається, стане для об'єкта стеження непомітним на вулицях.

Коли завернув у прохідний двір, перевдягнутий шпиг зник із поля зору. Тут нікого не було. Штерн піддався спокусі, зупинився, відступив до стіни, рука гайнула в кишеню пальта по револьвер. Зараз цей артист поспіхом зайде сюди, адже раптово загубив об'єкта, тепер слід наздогнати, інакше начальство шию намилить. Дуже хотілося Штерну побачити вираз обличчя свого підглядача, коли той наштовхнеться на нього тут, у порожньому прохіднику, який продувають такі небажані для Штернового здоров'я протяги...

Він був готовий стріляти, навіть розуміючи всю безглуздість цієї дії: все одно, якщо його зачепили й ведуть, нинішня *акція* зірвалася. І треба вирішувати, чи робити ноги самому, просто зараз, сподіваючись, що товариші, котрі чекають на місці, зрозуміють сигнал тривоги, коли він не з'явиться, чи навпаки, намагатися скинути «хвоста», заплутати сліди, вийти на позицію та подати знак тривоги, котрий наступні сигнальніки передадуть естафетою. Палець уже звів курок, і Штерну навіть не спадало на думку, він не припускав жодної, навіть благоденної думки про можливість фатальної помилки.

Це — не випадковий майстровий. Отже, він не страждає на зорові галюцинації. Робітник справді мав два головних убори, отак старанно й безглуздо маскувався. Убити його зараз — це вбивство агента охоранки. Якби вперше, ще можна зважу-

вати дії. Але це буде не перший труп на рахунку того, кого останні півроку бойові товариші називали Штерном. За першого свого жандарма він отримав два роки тому, у лютому дев'ятсот п'ятого, довічну каторгу. Звідки за рік утік — теж, до річі, залишивши після себе двоє мертвих тіл...

Філер, ніби щось відчувши, у двір за ним не пішов, у пастку не втрапив і, значить, поки що залишився живим. Чудово розуміючи, як небезпечно було б просто тут, недалеко від центру міста, де завжди ходять підсилені наряди поліції, починати стрілянину, Штерн усе одно шкодував — записати до свого активу ще одного царського сатрапа він ніколи не відмовлявся. Така безжальність до слуг режиму тільки підносила його авторитет у групі, без того досить високий та беззаперечний. Нинішню акцію він подумки вже скасував, проте це зовсім не означає, що Охоронне відділення не має сьогодні зазнати бодай мінімальних утрат.

Зачувши враз швидкі кроки, Штерн не стримав кривої посмішки — дочекався. Правиця з револьвером вислизнула назовні, він опустив її вздовж тіла, збираючись не дати шпигові жодного шансу. Той лише повинен розгледіти зброю, злякатися, відступити назад, може, навіть спробувати витягнути свою — де там у нього «бульдог»⁶, у кишені штанів чи в сумці... Готуючись до цієї миті, Штерн уже застрелив філера щонайменше тричі, тож навіть мимоволі налаштував себе на дивну зустріч із лютим ворогом, котрий, невідомо з якої халепи, раптом ожив.

Кроки чулися зовсім близько.

Порахувавши до п'яти, Штерн зціпив зуби, відступив на кілька кроків, аби збільшити для себе сектор обстрілу. Примружив очі.

У двір швидко, так, ніби позаду гналися всі скажені собаки Києва, не зайшов — забіг цибатий клаповухий гімназист у розстебнутій форменій тужурці.

Побачивши людину з націленим у свій бік револьвером, хлопець зупинився так різко, ніби наштовхнувся на невидиму стіну. Якусь мить, що тягнулася для обох занадто довго, чоловік та підліток поїдали один одного поглядами. Потім Штерн опустив револьвер, завів руку за спину, проте з місця не зрушив.

Тут же виринула ще одна дійова особа — товстун у гімназичній формі махав над головою ранцем, немов крутив пращу, явно збираючись наздогнати цибатого та збити його з ніг спритно кинутим бойовим снарядом. Зброї, котра так перелякала його товариша, товстун побачити не встиг. А якщо й угледів щось краєм ока, точно не роздивився до пуття, що саме стискала рука худого, з нездоровим, блідим, вкритим бридкими червоними цятками лицем чоловіка в пальті. У перші секунди товстий гімназист узагалі не звернув уваги на дивну мізансцену, з криком: «А-а-а, гоп!» він уже цілив у цибатого важеньким ранцем, святкуючи перемогу в незрозумілому стороннім двобої. Та в останню мить устиг притримати свою непогамовну енергію, не відпустив шлейки ранця, той навіть не торкнувся вкляклого хлопця, майнув у повітрі, товстун лиш утратив рівновагу. Тільки тоді зрозумів: щось тут, у тихому похмурому прохіднику, відбувається не так.

— Чого стоїмо? — мовив Штерн голосно й досить чітко та зично, голос прозвучав грубо і злобно, наганяючи на обох гімназистів значно більше страху, ніж навіть револьверне дуло. — Чого витріщилися, питаю? Га? Чого не бачили?

— Нічого, — пробелькотів цибатий, виходячи зі ступору й задкуючи. — Нічого не бачили.

— Нічого не бачили, — луною повторив за ним товстун, котрий тепер опинився за спиною в товариша й визирав звідти, мов переляканий песик.

Хто-хто, а цей так точно нічого страшного не вгледів. Його насторожив помітний, не надто прихований переляк цибатого гімназиста.

— Правильно, — кивнув Штерн, тепер уже спокійно, не криючись, виймаючи руку з-за спини й опускаючи револьвер назад до кишені пальта. — Ви нікого й нічого не бачили. Нікому нічого не скажете. Вам просто нема про що говорити. Так чи ні?

Хлопці не в такт, але все ж таки дружно кивнули.

— Ви ж друзі? Друзі. Напевне друзі, — він і далі говорив рівно, не міняючи загрозливого тону. — Вчитесь добре. Втіха для батьків, хіба не так?

Цього разу гімназисти не кивали, мовчки стояли та вчовчавидь боялися того, що, на їхню думку, могло статися далі. А може, просто чекали, коли сюдою, через двір, захоче пройти ще хтось. Найкраще — офіцер, солдати з артилерійських казарм або «Косого капоніра»⁷, що отримали звільнення в місто. Чи просто дорослий сильний містянин, випадковий перехожий. Дійсно, подібна зустріч була ймовірною, якщо затриматися тут на довший час, і така перспектива зовсім не посміхалася Штернові. Та виховну роботу слід було довести до кінця.

— Ви нічого не бачили, байстрюки, — промовив він. — Зате я добре розгледів вас. Запам'ятав і впізнаю. Київ — місто малень-

ке. Тим більше, ви напевне живете десь тут недалеко. Гімназія за кілька кварталів звідси. Навряд чи ви вчитеся далеко від матусиних спідниць. Розкажете про нашу зустріч хоч комусь, я вас знайду. По черзі. Чи обох відразу. Не я — так мої товариші. І вони не стануть ось так базікати з вами, байстрятами. Все ясно?

Тепер гімназисти кивнули в унісон. При цьому товстун намагався триматися за спиною цибатого, пересуваючись позад нього приставними кроками, в той час як його товариш, не зводячи зі Штерна очей, просувався назад, ближче до виходу.

— Куди? — прикрикнув Штерн. — Стійте тут! Умієте рахувати? Лічіть до ста, байстрюки. Можете вголос, та краще — про себе. Тільки тоді можете гратися далі... діти. За вами стежать.

Останню фразу він кинув про всяк випадок, навіть сам сумніваючись, що хлопці в сказане повірять. Коли обоє дружно заворушили губами, він розвернувся й пішов уперед, не озираючись.

Ця несподівана зустріч забрала не більше п'яти хвилин, за цей час філер так і не з'явився, тож Штерн мав повне право на висновок: відірвався.

Шпиг напевне помітив його нехитрий маневр, вирішив не видавати себе, потім доповість — об'єкт втрачено, так бувало не раз і не два. Слід попелити ще трохи, час є, вийшов із запасом, і хто знає — раптом сьогоднішню акцію й не треба скасовувати. Може, це просто збіг, існувала ймовірність випадкової зустрічі, його портретний опис уже кілька разів друкували «Київські губернські відомості»⁸ в рубриці оголошень про розшук особливо небезпечних злочинців. Звісно, там вказані його

справжнє прізвище та ім'я, партійне прізвисько в такій об'яві не напишуть. Але ж на вулицях закликають видивлятися не Штерна, навіть не міщанина Лазаря Ароновича Штурмана, а молодого чоловіка двадцяти шести років із певними, доволі красномовними прикметами. Кінець кінцем, то міг справді бути не філер. Увагу на перехожого міг звернути звичайний лояльний до влади письменний робітник, з ненависної категорії штрейкбрехерів. Служка режиму, вирішив вислужитися, приклав до зовнішності випадкового перехожого прочитаний опис, пішов за ним слідом...

Щойно Штерн вийшов з маленького лабіринту дворів та опинився неподалік Бессарабки, зрозумів: геть ілюзії, нічого випадкового не буває. Засік відразу трьох шпигів. Один із них — знайомий вусань, тільки тепер без сумки й простоволосий. Нескладно вирахувати, як об'єкту вийти найпростіше, караулили на всіх можливих виходах.

Обклали.

2

*Київ, центр
Вулиця Володимирська —
Бібіковський бульвар⁹*

Фаїна не любила Левіна.

Щоправда, винятків саме для нього не робила — вона, єдина жінка в групі, не любила нікого із соратників по підпільній

боротьбі. Їй не подобалися ні Малюта, ні Вольф, ні Гірш, а їхнього керівника, Штерна, навіть трошки побоювалася. Свої почуття, точніше — їхню цілковиту відсутність, молода жінка озвучила вголос уже на першому ж зібранні, коли її приймали до бойового загону. Красунчик Левін тоді доволі щиро здивувався: гляди, мовляв, менше ніж півгодини знайомі, а вона вже нас не любить. Довелося пояснювати — треба розуміти, про яку саме *любов* Фаїна говорить.

По-перше, зазначила вона тоді, її справді коханого чоловіка повісили в «Косому капонірі» разом ще з чотирма борцями цієї весни, холодного березневого ранку. Судді поспішали, між арештом та виконаним вироком минуло незвично мало часу, трошки менше чотирьох місяців. На апеляцію надії не було, та відхилялася сама можливість її подання: захисник навіть не робив вигляду, що переймається долею своїх підзахисних. Невідомо, кому хотіли царські сатрапи зробити такий езуїтський подарунок поспішною стратою — собі, новому начальнику охоранки полковнику Кулябку¹⁰, київському генерал-губернатору Сухомлинову¹¹, першому міністру Століпину¹² чи взагалі — самому государеві-імператору. Можливо, ніхто нікому нічиєї смерті презентувати не хотів, просто дійшли чутки, що приреченим готують втечу, тому й вирішили прискорити події.

Так чи інакше, після страти свого справді першого та єдиного коханого Фаїна вирішила не відкривати більше свого серця нікому. Цілком віддавши його боротьбі. Отже, наголосила вона присутнім, вони всі для неї — не чоловіки, лише товариші по боротьбі. Жодних любовних історій, поки зло-

чинний режим не впаде, розхитаний та деморалізований праведним революційним терором. Вони на вірному шляху. Фаїна була в цьому переконана — пішов четвертий десяток років із того часу, як у гнобителів полетіла перша бомба.

По-друге, — і цей пункт Фаїна вважала чи не важливішим за перший, — вона дуже просила б не ставитися до неї, як до жінки. Не сприймати її, якщо можна так сказати, особою протилежної статі. Їй не робити жодних поблажок, коли йдеться про планування чергової акції. Нехай її зовнішність, справді приваблива й навіть зваблива, та світські манери й виховання, отримані в так званій пристойній родині, з якою давно й рішуче вона порвала, вводять в оману сторонніх. Тим більшою несподіванкою для ворогів стане бомба чи револьвер у руці жінки, котра лише здається тендітною.

Насправді ж Фаїна робила все, аби тренувати й гартувати свої руки та своє тіло. Могла, на превеликий подив інших, уклякати посеред кімнати перед дзеркалом, тримаючи у витягнутій руці трифунтову гантелю — у разі чого, у критичній ситуації, рука не повинна здригнутися. Молоду жінку не заскочило, коли першим цю умову прийняв Штерн, і так само не було нічого надзвичайного в тому, що її вперто не бажав визнавати для себе красунчик Левін. Знаючи, що того приймають майже в усіх борделях на Ямській¹³, Фаїна зібрала в кулак усю треновану волю, аби переконати себе: нічого бридкого в інтимних походеньках товариша Левіна немає. Хоча саме його залицяння з огляду на те, що він не припиняв фліртувати як перед черговим походом на Ямську, так і повернувшись від повій під

ранок, сприймалися нею з більшою огидою, ніж їх дозволяв би собі хтось інший. Тим не менше, Фаїна домовилася з собою: Левін — бойовий товариш. Його відданість справі перевірена часом. Надмірна ж хтивість — лише недолік, так, ніби це фізична вада: заїкання, наприклад, чи більмо на оці, шостий палець чи «заяча губа». Левін нічого не має до неї, просто залицяється за звичкою чоловіка, котрий користується постійним успіхом у жіночої статі. Тож просто не може дозволити собі ігнорувати симпатичну, на його погляд, *дівчину*, котра постійно знаходиться поруч.

Щойно змирилася з цим, стало легше. Фаїна давно не дивувалася з того, що Штерн призначає її в парі з Левіним сигнальниками частіше за інших. Справді, разом вони в очах не лише простих міщан, а й навіть поліцейських та жандармів виглядали милою парою, кожен із яких пасує іншому. Загалом не визнаючи світських нарядів, Фаїна все ж таки вміла не просто підібрати їх собі зі смаком, а й носити все це. Ще й дякувала Левіну: коли вони лишень починали, той, побачивши вираз обличчя напарниці при вигляді сукні, тут же порадив ставитись до цього, мов до маскарадного костюма. Навіть нагадав, що в кадетському корпусі, куди його намагався прилаштувати татусь, а матінка не заперечувала, він на різні маскаради перевдягався то в солдата наполеонівської армії, то у бурого ведмедя, то ще в якусь бутафорію.

Зараз вони вдавали парочку, котра зустрілася перед електричним ілюзіоном¹⁴ «Люкс», що на розі Хрещатика й Прорізної, і тепер шляхетно гуляє Володимирською в очікуванні на-

ступного сеансу. Так робила безліч київських парочок. Тим більше що зараз у «Люксі» давали «Кочубея в темниці»¹⁵, на цю першу зняту в Києві фільму міщани валом валили.

Зрештою, навіть якщо вони не чекають сеансу, а просто гуляють Володимирською, від Оперного до Софії, навряд чи привертатимуть спеціальну увагу. Він — охайний молодик у тужурці інженера шляхів сполучення та форменому кашкеті. Його супутниця — чорнявка з модним у цьому сезоні начосом, у вдягнуеному прямо капелюшку з не дуже широкими, знову ж таки по моді з французьких журналів, крисами та в сукні, до якої капелюшок цей не дуже пасує. Втім, виглядають обоє акуратно, але — скромно. Мабуть, не так давно почали зустрічатися, бо дама тримається хоч і поруч із кавалером, та все ж зберігає невеличку відстань.

Одне слово, нічого підозрілого. Фаїна та Левін схожі на всіх інших, хто прогулюється в неділю центральною частиною губернської столиці.

Тут, на перехресті Володимирської, Прорізної та Ярославового Валу, місце для сигнальників вибрано дуже зручне. Можна було одночасно контролювати рух в обидва боки й стежити за перетином вулиць — саме там дуже скоро все й повинно було статися.

Група вже взяла під контроль периметр. Трохи далі за перехрестям стояла запряжена коляска з піднятим верхом. На козлах примостився Вольф, час від часу ліниво пояснюючи цікавим, що він нікуди не їде, чекає наймача за його наказом. На протилежному боці прогулювався Малюта, маючи завдан-

ня відрізати приреченому шлях до відступу, коли раптом у Гірша щось не вийде. Бомби мали при собі обоє, третю тримав біля себе Вольф, сигнальників озброїли револьверами. Та почати все одно мав Штерн, мета ж Вольфа з Гіршем та Левіна з Фаїною — забезпечити прикриття й відступ.

План відходу успішно втілювався вже кілька разів. Ідею видала саме Фаїна. Усе було просто й діяло поки що безвідмовно. Щойно метальники вступали в дію, гриміли вибухи й починалася паніка, молода, пристойно вдягнена жінка голосно, на всю силу легенів, водала, вдаючи неабиякий переляк, падала на бруківку, її супутник репетував: «Убили! Убили! Жінку вбили!» — це завжди відволікало цікавих, водночас жахаючи їх, створювало паніку, заважало працювати городовим, жандармам та агентам у цивільному, котрі часто крутилися довкола чергової їхньої *цілі*. Усе тривало недовго, Фаїна чудово навчилася зомлівати й приходити до тями, та навіть декількох секунд фори вистачало, аби метальники розбіглися, порснувши вуличними горобцями врзнобіч. Сама ж Фаїна та її супутник, найчастіше — Левін, втрачали після її повернення до тями всякий інтерес із боку поліції та жандармів. Тож могли вільно забиратися з місця пригоди.

Сьогодні планувалося діяти за вже знайомою, не раз відпрацьованою схемою.

Витягнувши з кишені срібний годинник на ланцюжку, Левін відкрив кришку, перевірів час, клацнув пальцями — жест, який дратував молоду жінку весь час, скільки вони знайомі.

— Штерн запізнюється, — промовив неголосно.

— Нормально, — так само неголосно заспокоїла Фаїна, скосивши погляд на циферблат. — Запас є.

— На нього не схоже, — заперечив Левін.

Довелося погоджуватися. Це справді так — у питанні часу їхній керівник був дуже прискіпливим, вивіряв свої дії та дії інших буквально по секундах і вимагав, аби цього дотримувалися неухильно. Загалом, коли починався будь-який, навіть невеличкий часовий збій, це вже саме по собі означало: щось сталося, йде не так і мусило без зайвих попереджень насторожувати інших.

Фаїні все ж таки кортіло відповісти Левіну. Точніше — не хотілося мовчати. Аж ураз погляд, ковзаючи тим часом довкола, зачепився за знайому високу постать, яка рухалася вгору по Фундуклеївській¹⁶. Звідти його й чекали, побачили, коли повз прогуркотів трамвай.

— Левін...

— Я. Що?

— Квіти.

— Тобто?

— Купи мені квіти, — сказала Фаїна, намагаючись зберігати спокій, і все ж таки не втрималася, відповіла, не міняючи тону: — Шлемазл.

До Левіна дійшло швидко. Та він і тут не стримався від звичного для себе блазнювання. Стукнув себе по лобі спершу двома пальцями, так, ніби швидко тиснув на клавіші рояля, потім легенько ляснув усією долонею, картинно торкнувся губами руки супутниці й поспішив до дівчини, з вигляду — сіль-

ської, у білому фартусі й хустці, що продавала невеличкі букетики з кошика.

Розмістилася вона поруч із Оперою, майже посередині шляху. Поруч із квіткаркою саме товкся худорлявий студент із великою коробкою цукерок під пахвою — явно йшов на побачення й прицінювався до букетів. Утім, купувати не поспішав: чи то квіти не подобалися, чи витратив останні копійки на шоколад.

Левін рішуче відсторонив студента. Той явно вирішив, що впевнений у собі залізничник проганяє його, втягнув голову в плечі, краще примостив під рукою коробку й подріботів на гору. Хай думає, як собі хоче. Не торгуючись, навіть не особливо перебираючи, Левін заплатив, узяв перший-ліпший букет, простягнув Фаїні. Та, як усяка дівчина на її місці, зробила кніксен, прийнявши знак уваги із вдячністю.

Зі свого місця обом було видно — Штерн саме завернув на Володимирську, посунув протилежним боком вулиці, помітив їх, зупинився, витягнув із кишені пальта пачку цигарок, стукнув гільзою об кришку, поклав пачку назад, витягнув сірники, закурив. Тоді поправив піднятий комір, рушив далі, в бік Софіївської площі, не озираючись на ходу.

Левін із Фаїною презирнулися.

Квіткарка стояла на цьому місці не щодня, але в суботу та неділю — постійно. Городові її не ганяли. Видно, влаштувалася біля хлібного місця, поруч із Оперою, досить давно. Домовившись із усіма, з ким слід домовлятися в таких випадках.

Купити в неї букетик — невинна справа, зовсім не викличе ні в кого підозр.

Але якщо Левін купував у неї квіти й дарував Фаїні — для решти бойовиків це був сигнал провалу та згортання акції.

Сигнальники ж отримали такий знак від самого Штерна.

Піднятий комір — «хвіст».

Закурена цигарка — він поведе шпигів за собою, інші знають, як треба діяти.

Як би тепер букета позбутися? Адже Фаїна не любила квітів...

3

Часу на прийняття рішень не лишалося.

Проте він і не був потрібен. Кожного разу, плануючи чергову акцію, Штерн передбачав можливість її скасування та перенесення через обставини, котрі виникали незалежно від дій групи та ставили все під загрозу. І Фаїна, і Левін досить швидко вчепили філерів у натовпі. Він нарахував двох, вона — чотирьох, чоловік не сперечався: тут краще уявляти ворога сильнішим, ніж недооцінити розстановку сил.

Обоє зараз думали майже однаково. Якби на місці Штерна опинився хтось інший, досить було просто при нагоді викинути подалі зброю. Потім хай затримують, якщо хочуть. За свої документи кожен був спокійний, партійна канцелярія поки збоїв не давала, виправляла, можна сказати, справжні папери.

Але Штерн, особливо небезпечний терорист, каторжник, що втік і знаходиться у розшуку, так легко не відбувся б. Його *ведуть*, не затримуючи, напевне, лише через бажання дізнатися, куди він іде й на кого виведе. Якщо ж філери розгадають його маневри, засюрчить поліцейський свисток, і керівнику бойового загону доведеться прориватися зі зброєю в руках. Чи вдасться це? Ніхто не може сказати точно...

Через те, згідно із наперед відпрацьованим планом, Левін та Фаїна рушили Володимирською, на перетин вулиць, просто до коляски, на віжках якої чекав загримований за улюбленою акторською звичкою Вольф.

Побачивши зі свого місця сигнал тривоги, у той же бік рушив незграбний велетень Малюта. Щоправда, таким собі неповоротким слоном він здавався лише стороннім. Ті ж, хто знав цього колишнього зломщика, якого Штерн навернув до лав соціалістів-революціонерів на пересилці в Красноярському централі¹⁷, не радили б модним нині спортсменам змагатися з кремезним мужиком на швидкість реакції.

З найближчого двору вже виходив Гірш — мав отримати інший сигнал та рухатися до коляски, щойно з'явиться приречений. Бомби цей колишній гірничий інженер, знавець підривних робіт із промислової Юзівки¹⁸, робив сам, та, на відміну від більшості піротехніків, завжди ходив на акції разом з усіма: якщо в когось, навіть у Штерна, з якоїсь причини пекельна суміш не вибухне, те, що тримав при собі Гірш, спрацює завжди, безвідмовно.

Тепер перед бойовим загоном стояло просте завдання — перехопити свого керівника, відбивши від нього філерів.

Бойовики знали, куди саме збирається вивести свій небажаний ескорт Штерн. Вони скоротять відстань дворами, влаштують засідку. Вийшовши просто на них, керівник першим кине́ться на ближчого шпига. Інші тут же виявлять себе, вступлять у *зру*.

Нападу фараони не чекають, розстріляти та навіть закидати їх бомбами — пара дрібниць, звична та знайома справа. Гірш і Левін мали досвід вуличних боїв. Перший — у Москві, був одним із тих, хто закидав бомбами спрямованих на підмогу жандармським кіннотникам військових кавалеристів знаменитого Семенівського полку¹⁹. Другий — в Одесі, коли минулої осені разом із анархістами на замовлення партії есерів брав участь у кількох гучних ексах²⁰, потрусивши як слід чи не всі великі одеські банки.

До своєї групи Штерн підібрав надійних та перевірених людей. Фаїна навіть потай від інших пишалася, що керівник вважає і її перевіреним бійцем. Хоча бомб їй поки що не довіряв, та все ще попереду, недарма вона гартувала силу своїх, колись таких тендітних, ручок...

Ні, жоден із бойовиків не сумнівався в успіху спроби відбити старшого. Вони спокійно налаштувалися на новий план. Але все ж таки занепокоїлися, побачивши, як саме в цей час з боку Ярославового Валу зацокотів прикметний екіпаж, котрий вони чекали тут уже годину.

Генерал-майор Євсеев, суддя військово-окружного суду.

За його вироком у вересні повісили двох членів бойової організації, ще трьох відправили на довічну каторгу. Газети широко висвітлювали цей процес. Його високоблагородіє пан Євсеев просто в залі суду повідомив, скільки разів йому по-

грозували знахабнілі терористи, вимагаючи якщо не виправдати їхніх товаришів, то принаймні пом'якшити вирок. Не допустивши, зокрема, смертної кари.

«Після таких зухвалих погроз я готовий відправити на шибеницю всіх! — виступав у залі суду генерал-майор. — Але в Російській імперії все ж таки є закон. Його буква вимагає карати на смерть тих, чиї страшні злочини того варті. І не підсмикувати на мотузку всіх гуртом лише тому, що я, суддя, вірнопідданий і патріот, наділений правом судити й оголошувати вирoki, вважаю: тільки так можна викоринити цю заразу терору! Погляньте довкола: кров летиться всюди! Летиться вже не перший рік! Нині вбивають мало не щодня, і безкарний терор лише збільшує ряди героїв! Ця кров — на совісті так званих кадетів і так званих соціалістів-революціонерів! І ми повинні це знати й розуміти! Та закон є закон. І саме він не дозволяє оголошувати всім цим злочинцям смертні вирoki! Бо я відповідаю за свої слова та дії, я служу закону! Навіть якщо це не зовсім подобається радикально налаштованим підданим Його Імператорської Величності!»

«Пожаліти — означає приректи людей на вічну каторгу», — сказав тоді Штерн, недобре посміхаючись, і додав при цьому: аби йому справді погрожували, сатрап давно був би вже мертвий. Ці слова вирішили долю судді. Левін протягом трьох наступних тижнів через гарненьку простушку — генеральську покоївку — дізнався, куди і в який час суддя виїздить у неділю. Звичок своїх цей консерватор не міняв. Улаштувати засідку й виконати свій партійний вирок царському катові тепер лишалося справою техніки.

— Чорт, — процідив Левін крізь зуби, враз зупиняючись. — От чорт... Чому...

Фаїна непомітно для інших стукнула його кулачком у спину, цілячись між ребрами.

— Не стій, іди вперед. Усе скінчено.

— Нічого не все, — цідив далі Левін. — Ми не можемо його так пропустити, Фаню.

— Справді? Давно ти щось вирішуєш у групі?

— Ти теж не вирішуєш нічого, — парирував Левін, відсторонюючись від неї.

Тим часом екіпаж помітили інші. Пожвавішав Вольф, перебираючи віжки й нервово озираючись. Зупинився Гірш, насунав картуза на очі Малюта.

— Стояти, — одними губами мовила Фаїна. — Левін, ми не робимо дурниць. Наступного разу. Це почекає.

— Нічого не почекає, — відмахнувся Левін. — Зробимо зараз — тільки краще.

Екіпаж минув перехрестя, завернув праворуч, рушив у бік Бібіковського бульвару.

Кілька солідно вдягнених перехожих привіталися з пасажирами, дехто з чоловіків навіть зняв капелюха. Тут, у центрі Києва, всякий, особливо — особа рангу генерал-майора Євсєєва, практично завжди міг зустріти й зустрічав із десятків, як не більше, знайомих. До того ж генеральський екіпаж у місті добре знали.

Тепер Левін, Малюта й Гірш уже обмінювалися поглядами й жестами, не особливо криючись. Якщо придивитися уважно, цю трійцю, яка напевне щось замишляє, виявити було б

нескладно. Це зовсім перестало подобатися Фаїні: адже ще мить — і на них неодмінно зверне увагу городовий, котрий виструнчився перед екіпажем, випнувши груди вперед, і зазмер із високо піднесеною головою і з рукою біля козирка.

— Йдемо, — швидко, не приховуючи тривоги, мовила Фаїна. — Левін, це наказ, ми йдемо звідси геть.

— Чий наказ? — Тонкі брови Левіна від подиву стрибнули вгору. — Ти давно наказуєш тут?

— Штерна. Наказ Штерна...

— Чим ми зашкодимо Штерну? — тут же відбив Левін, тоді зачастив: — Слухай мене, слухай, слухай... Ми час на це витратили, зараз генерал їде просто до нас. Полетять бомби — почнеться хамішуцер! Великий хамішуцер, Фаню! Фараони, що пасуть Штерна, почують і кинуться сюди!

— Не кинуться!

— Чому?

— Почнуть його крутити. Відразу. Нас поруч не буде. Це ж Штерн, хіба ти забув? Левін, це — Штерн!

Говорячи так, Фаїна розвернула товариша до себе, сіпнувши за плече, намагалася дивитися йому в лице. Та погляд самого Левіна судомно блукав вулицею, його ніби лихоманило, тіло ж навіть почало ледь тіпати.

Простеживши за цим поглядом, Фаїна відчула: всередині враз похололо.

Малюта й Гірш тепер наблизилися, зменшивши периметр, знаходилися від них досить близько. Хоч виразів їхніх обличчя вона не бачила, поведінка обох не лишала сумнівів: вони готові

діяти, виконати будь-який наказ. Левін, у свою чергу, збирався цей наказ віддати. Беручи на себе всю повноту відповідальності — і ймовірно лишаючи Штерна філерам. Навіть якщо всі бомби зараз влучать у ціль і суддя, тобто *кат* Євсєєв, отримає заслужене, навіть якщо вони самі після цього зможуть організовано відійти й зникнути, керівник групи, обкладений шпигами, матиме для цього менше можливостей.

Значно менше.

— Не можна. — У голосі Фаїни звучав уже неприхований відчай. — Левін... товариші... Товаришу Левін, так не можна. Наказ був зовсім інший...

— Накази виконуєш ти, Фаню. — Говорячи, Левін уже не дивився на неї, рука стискала в кишені тужурки револьвер із зведеним курком. — Обстановка міняється. За такими правилами ведуться всі бойові дії: роби так, як вимагають обставини.

— Глузд...

— Обставини! — відрізав Левін.

Лише тепер Фаїна зрозуміла: утримати інших від зухвалих, сміливих, але безглуздих з огляду на становище Штерна дій уже не зможе ніхто й ніщо.

Екіпаж уже порівнявся з ними.

Малюта швидко спускався, ступаючи широко й намагаючись обігнати його, аби жбурнути свою бомбу під колеса. В уся-

кому разі, Фаїна серцем відчула — зараз буде так, і все полетить шкереберть.

— Він не сам, — спробувала вона хоч якось стримати бойовиків.

— Яке мені діло, хто там поруч із ним, — відмахнувся Левін. — Там не жінки з дітьми, просто товстун у мундирі. Жаба.

Будь на місці огрядного чоловіка, котрий сидів поруч із Євсеевим, жінки, діти або навіть ті й інші, така обставина навряд чи зупинила б Левіна. Хто-хто, а Фаїна знала це добре. Так само розуміла: ані Малюті, ані Гіршеві, чого там — навіть самому Штернові — подібна перешкода не стала б на заваді.

Сама не будучи останнім часом надмірно сентиментальною й чутливою, Фаїна, на відміну від бойових соратників, таки уявляла собі межу, яку вона ще не готова була перейти. До остаточної перемоги світової революції вона не збиралася мати дітей, проте до чужих ставилася без злості. Вважала: кожна дитина невинна і має шанс стати кращою, ніж її батьки. Такою вважала себе, рішуче порвавши зі своєю, як гадала, реакційною та вірнопідданською родиною, де вважалося почесним вішати на стіну не лише портрет царя, а й картини із зображенням членів імператорських фамілій. Батько пояснював: це так вони вдячні за те, що суспільство не відторгнуло їх, вихрещених євреїв, дозволило обіймати високі посади, мати пристойну репутацію й бути прийнятими та бажаними у вищому товаристві.

Ні, таке не для неї. Діти мають шанс.

— Левін, останній раз прошу...

— Пильнуй вулицю, — перервав її той. — Як почнеться — кричи й падай. Хай дивляться на тебе, більше істерики, Фаню.

— Левін...

— Все!

Малюта, порівнявшись із екіпажем, ступив крок із тротуару на вуличну бруківку.

Те, що сталося далі, пояснити не зміг ніхто.

Майже водночас із Малютою на бруківку вийшов і рішуче посунав навперейми екіпажу нічим особливим не примітний молодий чоловік у старій шинелі без погонів. Звідки він узявся — не помітив ніхто з бойовиків, і згодом Фаїна картала себе за втрату пильності. Хоча навіть якби стежила за вулицею старанно, все одно молодик у шинелі та окулярах не привернув би її уваги.

Візник, що правив екіпажем, угледів хлопця надто пізно — складалося враження, що той зараз хоче кинутися під кінські копита від нещасної любові. Натягнувши віжки, він махнув канчуком, рывкнув мало не на всю округу:

— Тпру-у-у-у! Куди ти лізеш, сучий сину! Ось я тебе!

Майнув у повітрі канчук.

Молодик ступив крок убік, виставив перед собою руку — лиш тепер Фаїна розгледіла дуло.

Стріляв він не в людей.

Три постріли, один за одним, призначалися коневі. Тварина не заіржала — здавалося, зовсім по-людськи зойкнула від несподіванки й болю, здрибилася й одразу завалилася на бік, від чого запряжений екіпаж почав хитатися.

Наступної миті з протилежного боку, блискавкою майнувши повз Фаїну та Левіна, на бруківку вискочив студент, той самий, худорлявий, із коробкою шоколаду.

Широкий замах, мить — і брунатного кольору пакунок полетів просто під колеса. Студент устиг зробити два широких стрибки, як посеред Володимирської пролунав вибух.

Але за мить до того Фаїна з Левіним, що стояли до несподіваного металника найближче й не зводили з нього очей, вхопили те, що навряд чи кинулося в очі звичайним перехожим.

Збираючись жбурнути свою коробку під екіпаж, студент рухався швидко, проте не надто зграбно. В останній момент нога підвернулася, він поточився, втратив рівновагу, намагався її втримати — і водночас не збирався більше зволікати з кидком. Тому не вийшло так, як гадалося: бомба не просто не долетіла до цілі, вона стукнулася об каміння бруківки праворуч від лівого заднього колеса. Вибух пролунав — та не зашкодив ані екіпажу, ані тим більше — його пасажирам.

Студент же — чи бойовик, перебраний студентом, — не бачив цього. Він уже мчав назад, пригнувшись, втягнувши голову в плечі й кумедно навіть із огляду на критичну ситуацію загрибаючи руками повітря. Левін рвонув було за ним. Сам поки не знаючи, для чого: дізнатися, хто він такий і чиє завдання виконує, жбурляючи бомбу в царського сатрапа, на якого група Штерна полює майже місяць, врятувати від переслідування чи затримати, вдавши із себе слухняного громадянина. Зупинила Фаїна, схопивши під руку й міцно стиснувши лікоть.

— Туди! — видихнула вона, кивнувши на бруківку.

Дія там справді розгорталася повним ходом. Над вулицею зависнув суцільний крик, воедино злилися жіночі крики, чоловічі прокльони, дитячий вереск і груба лайка. Люди заметушилися, бажаючи врятуватися, та не знаючи напевне, звідки

полетить наступна бомба, кому вона буде призначена і, головне, хто з очевидців може стати випадковою жертвою. Здавалося, в цьому Содомі спокій зберігають лише залізничник зі своєю дамою — так, ніби для обох подібне дійство було звичним, частиною повсякдення, чимось побутовим, таким, що не має значення й не викликає жодних емоцій. Якби поруч опинився досвідчений поліцейський агент, подібна поведінка парочки, котра знаходилася в максимальній близькості до місця нападу, напевне викликала б у нього підозру. Але зараз навіть тертому філерові було не до того, аби зиркати врізнобіч.

Бо візник екіпажа, намагаючись втриматися, міцно, мертвою хваткою вчепився у натягнуті віжки, немов збираючись не дати впасти застреленому коневі. А тим часом Євсеев та його супутник, прозваний Левіним жабою в мундирі, вже поспіхом вибиралися назовні. Фаїні мимоволі стало шкода: ким би вони не були, ці зухвальці, але доручати таку важливу річ, як метання, зеленому юнакові, котрий явно не мав належного досвіду, — значило від самого початку провалити всю справу. Щось непереборне, нестримне штовхнуло її до бровки тротуару — виникло гостре бажання завершити справу за очевидних дилетантів.

Її випередили.

Стрілець у круглих окулярах нікуди не збирався йти. Він стояв на іншому боці вулиці, стежив за розвитком подій, котрим сам же дав старт, із дивною з огляду на момент, якоюсь зовсім дитячою цікавістю. А коли побачив, що бомба не долетіла й ціль неушкоджена, виставив руку з револьвером уперед, не звертаючи уваги на кипіння довкола себе.

Зробив крок, другий, ступив на бруківку. Але рухався не на генерал-майора Євсеєва, котрий, побачивши вірну смерть за кілька кроків від себе, незграбно й негарно присів, завалюючись при цьому на бік та безглуздо закриваючись руками, так, ніби це могло врятувати від пострілу впритул. Молодик проминув його, обігнув екіпаж з тилу. Товариш Євсеєва вибіг просто на нього. Бойовик завмер на мить, поставивши ноги на ширину плечей. Дуло дивилося просто на товстуна.

Постріл.

Відразу ж — другий.

Обидва в голову. Руки товстуна смикнулися, інстинктивно закриваючи лице. Так він і впав на брук — лицем униз, тримаючи руки перед собою.

Суддя військово-окружного суду бойовика в окулярах зовсім не цікавив. Настільки, що він дозволив генерал-майорові лишатися позад себе без страху, що той почне опиратися чи намагатися затримати його. Євсеєву теж було не до стрільця: він рачкував, ховаючись від можливого нападу й боячись стати наступною мішенню.

Тим часом звідкілясь збоку підбіг ще один озброєний чоловік, молодий, з густими вусами, в піджаку, одягненому не зовсім по жовтневій погоді, хоч справжні осінні холоди до Київської губернії ще не прийшли.

Гудзики не застебнуті, поли розчахнуті.

Під піджаком — вишита сорочка, заправлена в штани.

Дуло з кишені піджака тягнув на ходу, першу кулю послав у неживе вже тіло товстуна, другу — вгору, піднісши руку ви-

соко. Так само вгору пальнув очкастий, водночас витягнувши з кишені та жбурнувши вгору з десяток білих аркушів. А коли перехожі, збуривши нову хвилю лементу, кинулися врозтіч, бойовики, не випускаючи зброї з рук, так само розбіглися.

Вчасно.

Аж тепер з боку Фундуклеївської та з-за рогу, з боку Прорізної, мчали городові, поправляючи на бігу свої «оселедці»²¹, що били по ікрах, наввипередки з ними — агенти в цивільному, котрі вже не ховалися, витягували на бігу револьвери, фальшивими соловейками засюрчали свистки. Перехожі, що сахалися врізнобіч, заважали погоні — плуталися під ногами, коли поліцейські чи перевдягнені жандарми натикалися на них, кричали, починали штовхатися та навіть битися: жіночі кулачки молотили по плечах, грудях, збивали кашкети, картузи та капелюхи з голів.

У всьому цьому гармидері худий студент, з якого Фаїна не спускала очей, явно розгубився. З чого вона вкотре за дуже короткий час переконалася: новачок, пороху не нюхав, і раз його взяли з собою, та ще й довірили жбурляти бомбу, значить, зовсім кепські в цієї невідомої й зухвалої групи справи, ох кепські, бракує людей — але молодці, ох які молодці...

— Левін, — промовила вона коротко, кивнула на юнака, тут же зробила жест, помітний та зрозумілий лише Вольфу.

Із запізненням на якусь коротку мить Левін кивнув — так, їм час вибиратися звідси, нема чого ловити на розі Хрещатика й Прорізної. Коляска, якою правив Вольф, рушила вниз, розлякуючи й без того настрашених перехожих, комусь не в міру нахаб-

ному візниця дав канчука, аби знали: не бути їм пасажирами. Левін, швидко роззирнувшись, зробив крок назустріч колясці.

Та Фаїна раптом здивувала — пустивши лікоть товариша, стрімко розітнула галасливий натовп, наздогнала студента, сіпнула за плече. Той здригнувся, повернувся, заніс для удару руку. Їхні погляди зустрілися. Його очі відбивали не переляк і не розгубленість, інше, чого вона не могла й не мала часу прочитати.

— Туди! — крикнула, показуючи на коляску рукою.

Студент зрозумів, спритно скочив у криту коляску. Вольф спробував приголубити канчуком і його, та вгледів поруч Фаїну, стримався. Коли вона теж пірнула всередину, а слідом за нею вже підбігав Левін, жестом зупинила товариша, виплюнувши в спину візниці різке й коротке:

— Жени!

Зціпивши зуби, Левін розвернувся й змішався з переляканим натовпом. Герш та Малюта зробили це раніше.

Фаїна вже не зважала на них. Розвернулася до врятованого всім корпусом, наштотхнулася на револьверне дуло, виставлене вперед. Перехопило подих, бо враз чітко намалювалося: ось так, у кількох сантиметрах від націленого просто в лице дула, опинилася чи не вперше за час підпільної бойової роботи. Разом із видихом вирвалося:

— Ти хто?

— Полтава, — почулася коротка відповідь, студент видувив це слово із себе, спробував відсунутися ще далі, хоча вже не мав куди.

— Тихо, — промовила Фаїна, не зводячи очей з револьвера, хоча дуже хотіла розгледіти його обличчя, повторила: — Тихо. Сиди тихо. Опуст.

Полтава промовчав, та зброї не забрав. Лиш час від часу глядів через її плече, дивлячись, куди їх везе рятівна коляска і де він тепер. Кінь тим часом рисив Володимирською, звідти завернув на Бібіковський бульвар, і далі коляска рушила до Миколаївського парку²². Весь цей час хлопець мовчав, але, схоже, починав потроху опановувати себе: озброєна рука поволі опускалася. Та коли парк проминули, сховав зброю, витягнув щось із кишені, кинув собі під ноги, сказав:

— Я тебе знайду, — і враз вискочив на ходу, миттю загубившись у дворах.

Фаїна навіть не встигла провести несподіваного знайомого поглядом. Тож нічого не лишалося, як підняти складений навпіл білий аркуш із надрукованими літерами.

Листівка. Чи прокламація.

Пробігла поглядом. Знизала плечима, сховала за корсаж, підштовхнула Вольфа.

— Давай, давай, часу нема.

Єдине, що гріло зараз: Штерн напевне втік, скориставшись панікою. Як не крути, все повернулося, як Левін хотів.

Підкови цокали по бруківці.

Розділ другий

1

*Київ, жовтень 1907 року
Вулиця Бульварно-Кудрявська²³,
Охоронне відділення*

Прикрий він, цей генерал Василь Новицький²⁴. Але правий був, старий сучий син...

Керував Київською охранкою підполковник Кулябко не так давно. Посадою завдячував своєму попередникові, *своякові*, чоловікові своєї сестри Олександру Спиридовичу²⁵. А петербурзького ставленика старий служака Новицький не жалував. Та чого вже там — ставився відверто вороже. Звісно, таке сприйняття перекинулося на самого Кулябка. Хоча, здавалося б, призначення, як водиться, зроблене із самої столиці, сам Новицький тим же шляхом ішов. Родовитий, коріння на Псковщині, до Південно-Західного краю майже ніколи стосунку не мав, такий же жандармський чиновник, теж колись у Києві був чужим. І ти глянь — усякого після себе варягом вважає...

На той час, коли в Києві відкрили спеціальне Охоронне відділення, Василь Дементійович Новицький готувався урочисто відзначити особистий ювілей: чверть століття, як він очолював губернське жандармське управління. Двадцять п'ять років вірної та відданої служби государю на Південному заході імперії — не жарти. Як чув Кулябко від дядьків на Євбазі²⁶, то вам, хлопці, не баран чхнув.

Правда, спершу, коли із Петербурга надійшло розпорядження про виділення політичного розшуку в окрему службу зі своїм окремим керівництвом, генерал Новицький не бурчав, не нарікав. Усе тече, все міняється. Бісові баламути розперезалися, на голови вилазять, життя від них нема. Тож що ширше буде наступ на них, то краще для спокою імперії. Генерал навіть якось згадав у цьому зв'язку приклад тевтонських легіонерів: сунути на ворога «свинею», клином. Раз є наказ створити відділення охоранки в Києві — значить, треба виконувати. Навіть начальника призначив зі своїх, вірного йому жандармського офіцера.

Контри ж почалися, коли цього призначенця швидко замінив ротмістр Олександр Спиридович. Відразу поповнивши перелік особистих ворогів головного жандарма Київської губернії.

Воно й зрозуміло.

Одне діло, коли призначаєш на такі посади своїх, у яких упевнений, що не почнуть діяти через генеральську голову, відчувши смак свободи дій. І зовсім інша справа, коли призначений із Петербурга жандармський ротмістр — *лише* ротмістр! — може собі дозволити навіть не завжди узгоджувати

власні рішення та заходи із ним, жандармським генералом, просто ставити його превосходительство до відома.

Новий начальник Київського охоронного відділення майже від першого дня на посаді почав діяти саме так. Оливи до вогню підлило фантастичне кар'єрне зростання Спиридовича: до полковника ротмістр дострибнув буквально за кілька місяців, блискуче організувавши арешт терориста Гершуні²⁷, якого кілька років безуспішно ловили кращі поліцейські сили імперії. Те, що Гершуні замінили шибеницю на довічну каторгу, і він минулого року втік з Акатую²⁸ — не до сміху, панове, — в діжі з кислотою капустою, вже не його, Спиридовича, клопіт. Але саме після «справи Гершуні» вчорашній ротмістр, а тепер — новоспечений полковник, почав викликати в генерала Новицького чим далі більшу неприязнь. Відповідне ставлення головного жандарма Київської губернії поширилося й на всю місцеву охранку.

Щоправда, Микола Кулябко після свого призначення постійно згадував одну розповідь свояка. Тоді жандармські офіцери, вибравшись на природу в цивільному, скинули піджаки та, лишившись у жилетках і канотье, каталися на човні Дніпром, поки дами щебетали на березі в альтанці. Веслував Микола Миколайович, а Олександр Іванович оповів, як прийняв на початку 1903 року Київське охоронне відділення.

Усю агентурну мережу, казав полковник, не приховуючи іронії, становили двоє студентів та один робітник-залізничник. Причому жоден із трійці не мав не лише виходів на підпільні терористичні групи — усі вони, як з'ясувалося під час

особистої бесіди, не сповідували взагалі ніяких політичних переконань. Ставленник генерала Новицького випишував їм з фонду чималі суми казенних грошей. А ті, аж пітніючи від старання, писали рапорти, котрі при бажанні можна було б перетворити на авантюрний роман, аби все це не було так нудно й одноманітно.

Причому, як потім спеціально з'ясував при першій же нагоді новий начальник Охоронного, за протекцією особисто міністра фінансів Сергія Юлійовича Вітте на утримання цієї так званої агентури генерал Новицький отримував десять тисяч рублів щороку. Тим же, як назвав їх Спиридович, трьом мушкетерам ішла у кращому випадку половина, і навіть цього забагато.

— Уяви, Миколо, — говорив він, сидючи на носі човна, поки Кулябко старанно веслував. — Уяви собі на секундочку сейф, по самий дах натоптаний листами! Конверти не розірвані, пошта не перлюстрована! Ото канцелярія працює, скажеш, ні? Та і в самій канцелярії, — посміхнувся криво, — троє чиновників, між собою не говорять, бо у сварці, а один узагалі, — Олександр Іванович зробив страшні очі, — таємний содоміт. Кулябко тоді старанно зобразив здивування.

— Содоміт?!

— Той ще паскудник, — кивнув Спиридович. — Одружений, сучий син, троє дітей, дівчатка. Примудрився стільки настругати, а сам... тьфу! — Говорячи так, свояк перехрестився. — Коротше кажучи, ні в що це відділення не ставив Василь Дементійович. Хоча, до його честі, політичний розшук

у губернії таки налагодив. Тримав усе в руках, просто ділитися не хотів.

— Звісно, — погодився Кулябко, старанно підтримуючи розмову. — Для чого старому розпорошувати департамент. Усе контролював, нічого й нікого зайвого не треба. Ти ж, Сашо, дійсно конкуренція.

Так і було, аж поки, як нагадав собі зараз Микола Миколайович, не втрутився випадок, котрий за певного бажання можна було б назвати щасливим. Щоправда, після такого визначення слід сходити до церкви, відмолити грішну думку й поставити товсту свічку. Адже негоже вважати посмішкою примхливої Фортуни ситуацію, що мало не призвела до смерті.

Почалося все з нахабного та відвертого блазнювання. Вітаючи генерала Новицького з чвертьвіковим ювілеєм на посаді головного жандарма Києва, місцеві більшовики випустили спеціальну прокламацію, де розсипалися в подяках за те, що жандармське управління дозволяє їм, революціонерам, спокійно працювати й безпечно жити. Увінчали свою сатиру побажанням: «Многая літа, благая літа!» Гніву Василя Дементійовича не було меж, адже аналогічний адрес нахабні більшовики відправили в Петербург, до поліцейського департаменту, і звідти обурена відповідь у Київ не забарилася.

До того ж підпільники, самі того напевне не знаючи, потішили ще одного ворога Новицького — не когось там, а самого Михайла Драгомирова, генерал-губернатора Київського, Волинського та Подільського.

Той давно мав на головного жандарма зуб. Свого часу Василь Дементійович скаржився на Михайла Івановича цареві Олександрові Третьому, відзначаючи надмірне захоплення генерал-губернатора хмільними напоями та жіночим товариством. Тоді Драгомиров викрутився, після чого, коли все вляглося, при першій же зручній нагоді привселюдно повернувся до Новицького задом, розсунув фалди сурдута й закричав: «Шмагайте, ваше превосходительство, — винен, винен!» І ось тепер, після виступу так званих більшовиків, Драгомиров отримав проти давнього ворога вагомого козиря.

Здавалося, до почесної на загал, але ганебної — по суті відставки Василя Дементійовича лишалося небагато часу, він і сам це відчував. Власне, таким тривожним дзвіночком вважав появу тоді ще ротмістра Спиридовича як начальника новоствореного Охоронного відділення. Отож розподілив ненависть між ним та генерал-губернатором, сам себе поставивши на завершенні кар'єри між двох вогнів. Хтозна, до чого догрався б начальник жандармерії, лютуючи від поступової втрати колишнього впливу, аби раптом не втрутився випадок, котрий, з одного боку, довів на практиці всю відзначену попередником Кулябка слабкість київської жандармерії в той час, але з іншого — врятував генерала Новицького від остаточної ганьби.

Заарештована охранкою есерівка Фрума Фрумкіна, міщанка з Мінська²⁹, спершу мало не застрелила самого полковника Спиридовича під час затримання, а потім — мало не переріза-

ла горло начальнику київської жандармерії в його власному кабінеті.

Попросившись до нього на допит та бажаючи свідчити особисто Новицькому, терористка дуже потішила самолюбство Василя Дементійовича, котре на той момент зазнало надто сильного удару. Фрумкіна зажадала лишитися з генералом сам на сам, і коли її бажання виконали, зловила момент, кинулася на генерала, заскочила за спину, смикнула його голову вгору й полоснула ножем по сонній артерії. На щастя, Новицький усе ж таки не втратив сили та спритності, з нападницею впорався, але незабаром після цього замаху подав у відставку.

Це означало для охранки під керівництвом Спиридовича покращення становища: політичний розшук де-факто почав домінувати, хоча формально, згідно із діючим Статутом кримінального провадження, охоронні відділення залежали від жандармських управлінь. По суті ж, охранка отримала змогу брати до себе кращих, найздібніших із жандармерії та, що теж дуже важливо, суттєво збільшила для себе грошові надходження з державної скарбниці.

Ось таке господарство прийняв із подачі свояка підполковник Микола Кулябко.

Не маючи до того досвіду такої роботи, а найгостріші емоції отримуючи на іподромі, він за короткий час переконався: звісно, прикрим старим був генерал Новицький, який зараз губернаторствує в Одесі, — але й правду писав у листах на височайші імена!

Тиснув у своїх петиціях на те, що ось, мовляв, жандармські чини не місяцями й роками, а все своє життя, відтоді як присвятили себе службі, знаходяться на полі бою, на передовій. Отже, перебувають у воєнному стані. Якщо так, то після відставки жандармів слід прирівнювати до бойових офіцерів, ветеранів воєнних кампаній. Призначаючи відповідну пенсію та передбачаючи належні учасникам бойових дій пільги.

Хоча гріх старому служаці скаржитися на неналежне утримання й не відповідні до становища почесні, сперечатися з ним Кулябко не збирався. Адже, прийнявши Охоронне відділення, переконався на власні очі та на власній шкурі — правда, все правда. Кожен день мов на війні.

Нинішні вибухи на Володимирській — яскраве тому підтвердження. І не лише нинішні, це все раніше почалося. Таким раєм для бомбістів прийняв київський політичний розшук підполковник Кулябко.

Звісно, почався цей безлад не при ньому.

Здається, замахы тут готувалися чи не щодня, й рідкісний тиждень обходився без стрілянини та вибухів. Не завжди терористам вдавалося досягти мети, як-от у кінці минулого року, коли в одному з готелів на Подолі *рвонуло* — постраждала сама бомбістка, неповнолітня юдейка. Пригадуючи її доволі просте прізвище, Кулябко наморщив лоба, перетасував пам'ять — о, Каплан³⁰. Точно, така собі Фаня Каплан, донька вчителя з Волинської губернії. Сама винна, треба обережніше з «пекельними машинами», пошкодила собі очі, лишилася на-

половину сліпою. Утім, не це врятувало її від смертного вироку: гуманний, аж надто гуманний, на глибоке переконання Кулябка, військово-польовий суд узяв до уваги неповнолітній вік есерівки, вона отримала довічну каторгу. Між тим, на допитах визнала одразу — готувала замах не на когось там, на самого генерал-губернатора Сухомлинова, та ще й погрожувала, поранена та слабка: не вийшло того разу, значить, вийде наступного.

План очищення Києва від терористів підполковник Кулябко мав. Навіть узгодив його зі свояком, Спиридовичем, і вже почав перші кроки — дав команду створювати фальшиві бойові загони, аби приманювати діючі, витягуючи їх на світ божий. Тож до нинішнього дня Микола Миколайович вважав: знає, кого шукати, де і в якому напрямку діяти. Бо Охоронне відділення ще з часів свого заснування мало інформацію, котра не підлягала сумніву.

А саме: організатори терористичних груп, їхні учасники та керівництво всім рухом належали до юдейських прошарків населення. Незалежно від партійної приналежності: хоч більшовики, хоч соціалісти-революціонери, хоч анархо-комуністи, хоч звичайні анархісти.

Та Господи, називати вони себе могли ким завгодно. Безперечним лишався факт, що юдейська молодь терором просто марила.

Нічого дивного.

Більшість із них народилися лише два десятки років тому, коли політичний тероризм як єдиний дієвий метод почав, за

влучним висловлюванням одного відомого петербурзького газетного полеміста, свій інкубаційний період. Вони вирости докола терору. Нічого іншого, крім мало не щоденних повідомлень про ліквідацію одних бойових груп та появу інших. Вистромлюються, мов нові голови у лернейської гідри на місці зрубаних. Проте, зрозумівши частково за допомогою Спиридовича, почасти — сам, освоюючи ввірену йому територію, підполковник Кулябко до цього чергового невдалого для охоранки дня вважав: природу бомбістів вивчив, значить, методи на них знайдуться. Власне кажучи, вже почали знаходитися.

Але *це...*

Начальник Київського охоронного відділення ще раз перечитав текст листівки — з тих, що вбивці товариша прокурора Юрія Чухонцева розкидали докола себе, коли тікали. Гмикнув, замислено потер підборіддя.

Ні, з таким він ще не стикався. Хоча служить у Південно-Західному краї Російської імперії менше року, поки подібного не чув і не бачив. Утім, розмірковував він, сидючи на посаді помічника пристава в Москві, все те, з чим доводиться мати справу тепер, здавалося дуже далеким. Хоч юдейської нації терористи, хоч ці... як їх...

Від *них* точно не чекав.

Укотре пробігши очима листівку, підполковник Кулябко старанно розправив прямокутний аркуш на столі, поклав до порожньої шкіряної теки, вирішивши: хай це буде перший документ нової справи! — й після того звелів покликати до себе ротмістра Підвисоцького.

Дівчина кинулася йому на шию відразу, щойно переступив поріг.

— Андрію! — скрикнула так, наче за мертвим чи тяжко хворим, але тут же в голосі почулася непереборна радість. — Андрію, Андрію, Андрію... Живий, Андрійку, живий!

Не надто зграбно стиснувши йому шию, дівчина, далі не стримуючи себе, заходилася вкривати шию худорлявого хлопця у студентському одязі поцілунками. Вони вийшли трошки слинявими, мішалися зі слізьми, він відсторонив дівчину — хотів рішуче, вийшло м'яко.

— А ви мене тут поховали? — запитав, намагаючись, аби це прозвучало іронічно.

— Ти, Полтаво, сам себе съ'одні ледь не поховав, — буркнув кремезний вусань у вишитій сорочці, що впустив його, відчинивши на умовний стук.

Зубами він стискав старий дерев'яний мундштук, з якого стирчала згасла самокрутка. Такою була його звичка: гризти мундштук, навіть коли цигарка скурена.

— Ми ще про це поговоримо, — озвався молодий чоловік у круглих окулярах, котрий сидів за круглим клишоногим столом, демонстративно поклавши перед собою револьвер.

— Про що ти збирався говорити? — рвучко повернулася до нього дівчина, майнувши при цьому довгою, не прикритою хусткою косою, заплетеною простенькою рожевою стрічкою. — Антоне, ми чекаємо Андрія більше трьох годин, і весь цей час ти товчеш: він мусить за щось відповісти. Ти справді хотів, аби він не повернувся?

— Я хотів, аби він виконав те завдання, яке йому доручили.

Антон говорив неголосно, ледь затаювався, і це мало доволі несподіваний ефект: інші в його присутності намагалися знизувати тон, що разом знімало певний градус напруги, роблячи молодого чоловіка володарем ситуації та лідером невеличкої компанії.

— Відразу судиш? Навіть води не даси напитися? — Полтава знову спробував схилити все в бік товариської іронії, та Антон не збирався приймати цей тон.

— Тебе, Полтаво, ніхто не судить. Ти ще не знаєш, що таке партійний суд і як доводиться на ньому відповідати.

— Я безпартійний! — випалив той. — Та й ти сам, Залізняка, здається, з партії вийшов.

— Партій багато, — спокійно мовив Антон, поправивши окуляри. — З мене досить партійної дисципліни, я сам по собі. До того ж, — він гмикнув, — наш осередок ліквідований ще весною. Когось судили й повісили, когось застрелили на вулиці, решта просто втекла. Я ж тікати не збираюся нікуди. Я сам собі партія. І судитиму тебе я, особисто. Це простіше за партійний трибунал, бо нікому не треба доводити твоєї провини.

— Ясно. — Полтава розстебнув тужурку, озирнувся на вусяня, котрий поки волів мовчати, широким жестом відсторонив дівчину, ступив уперед, став перед Залізняком, розставивши ноги та міцно впершись у дерев'яну підлогу, застелену сірим килимком. — Ясно мені все. Ти сам собі партія. І тут зараз починається твій власний партійний суд.

— Чуєш, Залізняче, — нарешті озвався вусань, не виймаючи при цьому мундштука з рота. — Ти й справді відразу ось так завертаєш.

— Як — так? — Той і далі сидів незворушно. — Про що мова, Вакуло?

— Круто завертаєш, — пояснив Вакула. — Усе ж таки для хлопця все вперше. Та й зробили ми все, як задумали. Чухонцев, падлюка, не житиме. Про нас уже знають ті, кому треба. А не завтра, так позавтра про «коліївців» увесь Київ буде гудіти. І головне, Залізняче, всі живі. Всі троє, як би там, на місці, все не пішло.

— Круто завертаю, кажеш? — промовив Залізняк, ледь опустивши голову та зиркнувши на Вакулу поверх окулярів. — Може, й так. Але коли цього не робити, коли з першого ж дня, з першої акції спускати все, прощати і списувати на малий досвід чи його повну відсутність, далі піде ще гірше. Скажеш, ні?

— Ну, розіпни його, — зітхнув Вакула, виймаючи нарешті мундштук та дбайливо, немов велику цінність, ховаючи на дні кишені. — Або звели штани зняти та відходи різками. Чи шомполів випиши йому, чим там ще шмагають...

— Не юродствуй, — кинув Залізник. — Те, що зараз говориш, сам же не сприймаєш серйозно, Вакуло. Як я бачу й розумію, ви не повною мірою усвідомили всю серйозність ситуації, в яку наша група потрапила через незграбність Полтави.

— Антоне, дай йому спокій! — знову піднесла голос дівчина.

Залізник спокійно взяв револьвер, покрутив у руках, на короткий час цілком занурившись у розглядання зброї, тоді стукнув руків'ям по столу. Раз, другий, третій — уже сильніше.

— Повторю тобі, Оксано, при ньому те саме, що намагався пояснити, поки його десь носило. Твій брат сьогодні мало не зірвав усю операцію, яку ми втрюх, хоча фактично — то удвох із Вакулою, — готували два тижні.

— Е! — тепер уже стрепенувся Полтава. — Слухай, що це таке — удвох? Я хіба десь відсиджувався?

— Ти придивлявся, — пояснив Залізник. — Користі від тебе справді виявилось не так уже й багато. Вистежив Чухонцева я, через свої старі канали. На хвості в нього майже постійно висів Вакула, — ти підміняв його тільки іноді.

— У мене було інше завдання! — вигукнув Полтава, і в його голосі відчувалася погано прихована, дуже схожа на підліткову, якщо не зовсім на дитячу, образа. — Ти ж сам мені це завдання дав! Хто вивчив весь район, усі вулиці та наскрізні двори? Хто із заплученими очима може просто зараз намалювати вам тут план центральної частини Києва, всі ходи, виходи й переходи, навіть найнесподіваніші? Хто прикинув та розробив одразу кілька ймовірних варіантів відходу? Невже ви з Вакулою змогли б запетляти сліди, якби не всі ці мої схеми та поради?

— До цього ми ще повернемося, — тепер у голосі Залізняка відчувалися зовсім нові, незнайомі інтонації. — Так, кожен із нас робив своє діло. Завдяки цьому ми точно знали: Чухонцев нині буде в гостях у свого товариша, судді Євсєєва, такого самого ката нашого народу, як і сам Чухонцев. Його час ще прийде, не про те зараз мова.

— А про що? Товчемо воду в ступі...

— Не воду, Полтаво, — Залізник зітхнув, укотре постукавши пістолетом по столу. — Зовсім не воду. Аби ти промахнувся, кидаючи бомбу, під час другої акції, третьої, десятої, то не мало б для мене... Чому для мене — для всіх нас і тих, хто повинен до нас приєднатися, не мав би твій промах такого руйнівного значення, як нині.

— Ну прямо-таки руйнівного...

— Інакше не скажу, Полтаво, — відрізав Залізник. І раптом вигукнув, грюкнувши гучніше: — Так воно і є! Саме так і відбувається!

Ліва щока його помітно сіпнулася. Оксана тут же ступила до нього, стала за спиною, поклала руки на плечі, натиснула легенько.

— Тихіше, Антоне. Тихіше, спокійно.

— Я спокійний, — Залізник справді стихив тон, знову говорив неголосно, затинання нікуди не зникло. — Я дуже спокійно намагаюся пояснити твоєму молодшому братові, Оксано, в чому його провина. І чому він мало не провалив нам усю справу.

— Тоді мені теж поясни! — озвався Вакула. — Хто мав стріляти? Полтава, який залізки боїться, мов гадюки, чи ми з тобою?

— Е, чого це я боюся зброї! — Полтава зараз справді обрався.

— Тю, я звідки знаю? — знизав плечима Вакуло. — Просто бачу. Боїшся — і все тут. Звикнеш — не будеш боятися. У нашій тридцять першій дивізії я таких, знаєш, скільки бачив? Тю, та я і сам таким був! Руки трусились, коли брався за першу міну! Наче з перепою якого... Мене тоді унтер ще по руках...

— Дуже цікаво, Вакуло, — перервав його Залізняк.

Він завжди обривав інших.

І не обов'язково це могли бути армійські спогади колишнього сапера десятого армійського корпусу тридцять першої піхотної дивізії Київського військового округу. Той, кого називали Вакулою, а за паспортом — Лук'ян Лисенко, уродженець Харківської губернії, воював у Маньчжурії³¹ з японцями й був демобілізований два роки тому після поранення. Спершу кульгав на праву ногу дуже сильно, та, осівши в Києві й улаштувавшись у майстерні, став більше ходити і звик. Тепер поранена нога нагадувала про себе лише під вечір, трошки нила, натрудившись, а ще давала про себе знати у вогку погоду: часом терпнула та крутила. Колишній сапер навчився не зважати на цю прикрість. Кульгання хоч і було особливою прикметою Вакули, як затинання — у того, хто називав себе Залізником, проте, не знаючи про пошкоджену ногу, сторонній не одразу помічав його ваду. Звісно, зграбність уже була не та, але інвалідом вусань себе все одно вперто не відчував.

...Ні, Антон Сапіга, підпільний псевдонім — Залізняк, узагалі мав манеру обривати будь-кого, і товариство до цьо-

го звикло. Іноді здавалося: дай йому волю, говоритиме сам, без упину, по кілька годин. Усі його слова й думки здебільшого виглядали правильними, молодий, грамотний та політично підкований метранпаж викладав їх чітко, коротко, не лишаючи для співбесідника жодної змоги поставити їх під сумнів. Та й сумніватися не надто хотілося. Адже Антон Саліга-Залізник завжди казав те, що ті, хто слухав, хотіли від нього почути.

Красномовством і залізною впевненістю у правдивості того, про що говорить та робить, він підкупив і захопив Оксану Волох, дівчину з Полтави, яка вчителювала тут, у Києві. Вона ж познайомила *свого* Антона з братом Андрієм, меншим на два роки, вигнаним зовсім недавно з університету Святого Володимира³², — хлопець входив до Хірургічного товариства. Коли Антон вирішив — саме так, не запропонував, *вирішив* — збити власну бойову групу, Андрій Волох, рідний брат його коханої, мусив бути в ній. Та взяти конспіративне ім'я. Так він став Полтавою...

— Завинив він не тим, що не навчився воювати за свій народ, — мовив Залізник, не дивлячись на Вакулу. — Ти правий, цього треба вчитися. Усього треба вчитися.

— Значить, усе ж таки винуватий, — вставив Полтава.

— Винен, — ствердно кивнув Залізник. — Винен ти, Полтаво, в тому, що промахнувся не будь-якого іншого разу. Ми всі робимо помилки, не завжди в когось щось складно та вправно йде. Сьогодні була перша каральна акція «коліївців». Ми заявили про себе, ми розкидали прокламації. Це — наша про-

грама, Полтаво. Кожен рух опору повинен мати програму. Без програми ми — бандити, в очах царських сатрапів — так точно. А єврейські анархісти теж вважатимуть нас подібними до себе, якщо у нас немає чіткої програми дій.

— Хіба ми не такі, як вони?

Полтава випнув груди, підборіддя здригнулося. Оксана, відчувши братів настрій, зрозуміла: ось зараз укотре почнеться суперечка між тими, кого вона однаково любить, і переросте, як це завжди бувало, у сварку. Антон почне принижувати Андрія, бо розумніший, цілком у змозі розмазати її молодшого брата по стінці лише словами, той укотре програє, почуватиметься прибитим, вибіжить з хати... Хтозна, чим це може скінчитися саме сьогодні, коли їх напевне шукають по всьому місту...

— Не починайте знову, хлопці, — дівчина заспокійливо поклала руки на плечі Залізняка. — Справу зроблено так, як зроблено. Я пишаюся вами обома. Від вашого чублення наша справа нічого не виграє. Лише втратить. Антоне... Андрію...

— Справа втратить, коли в таких, як твій братик, далі будуть такі-от настрої. Толстовець недоладний... трясця твоєї матері...

— При жінках не лайся, — спокійно зауважив Полтава.

— Культурний, — криво посміхнувся Залізняк, накривши долонею руку Оксани. — Тільки де твоя культура буде, коли не буде нашої? А її не буде! Пан перший міністр Столипін про це вже кілька місяців як подбав! Височайшим маніфестом, коли ти забув. Ми терпимо! Їмо та ковтаємо! Ситі, п'яні та дурні!

Круглі скельця окулярів блиснули у світлі електричної лампочки.

Полтава вирішив змовчати. Останнім часом він усе частіше мовчав. У глибині душі, дуже-дуже глибоко, палкі гасла Антона Сапіги розумів, із висновками та закликами погоджувався. Лише не готовий був прийняти методи, котрі їхній ватаг брав на озброєння. Утім, можливо, Вакула зі своїм солдатським досвідом каже правду: треба навчитися, звикнути, і всі сумніви мають розвіятися.

Розцінивши цю мовчанку як згоду та чергову поразку Полтави в короткій ідейній сутичці, Залізняк помітно заспокоївся. Тепер говорив спокійніше, наче вчитель перед учнями.

— Хочу, аби ти зрозумів, Полтаво... Не тільки ти, всі ми мусимо зрозуміти: сьогодні наша невеличка бойова організація показала себе вперше. Значить, діяти мали чітко, злагоджено, без помилок та прорахунків. Отже, Полтаво, ти не мав права промахуватися й метати бомбу мимо цілі. Ми з Вакулою все одно були поруч. Справді могли обійтися цього разу без вибухів, перехопити екіпаж і на два дула виконати наш вирок катам нашого народу. Але ми не будемо виглядати, як вуличні апаші. Тоді як у роки революції царська влада й прості телятміщани звикли: кожна серйозна каральна революційна організація озброєна бомбами. Ось чому ти не мав права промахнутися саме сьогодні, під час нашої прем'єри.

— Вдалося ж усе, — знову озвався Вакула. — Слухай, не жени пороху. Шуму-грому вистачало, чиста тобі війна. Товариш прокурора вже на небі. Про нас узнали. Не злякаються — ми їм далі будемо рвати. Хіба не так треба робити?

— Вірно, — легко погодився Залізняк. — Але ми зібралися й організувалися не для того, аби шуміти голосніше. Треба показувати нашу здатність до реальних результативних дій. Нас повинні боятися ті, хто за вказівкою цього падлючого Столипіна пішов війною на наш народ. І нас мусить стати більше! Слід показати — наш народ уміє огризнутися та постояти за себе. Хтось проти?

Відповіддю було дружнє мовчання.

— Чудово. Дякую. Значить, не слід зволікати з наступною акцією. Є заперечення?

Знову мовчання.

— Вважаємо, що домовилися. І з цим усе. Все зрозуміло, Полтаво?

— Дякую, що обійшлося без смертного вироку, Антоне.

— На здоров'я. І не пашекуй. Бо ми ще не чули, як тобі самому вдалося врятуватися... Там же фараонів налетіло, як горобців...

3

*Київ, вулиця Бульварно-Кудрявська
Охоронне відділення*

У своєму службовому кабінеті над широким столом — червоне дерево, спеціально замовляв, оплатили з казенних коштів — Сергій Підвисоцький повісив портрет прем'єр-міністра.

Спеціального циркуляра, котрим приписувалося прикрашати кабінети передусім портретами государя-імператора,

ротмістр Київського охоронного відділення не бачив на власні очі. Хоча жило переконання: десь подібний припис напевне існує. Адже ще ніхто, особливо тут, у провінції, не ризикував перевірити на власній шкірі, що буде, коли не почепиш царську персону або знімеш її, примостивши на стіну замість неї іншу, не менш визначну особу.

Ротмістр Підвисоцький наважився так учинити лише цього літа. Демонструючи найперше собі, а вже потім — іншим, укупі з безпосереднім начальством, власне ставлення до Маніфесту Третього липня³³. У розмові з підполковником Кулябком зізнався начальнику охоранки щиро та відверто: давно чекав чогось подібного, адже країна за кілька останніх років зовсім розхиталася, розбовталася, надто багато поблажок під виглядом різних свобод отримало суспільство, яке виявилось до них не готовим. І через те — не надто стабільним.

Той день третього липня, коли цар Микола Другий розпустив у Петербурзі Державну думу, наблизив не хто інший, як прем'єр Столипін. У це Підвисоцький вірив свято: сам цар, на його думку, надто слабкий для прийняття будь-яких рішень. І взагалі, після того як імператор дозволив собі піддатися на вимоги бунтівників, віра ротмістра в силу монархії дала досить широку тріщину.

Тому він прилаштував над своїм робочим столом портрет саме пана Столипіна.

Ніхто ще не зробив ротмістру жодних зауважень з приводу того, що, мовляв, не та персона в казенному кабінеті. Про всяк випадок Підвисоцький мав щось умовно схоже на алібі: государя-імператора тут раніше не було. Тобто він не знімав

царя, помінявши його на голову уряду, — просто віддав належне не менш високій державній людині. Між іншим, імператором призначений, да-с...

Пильно й уважно стежачи за газетними публікаціями, де цитувалися виступи першого міністра, Сергій Іванович часом ловив себе на думці: а Петро ж то Аркадійович уголос говорить те, про що він, звичайний київський жандармський ротмістр, давно й багато думав. І, що характерно, думає надалі.

По суті, голова російського уряду майже дослівно озвучував переконання самого Підвисоцького, котрий вважав: не виросла ще російська політика до парламентаризму британського зразка, не може тут бути конституційної монархії, та й не скоро до цього імперія прийде. «Уряд буде боротися винятковими засобами, — але тільки тому, що зараз винятковий час, — говорив Столипін зовсім недавно, коли в містах після тривалого часу бодай на трошки перестали вибухати вулиці, площі, квартири й набережні. — Ніхто не зможе шляхом терору змусити уряд запроваджувати ті реформи, які ми не вважаємо за доцільне запроваджувати. Уряд вітатиме публічне викриття будь-якого безладу, котрий подається ліберальними крикунами як прогресивні ліберальні реформи! Усе це розраховане на те, аби викликати у нас, у влади, параліч: паралізувати думку та волю. І всі ці дії зводяться до двох слів: “Руки вгору!” На ці два слова ми, уряд, цілком та повністю усвідомлюючи свою правоту, можемо відповісти теж двома словами: “Не залякаєте!”»

Читаючи ці прем'єрські слова в якомусь із газетних звітів про відкриття Другої Державної думи, ротмістр Підвисоцький

ясно уявляв грім від зірваних Столипіним оплесків — і напевне там ще був брутальний свист цих невихованих, зовсім не обтесаних лібералів, котрі лише на словах прагнуть змін для величезної країни. Насправді ж хочуть тільки двох речей: безладу та безвладдя.

Із першого витікає друге, і вони фактично свого домоглися.

Це ж вони своїми бомбами, револьверами та політичними страйками, за якими насправді стояло лише небажання працювати, змогли налякати імператора. Так-так, налякати, інакше не скажеш: ганебний, боягузливий Маніфест від 17 жовтня цар написав під явним тиском озброєної вулиці, котра навіть після того, як їм проголосили омріяні свободи, не заспокоїлася. Ротмістр дуже добре пам'ятав, як, перевдягнувшись у цивільне, змушений був мерзнути разом із філерами на зимових київських вулицях, вистежуючи кур'єрів бойових груп, котрі переносили з місця на місце гроші, боеприпаси, прокламації та вибухівку. Це, на переконання Підвисоцького, могло означати й, власне, означало лише одне: свободу народ, іменем якого прикривалися терористичні групи, насправді розумів як дику, нічим і ніким не керовану анархію.

Після розмови з Кулябком, уважно прочитавши й потім так само, як начальник охранки, кілька разів перечитавши текст листівки з тих, що розкидали сьогоднішні бомбісти на Прорізній, ротмістр не зміг приховати радості, чим невимовно здивував свого шефа: «Що вас так потішило, Сергію Івановичу? Нагла людська смерть?» Вибачившись за явно негідну поведінку, Підвисоцький зразу ж пояснив: нарешті, хай і за таких тра-

гічних обставин, отримане підтвердження цілковито правильної державної політики пана Столипіна.

Адже текст листівки свідчить — нагле вбивство товариша прокурора Чухонцева почало готуватися, висловлюючись фігурально, після сумнозвісного Маніфесту від 17 жовтня, коли, серед інших, були обіцяні й навіть почали отримуватися так звані національні свободи.

Воїстину — *так звані*.

Інших поглядів на це питання Сергій Підвисоцький, народжений у Києві двадцять вісім років тому, не мав.

І змінювати їх не збирався.

Хай навіть залишиться в чийхось очах дурнем, бо, кажуть, лише дурні не міняють поглядів. Справді, є думки, котрі варто міняти з огляду на те, що світ довкола теж змінюється. Проте мусять же бути і сталі речі та явища. Чорне лишається чорним, біле — білим, смердюче смердітиме, навіть якщо вилити на нього великий флакон дорогого одеколону. Таке воно — життя.

Коріння Підвисоцьких, з якого він походив, тягнулося, кажуть, із давнього роду козацьких отаманів, один із нащадків яких більше ста років тому отримав від російської імператриці дворянський титул. З того часу наступні покоління намагалися без особливої потреби не згадувати, що колись були козацькою шляхтою та претендували на якусь самостійність від російського царського дому. Саме тому Сергій не розумів, та й не так вже і хотів розуміти, чого саме не вистачає малоросам, до яких себе цілком щиро зараховував. І головне — вперше подібні думки прийшли йому в голову не так давно.

А саме — після злочасного й ганебного жовтневого Маніфесту, після якого в Києві, Харкові та навіть в Одесі, яка завжди й цілком справедливо пишалася статусом вільного міста, раптом, мов гриби, почали виростати цілі спільноти, з доброго дива вимагаючи, аби в училищах, гімназіях, вищих школах та навіть державних установах Російської імперії почали користуватися поруч із російською також мовою, якою щебетали між собою їхні служниці, сільські дівчата. І яку Сергій чув лише в батьківському маєтку неподалік від Києва — мову неосвічених людей, котрі мали доволі слабе та крихке поняття про державний устрій величезної імперії та особливості керування нею.

Підвисоцький не міг скласти в голові, чого саме не вистачає тим, хто замість малоросів — тим, ким були, дай Боже пам'яті, мало не дві сотні років, — починає вперто й на весь голос називати себе українцями.

У яких правах вони обмежені?

Навпаки, вважав він слідом за Столипінім, це дуже добре й навіть практично, коли величезна країна, що розтягнулася від Чорного моря до Білого, говорить однією мовою, служить одному государеві, усвідомлює себе частиною великої могутньої країни. Ніхто не морить їх голодом лише тому, що вони належать до іншої нації, хоча у чому аж така суттєва різниця між селянами Московської, Петербурзької, Новгородської, Мінської, Київської та Харківської губерній? Якось, будучи підлітком, Сергій читав про работоргівлю на Півдні Американського континенту, а також про те, як прогресивна Північ перемогла Пів-

день у війні. І, поклавши руку на серце, погоджувався: це дуже погано, коли людина з іншим кольором шкіри стає рабом та позбавляється елементарних громадянських прав.

Але ж ті, хто раптом почав називати себе *українцями*, жодних прав, на глибоке переконання ротмістра Підвисоцького, донедавна позбавлені не були! Ну, не продавалися вони на невільничих базарах, як це було в Новому Світі.

Чесно намагаючись розібратися в цьому й залишаючи за собою право чогось не розуміти та шукати пояснення, Підвисоцький після кількох спроб здався й склав руки. Він далі не розумів, чого їм усім треба й чим вони, *українці*, відрізняються від нього, *малороса*. Єдине, з чим Сергій Іванович через силу змирився, і то не тепер, а досить давно: до великороса йому, ураженому не дуже чистою, як він вважав, спадковістю, до великого російського народу не те щоб далеко — просто не досягнути. Тож ротмістр знайшов для себе чи не єдиний вихід: вірою і правдою служити государю-імператору. Так, як рід Підвисоцьких служив уже не перше покоління.

Віру в царя суттєво похитнув лиховісний Маніфест, випустивши з пляшки чимало злих джінів та відкривши не одну, а навіть кілька скриньок Пандори. Хоча, з іншого боку, саме несподівані й загалом згубні для імперії політичні та суспільні наслідки, до яких призвів Маніфест 17 жовтня 1905 року, виявили нарешті, хто є хто. Тепер, після Маніфесту від 3 липня, ротмістр Підвисоцький міг краще розуміти причини того, що відбувається.

Усвідомити, хто є хто довкола.

Та, зокрема, розібратися, чому товариш прокурора Чухонцев став жертвою зухвалого й жорстокого замаху.

Зізнаючись собі, що царське рішення про надання згубних свобод суттєво підірвало його віру в непогіршимість, авторитетність та могутність імперії, Сергій Підвисоцький так само усвідомив: цю віру повернув та навіть зміцнив Петро Століпін — тоді, коли взявся усувати наслідки височайшого переляку жорсткою сильною рукою.

Хай записні м'якотілі ліберали називають це реакцією. Вони праві. На безлад, який творився в державі, мусить бути відповідна *реакція*.

На те і влада, щоб реагувати.

Щоправда, реакція дещо запізніла. Та все ж таки колись починати треба.

Підвисоцькі мали кріпаків, та сам Сергій, за часом народження не заставши ті часи, все ж таки не вважав себе прихильником закріпачення. Слуга повинен служити панові не через те, що його до цього зобов'язують закони. Якщо один пан, а інший погоджується стати його слугою, це означає лише визнання нижчого власної нижчості перед вищим. Кінець кінцем, не всякий пан вартий слуг, це теж було частиною переконання Підвисоцького, й він навіть пишався: вивів щось схоже на власну теорію, не раз уже озвучену в компаніях. Проте, погоджуючись, що кріпацтво віджило себе й просто мало бути скасоване, бо того вимагав конкретний історичний та політичний момент, жандармський ротмістр так само визнавав: саме оця перша велика свобода, пожалувана імператором своєму наро-

дові, дала потужний поштовх і піднесла хвилю терору, котра накрила неосяжну територію імперії.

З цим терором Сергій Підвисоцький жив від самого народження.

Розмови про те, як тремтить країна, супроводжували хлопчика мало не з колиски. Ставши старшим, він дізнався: не просто в рік, а в день його народження в Києві троє невідомих розстріляли просто серед білого лютого дня товариша прокурора, а за кілька місяців, уже в травні, одеський студент просто в центрі Києва ударив стилетом у спину офіцера жандармської управи.

Відтоді й дотепер терор на київських вулицях став до прикрого звичним явищем, і на постріли та вибухи бомб міщани мимоволі навчилися реагувати так само, як на дощ, зимовий сніжний занос чи повинь на Подолі — навіть коли дніпровська вода піднімалася аж до центральної частини міста.

Уже почавши служити в жандармерії ще при Новицькому, тоді ще зовсім зелений, проте не по чину, як примовляв Василь Дементійович, цікавий офіцер самотужки знайшов підтвердження інформації, отримуваної Департаментом поліції через Особливий відділ з-за кордону, від агентів, котрі діяли в емігрантському середовищі, й розсилав по губернських управах. Не раз і не два відзначалося, що Санкт-Петербург як столиця імперії тепер найменше годиться для проведення революційних, читай — терористичних — дій. Головні надії терористи від усіх партій та всіх мастей покладають нині на провінції. Там, у губерніях, ґрунт для вдячного революційного руху готується самим урядом. Адже у провінцію переважно висила-

ють, караючи за різні провинності, а не призначають цілеспрямовано, з урахуванням тієї чи іншої специфіки. Або дають губернії на відкуп не особливо вимогливим, зате — напевне вірнопідданим чиновникам, котрі облаштовують тут для себе маленькі персональні райські куточки.

Невтішний висновок зробив для себе Сергій Підвисоцький: його рідний Київ саме через це став раєм ще й для терористів усіх мастей. А від сьогодні, як зрозумів ротмістр, на одну «масть» побільшало.

Сам молодий офіцер був вдячний Спиридовичу за те, що невдовзі після свого призначення забрав його, тоді ще — поручника, з відомства Новицького до себе, в охоранку. Старий лис опирався, та Олександр Іванович мав значні повноваження й повною мірою скористався ними. Пояснивши: великою помилкою буде, якщо Охоронне відділення комплектувати кадрами, привезеними з Петербурга, Москви чи, наприклад, Тамбова або Новгорода.

Можна мати величезний досвід роботи. Й разом із тим — цілковито не розумітися на місцевій специфіці.

Власне, це й відбувалося. Місцевих офіцерів ставили на другі, якщо не на треті ролі. Філерів привозили зі столиці, всякий раз позичаючи їх у департаменті, в служби незмінного Євстратія Павловича Медникова³⁴. Тутешні ж службісти, взагалі ні на що не впливаючи та не приймаючи жодного рішення, ставали надзвичайно пасивними. Як результат — цілком позбавленими власної ініціативи. Й через це — не тільки, та передусім через це! — були навіть трошки лютими на «старшого брата».

Створенню здорової робочої атмосфери це не сприяло. Тож Спиридович спробував переламати ситуацію так, як знав і розумів. А саме: давши нагоду відзначитися, начальник охоранки не заважав молодим офіцерам бити копитами.

Позитивний результат не забарився. Так Сергій Підвисоцький досить скоро дослужився до ротмістра, навіть почав отримувати від заїжджого жандармського начальства солодкі пропозиції перебратися поближче, спершу до Москви, а там, Бог дасть, може, й столиця відкриється. Проте ротмістр поки що знаходив вагомі причини делікатно відмовитися, про всяк випадок не спалюючи київських містків за собою. Але все ж таки на своєму нинішньому місці та у своєму теперішньому становищі Підвисоцькому було доволі комфортно. Недарма Кулябко, новому шефу, ротмістра рекомендували як одного з кращих тутешніх спеціалістів, котрий чудово знається саме на київській специфіці.

Ось чому Кулябко сьогодні, після замаху на Чухонцева, викликав до себе саме Підвисоцького.

Зручніше вмовившись у кріслі, ротмістр ще раз перебіг очима текст листівки, після надцятого перечитування вивчений, здається, напам'ять. Звісно, пафос, без якого не обходяться подібні тексти, писані «товаришами». Єдина відмінність, що кидалася в очі: писали не до болю знайомі *товарищи*.

Ні, це були інші, поки що невідомі, котрі зверталися до всіх, хто міг це прочитати: «УКРАЇНЦІ! ДРУЗИ! БРАТТЯ!»

«Українська суспільність мала нагоду переконатися, що справа українського слова, українського розвою чужа для вели-

коруської суспільності. Українській суспільності доведеться видержувати хронічну, довгу, але не менш важку боротьбу з російською суспільністю. Та крок за кроком відвоювати собі у неї право на самостійний розвій».

Далі йшов не менш цікавий для Підвисоцького за змістом текст.

Починався він із цитати.

Далі невідомий автор пояснював: ці слова ще два роки тому сказав видатний український літератор та громадський діяч Іван Франко. Нагадуючи тим, хто втратив голову від свобод, що вперше після сумнозвісного Емського указу³⁵ свободу отримало українське національне друковане слово. Все одно існували так звані Тимчасові правила про друк, котрі ставили друковані видання українською мовою в нерівні умови проти тих, що виходять російською мовою.

Гм, не вистачало ще такого, вкотре за вечір знизав плечима Підвисоцький. Правильно, справа нова, мало яка крамола може піти в народ під прикриттям цих свобод. Кінець-то кінцем, усе це дозволялося! Чого, ну ось чого їм треба! Ну-ну, читаємо далі.

Власне, лишалося всього два абзаци. У передостанньому повідомлялося, скільки *українських* газет та журналів закрито після Маніфесту від 3 липня цього року і скільки примірників літератури конфісковано. Також перераховувалися справді не відомі ротмістру прізвища заарештованих та підданих суду

діячів *українського* громадського й політичного революційного руху та *української* культури.

Ну, і ось він, нарешті, останній абзац. Головний у цій листівці. Якщо можна так сказати, обґрунтування сьогоднішньої терористичної акції.

Виявляється, це — відповідь групи патріотів на подібні неприпустимі дії з боку репресивного реакційного царського уряду та особисто Петра Столипіна.

Товариша прокурора військово-польового суду Юрія Чухонцева засуджено й покарано бойовим загоном, котрий називається «Колії». Цей прислужник режиму був причетний до незаконного закриття газет, до накладання непомірних штрафів, до накладення арештів на друковані видання українською мовою. Чухонцев судив українських революціонерів, активних громадських діячів, просвітників. За це він був покараний, і на ньому перелік катів, котрі відповідатимуть за свої дії, не завершиться.

Підписано: «Коліївці».

Дуже оригінально.

Знав за свою службу ротмістр Сергій Підвисоцький і не таких. Хоч служив у жандармському корпусі з вісімнадцяти років, а в охоронному, на оперативній роботі — лише п'ятий рік, вважав себе в усьому, що стосується тероризму, та ще й такого специфічного, з національним *душком*, докою. Через те й відчув одразу: гарячі голови, молоді, напевне. Та зовсім не професіонали.

Не те, що есери. Той самий Штерн, якого вели від самої явки, ось-ось могли взяти, та через бомби недовладних «коліїв-

ців» загубили. Ні, в цих запалу досить, думки, мабуть, чисті, не фінансує поки ніхто. Що, до речі, треба взяти на замітку: без ексів навряд чи обійдуться, хоч і завзяті патріоти, гроші потрібні, а гроші — або в банках, або в ювелірів.

Ні-ні, була одна обставина, ох була. Не врахували її панове українці-друзі-браття.

Підвисоцький ще раз подивився на листівку.

Тепер не читав уже.

Вивчав уважно шрифт.

Друкарський. Літери українські. Значить, у друкарні наби-
рали, професійній.

Їх закрили — та не всі. До того ж папір — не для газет, цупкіший трошки, афіші на таких друкують театральні.

Підвисоцький згорнув листівку. Посміхнувся сам собі.

Ну-ну. Пограємося, *коліївці*...

4

*Київ. Околиця
Пуща-Водиця, дачне селище*

На дачі Штерн виринув, щойно сутінки впевнено перейшли в темну ніч.

Саме виринув. Фаїна, як і решта інших, крім хіба Малюти, котрий не звертав уваги на такі дурниці, помітила цю особливість їхнього ватага раніше, вже від перших днів знайомства. Не приходив — виринав нізвідки, мов із повітря. Це могло тра-

питися не лише серед ночі, навіть серед білого дня, в людному місці. Він опинявся позаду, з правого боку, ліворуч, часом вистав просто перед очима, немов казковий Сивко-бурко. Правда, на відміну від слухняного коня, Штерн не часто виконував чужі накази — віддавав свої та чітко стежив за їх виконанням.

На відміну від Вольфа, гримуватися Штерн не любив. Це пояснювалося просто: потворні виразки псували й без того бліду та хвору від природи шкіру обличчя, прикрий висип часом давав про себе знати на спині. Свербіли іноді навіть сідниці, чого дорослий чоловік, котрий останніми роками навіть спав із револьвером, носив із собою саморобні бомби та вбив не одну людину, взагалі намагався не виявляти навіть найменшим натяком. Штерн знав, звідки це: дитинство в сирості, погане харчування, якісь дивні особливості організму, навіть дізнався якось, де можна *таке* лікувати. Проте рішуче відклав це на потім, після повалення ненависного самодержавства. Тоді й підлікуємося. Поки ж дозволяв собі лише бороду, що прикривала багрово-червоні виразки та гнійники, не голився — сильне подразнення, і, звісно ж, уникав будь-якого гриму, бо від нього починало пекти й стягувати шкіру.

Зате він, попри всі свої численні особливі прикмети — зріст вищий за середній, волосся довге, сам худий, блідий, червоні плями на обличчі, — навчився конспірації, освоївши її, як йому здавалося, максимально наближено до досконалого. Штерн міг змінити зачіску, але для чого, коли решта прикмет при ньому залишиться... Тут уже справді краще набути, без

перебільшення, хижацької обережності та по можливості відчувати небезпеку.

Це допомагало йому. Не завжди, але допомагало. Сьогодні теж виручило, інакше не відчув би філера за собою біля Деміївки³⁶.

Ось кому все за іграшку — так це Вольфу. Зустрілися вони в Одесі, влітку. Тоді Штерн, котрий мав при собі паспорт зовсім на інше прізвище і викинув документ, щойно опинився подалі від цутундера, надибав цього колишнього актора, як і більшість своєї нинішньої бойової групи, у камері. Той, кого тут називали Вольфом, носив тоді інше прізвище, знаним лицедієм в Одесі не був, та й великих надій, як сам зізнався, не подавав, зате дуже любив виходити протягом однієї вистави в різних невеличких, навіть безсловесних ролях, аби лиш при цьому змінювати зовнішність. Міг у першому акті пройти через сцену таким собі школярем, а в середині вистави вийти огрядною вульгарною бабою, аби наприкінці благословляти якихось молодих у ролі благовидного татуса.

Не було б його талантам ціни, якби не традиційна для божественних людей, і то не лише провінційних театрів, тяга до чарки. Пив Вольф не так, щоб сильно, але траплялося, погано ворочав язиком на сцені, потрапляв у такому стані на очі театральному начальству, його штрафували, не без того. Звісно, Вольф мав усі підстави вважати тих, хто б'є його творчу душу рублем, сатрапами — так диктували революційні часи. Ну, а одного разу мало не застрелив директора свого ж театру. Пістолет, правда, бутафорський був, та часи зате неспокійні, ось

і поміняв актор-революціонер запах театральних лаштунків на запах тюремної параші в Одеському арештантському домі.

Штерна тоді там довго не тримали. З тим, кого потім назвали Вольфом, теж швидко розібралися. На відміну від свого нового знайомого, Штернові було куди йти, крім трактиру. Зате не було даху над головою, тоді як Вольф ще мав за що знімати куток, причому — практично в центрі, жив у мансарді на Рішельєвській, задешево знімав у такого самого богемного типа, тільки той давно пішов із театру та швидше спивався. Тож грошей вистачало на пиво, горілку, нехитрий холодець з яловичих копит, подеколи перепадала смажена барабулька, і поки не засинав у своєму кутку, травив безкінечні акторські байки.

Спочатку Штернові було де перебитися. Цього вистачило, аби направити того, хто став Вольфом, на шлях революційної боротьби, і, як показав час, новий борець ще не дав приводу розчаруватися в собі. Ну, буває ексцентричним. Ну, іноді може собі дозволити загуляти. Проте вмів себе контролювати, завжди стежив за словами, майстерно грав за будь-яких обставин і, найголовніше, пройшов бойове хрещення, й то не раз.

Штерн не часто ставив його в групу металників. Учорашній провінційний актор був хороший в іншому: майстерно, наче все життя це робив, правив кіньми. Коляску всякий раз вдавалося орендувати за помірну ціну в якогось візника на радість останньому: нічого не роби, а гроші маєш. Візницькі бляхи завжди були фальшиві, їх робили для того, аби використати тільки раз. У їхній бойовій групі Вольф відповідав за те, аби забезпечити шляхи відходу парі Фаїна—Левін. Потім віддавав коня

з коляскою, знімав грим, перетворювався на міщанина й повертався назад, туди, де таборилася основна група.

Тепер усі, крім Штерна, базувалися на одній із дач Пущі-Водиці, в самому кінці. Ще треба було пройти пішки хвилин двадцять від завершення трамвайної колії та повернути праворуч, перейшовши невеличкий хисткий місток через річку Водицю, котра в цьому місці справді більше нагадувала струмок. Заглибившись після цього в царство чистого соснового повітря й спокою, Штерн, стараючись рухатися тихо, хоча тут, у лісі, його вже ніхто сторонній не міг почути, вийшов на світло у вікні винайнятої дачі.

Двері відчинив своїм ключем. У нього був запасний, так було домовлено наперед. Де б не знаходила чергову явку група, Штерн у більшості випадків старався триматися окремо, довго не затримуючись на одному місці, але завжди волів контролювати своїх бойовиків. Зокрема, це означало: міг нагрянути будь-коли, не попереджаючи, і так само несподівано зникнути, розподіливши перед тим ролі для кожного в наступній виставі. Причому бажано — кривавій.

Інакше зараз не можна. Ну, про це він теж поговорить, не лише сьогодні й не лише зі своєю групою.

Коли він зайшов усередину, застав щось дуже схоже на ідилію великої родини. Де домінують доходжалі брати, а єдина сестра, явно випадково народжена, — об'єкт загального братського захоплення та хатня робітниця водночас.

Утім, Фаїна Кремянська справді могла бути ким завгодно, окрім прислуги для чоловіків. Це Штерн помітив після їхнього

першого знайомства дуже скоро. Вона тоді вважала себе вдовою, хоча з повішеним бомбістом, народженим у Бердичеві вихідцем із родини польських євреїв-переселенців Перецем Сичевським, не була навіть заручена. Не кажучи вже про шлюб церковний: як і сам Штерн, ані Фаїна, ані незнайомий йому особисто Сичевський, ані будь-хто інший з кола його революційних знайомих не визнавали жодної з церков, жодної з релігій. А цинічний хтивий красунчик Левін — той взагалі говорив, що він молодший син одеського рабина, якому виявилось не по дорозі з татом.

Однак, попри чималий спільний досвід боротьби з режимом, саме Якову Левінзону, котрий узяв собі партійний псевдонім Левін, керівник групи довіряв найменше.

Йшлося зовсім не про довіру до Левіна як до бойового товариша. Штерн не мав сумнівів щодо його відданості ідеалам революції чи поглядів на принципи, теорію та практичні втілення терору як головного на сьогоднішній день засобу подолання режиму. Тут було щось інше, зовсім далеке від революційних практик. Штерн при бажанні міг пояснити, чому бачить між собою та чорнявим красенем невидиму іншим стіну з прозорого товстого скла. Проте вперто не хотів, аби саме ці аж надто приземлені як для солдатів революції причини серйозно впливали на їхні стосунки та навіть визначали їх. Тож всякий раз, коли треба було давати вказівки саме Левіну, висловлювався чітко й говорив стримано.

Але не завжди.

Зокрема зараз Штерн грати ліберала зовсім не збирався. Та він ніколи й не уявляв себе ним. Навпаки, за найменшої

нагоди починав жорстку непримириму полеміку з м'якотілими, котрі вважають університетську, часто — закінчену на заслання освіту й знання якоїсь французької чи німецької мови своїми перевагами над тими, хто робив, робить і далі робитиме за них брудну вуличну роботу. Але іноді, задля користі справи, Штерн усе ж таки вважав за доцільне стати на хистку, позбавлену навіть натяку на міцний фундамент ліберальну платформу. Часом це допомагало як тактичний метод.

Коли-не-коли.

І точно — не сьогодні.

Група ніби відчула настрій старшого. Гірш, котрий в окремому кутку при світильнику з великим рожевим абажуром уважно розглядав лише йому зрозумілі креслення, обережно, ніби аркуш міг вибухнути, відсунув його вбік разом із набором деталей, котрі збирався перетворити на нову «пекельну машинку». Малюта з Вольфом припинили гру в секу — колишній ростовський грабіжник і колишній одеський актор знайшли спільний інтерес, ріжучись у карти за будь-якої нагоди, причому махлювали обидва, тож ішлося не стільки про те, хто кого на скільки нагріє, як про те, хто кого перемахлює. Кілька разів маючи нагоду бачити це збоку, Штерн щиро дивувався не так здібностям спритних пальців Вольфа, як вправності грубеньких, порослих на згинах жорстким волоссям «ковбасках», котрими видавалися пальці на величезних Малютиних руках. Відірвався від чергового бульварного роману Левін — для нього захоплення подібним читивом було тим самим, що карти — для згаданої вище парочки. Поклавши книжку на підлогу поруч

із револьвером, красунчик при цьому не поворухнувся, навіть не виявив спроби підвестися з канапи чи бодай сісти.

Піднялася назустріч Штерну тільки Фаїна: сидючи за круглим столом у центрі кімнати, вона займалася зовсім не жіночою справою, котра, втім, захопила її так само, як кожного з чоловіків — піротехнічні ідеї, карти та читання. Жінка чистила револьвери, розібравши кожний окремо, розклавши деталі на окремих же білих полотняних клаптях та орудуючи масляною так, як швачки — голкою з ниткою.

З Фаїною старший уже встиг сьогодні побачитися. Після того, як *почалося* на Володимирській і філери заметушилися, на мить втративши його, Штерн скористався шансом уповні. Вирвавшись із лещат стеження, дременував дворами, плутаючи сліди та скидаючи навіть натяки на «хвости», пересидів у трактирі на Липках, а тоді рушив униз, на Поділ — там, на Ярославській, неподалік «Асторії», ще раніше визначили місце, де буде чекати Фаїна з візником. Правда, цього разу вона прогулювалася сама, завбачливо відіславши Вольфа повертати орендований транспорт. Фая зробила поправку на обставини, вона *завжди* так чинила і була єдиною з групи, кому Штерн це без жодних додаткових пояснень дозволяв.

— Ну? — запитала коротко. — Що там?

Зараз Фаїна теж трохи грала, втім не переграючи. Адже загалом уявляла собі, про що зараз піде мова. Поговорити вони тоді, на Подолі, встигли дуже коротко. Вона знала — часу буде замало, тож швидко все обдумала й виклала Штерну власні міркування. Висновків не робила, і це теж вважалося її особливістю. За собою вона залишала право діяти відповідно до

обставин, що склалися на дану хвилину. Проте право аналізувати, підсумовувати, робити глобальні висновки, будувати стратегічні плани та приймати рішення щодо діяльності групи Фаїна без жодних застережень віддавала керівнику.

— Там? — перепитав Штерн, пройшов до столу, завмер, роздивляючись розібрану зброю так, ніби бачив подібні іграшки вперше, тоді підняв очі на Фаїну, далі обвів поглядом інших. — Там — нічого. Зовсім нічого. Крім того, що топтуни підчепили мене за Либіддю³⁷, так, наче чекали, коли вийду до них.

— Вломили? — не стільки поцікавився, скільки запитав сам у себе Малюта, тут же киваючи: — Вломили, вломили.

— Вірно, але з цим ще розберемося. Є деякі думки. Та є й інше, — відступивши на крок від столу й ставши так, аби бачити всіх і щоб усі теж бачили його, кожен зі свого місця, Штерн клацнув пальцями. — Сьогодні дещо сталося.

— Що? — спитав Гірш зі свого кутка.

— Нехай це пояснить Левін, — мовив Штерн холодно.

— Хіба Левін вам ребе, аби пояснювати суще? То батько мій ребе, у нього питайтеся, — блазнювато, за прикрою для Штерна звичкою сказав той.

— Не кривляйся. Хто тебе уповноважував? Ми слухаємо. Чого я не знаю про нашу групу, Левін?

— Мене? — щиро здивувався він, тепер випроставшись і сівши. — Мене? Які повноваження, ти про що, Штерне?

Замість відповіді той глянув на Фаїну. Молода жінка теж підвелася, відчеканила сухо, дивлячись прямо на Левіна, але говорячи не до нього:

— Був сигнал тривоги. Я вказала на нього товаришу Левіну. За планом акція повинна була згорнутися. Група переходила до операції прикриття товариша Штерна. Левін вирішив інакше.

— Ну нате вам! — вигукнув той. — Хіба я не пояснив...

— Зараз, Левін, ти будеш пояснювати мені, чому вирішив не виконувати мого наказу! — Голос Штерна більше не вів холодом — креснула крига.

Тепер уже Левін звівся на рівні.

— Ми готували акцію місяць, Штерне. Це всі знають. Хотілося бити напевне, того вимагає момент, і ти це знаєш краще за мене. Я не варюся в партійних смолах, Штерне, я на лінії вогню. Для мене є одна доцільність: виконати вирок, винесений від імені партії соціалістів-революціонерів. Євсєєв повинен був здохнути сьогодні, і цього шансу в нас ніхто не забрав. Те, що почалося потім...

— До того, що було потім і до чого ми не маємо відношення, повернемося, коли на те буде час, — зупинив його Штерн, знову хруснувши пальцями. — Ти так само, як і я, не зможеш згадати такого випадку, коли вирок не виконувався. Може, ти не знаєш історії революційного руху?

— Я практик, — так само сухо нагадав Левін.

— Звичайно, ти практик, — легко погодився Штерн, і решта групи відчула, як повітря невеличкої вітальні в дачному будиночку починає заряджатися електрикою. Ці розряди навіть при бажанні можна було помітити, але повітря й без того почало нагадувати атмосферу, котра зазвичай буває перед травневою грозою.

Між Штерном і Левіним подібне виникало останнім часом доволі часто, але як передбачити це, так і звикнути до цього ніхто з бойовиків не міг. Утішало це чомусь тільки Фаїну.

— Так, може, ти скажеш, практику, скільки часу наші товариші готували страту Плеве? І чого коштувало виконати, на решті, партійний вирок³⁸? — повів далі Штерн. — Чи раптом ти забув, скільки років борці з «Народної волі» наближали те саме перше березня³⁹? Царський сатрап Євсєєв нікуди від нас не подівся, йому просто нема куди діватися. Виконати вирок — справа нашої честі, честі нашої бойової групи, бойового відділення нашої партії. Тобі, Левін, практику, як сам кажеш, це напевне мусить бути відомо. Тим не менше, ти приймаєш самовільне рішення продовжувати акцію.

— Чим ставиш під загрозу подальшу долю товариша Штерна, — додала Фаїна, ніби ставлячи крапку в розмові, яку сама з подачі старшого й почала.

— Товариш Штерн стоїть перед нами. Живий та здоровий. І ні для кого не секрет, що про свою особисту безпеку товариш Штерн дбає сам, — тепер Левін говорив, перейнявши тактику опонентів — про присутніх у третій особі, звертаючись до решти, мов до арбітрів, хоча ані Малюта, ані Гірш, ані Вольф у групі від часу її створення нічого самі не вирішували.

— Це не твоя заслуга, Левін, — відрізав Штерн.

— Я і не претендую, — розвів той руками.

— Справді? Не претендуєш? Зовсім ні на що? Тоді хто тобі дав право не виконувати наказу, проговореного заздалегідь, натомість віддаючи свій?

— Обставини вимагали, — вперто гнув своє Левін. — У нас тут що відбувається? Партійний суд чи правіло босяцьке? Всім дуже хочеться це знати, Штерне. Бо подібні розбори вже починають входити в коло...

— Не прикривайся партією. Тим більше що прикриватися нема чим. Цілісної організації соціалістів-революціонерів уже рік як не існує.

— Чому ти раптом про це згадав?

— Аби ти не пересмикував карти, Левін. Немає центрального комітету. Тут, у нашій організації, дисципліна не партійна. А тут, у цьому будинку, не бордель на Ямській, — відрізає Штерн. — Значить, інші члени групи виконують мої накази. Не партійні, мої, Левін. — Для переконливості він ткнув себе пальцем у груди. — Ще — чітко дотримуються правил. Усякий раз я думаю, що така наша розмова остання, і всякий же раз прикро помиляюся. Я ціную тебе, Левін, і...

— А Фаїна? — перервав його раптом той. — *Товариш* Фаїна чого ж?

— До чого тут товариш Фаїна? — питання справді заскочило Штерна, із цього боку він не чекав нападу.

— Бо сьогодні не тільки я порушив дисципліну... Хоч цього не визнаю, але якщо ти хочеш так думати — думай. Про мене поговорили, далі Фаїна на черзі.

— З якого переляку ти ставиш мене раптом у якусь чергу, Левін? — брови Фаїни стрибнули вгору.

— Бо всі вже завдяки тобі знають про мої гріхи. Час винести на загальний суд твої.

— Тут не суд, — мовив Штерн. — Поки що не суд.

— Значить, просто поговоримо, — легко погодився Левін. — Я не знаю, хто виступив соло сьогодні на Прорізній, кого ще цікавили наші пасажири. Вже начувані, вбито якогось товариша прокурора. Між іншим, під шумок і ми могли долучитися, зігравши з ними дуетом, довівши до кінця наші справи. Та не про те мова: Фаїна — *товариш* Фаїна — допомогла втекти одному з них, тому криворукому метальнику. Їхня група перетягнула на себе увагу, наші опинилися поза нею. Але дії Фаїни, реальні дії, не ті, котрі лише обдумувалися на ходу в критичний момент, ставили під загрозу нашу групу швидше. Не кажу вже про грубе порушення правил конспірації. То як, готовий говорити про це, Штерне? Чи в нашій групі єдиний хлопчик для биття — Левін?

Знову хрускіт пальців у тиші.

Він має рацію, і Штерн розумів це. Можна сказати, зараз Левін зрівняв позиції, якщо взагалі не почав перегравати старшого групи. Фаїна теж порушниця, слід вживати заходів, жодних пояснень не спадало на думку.

— Розмова з товаришем Фаїною вже проведена, — сказав Штерн. — Жіноча цікавість у нас не вітається, вона про це забула.

— Чому цікавість? — вирвалося в Левіна, котрий чекав будь-якої реакції, окрім такої.

— Їй просто стало цікаво, хто воює на нашому полі. — Штерн неквапом вийняв з кишені листівку, віддану Фаїні хлоп-

цем, котрий назвав себе Полтавою. — До цього варто придивитися, хоча виглядає на провокацію.

— Дозволити вбити товариша прокурора заради провокації?

— Я не стверджую. Думаю вголос. Так само, як і про тебе та твої амбіції, Левін.

— У нас одні амбіції, Штерне...

— Тому краще для всіх — зрозуміти, що ваші дії, твої, Левін, та дії Фаїни, будуть винесені мною на розгляд керівництва партійного осередку. Зустріч планується за кілька днів, там і приймуть рішення. Я ж кажу про неприпустимість самоуправства, Левін. Хоча у сухому залишку для нас усе скінчилося без втрат. Себе товариш Фаїна ось їм, — він потрусив у повітрі листівкою, — не засвітила жодним чином. Мені цікаво, як вони проявлять себе далі — якщо проявлять. Здається, це дилетанти.

— Ми теж колись були дилетантами.

— Вірно, — градус напруги в голосі Штерна почав спадати, він відсунув стілець, присів біля столу. — Отже, з цим усе. Тепер лишилося зрозуміти те, з чого все почалося.

— Ти про що? — подав, нарешті, голос Гірш.

— Мене вели з Деміївки, — нагадав Штерн. — Протекло в тій стороні. Між собою ми розберемося, але там ситуацію без швидкого вирішення лишати не можна.

Розділ третій

1

*Київ, жовтень 1907 року. Околиця
Лук'янівка*

Оксана прала.

Середина нинішнього жовтня дивувала несподіваними змінами погоди. І якщо вчора зранку мрячило, нині пригріло — останні привіти від бабиного літа. Так завжди бувало перед Покровою, коли дерева довкола починали жовтіти й багряніти спершу ніби обережно, несміливо, немов даючи людям знати: ось де я, справжня осінь, уже на порозі, але поки що не заходжу господинею, стою тут скромною тихою гостею, лише придивляюся, даю про себе знати й чути. Поки що треба звикнути, насолодитися останнім теплом.

Й Оксана Волох брала від цих зазвичай коротких днів так багато, як могла. Попросила Полтаву винести велику лавку з кімнати на двір, на ній примостити широкі оцинковані ночви й заходила до прання. Розпашіла від старань, скинула верхню,

з вишивкою, сорочку, лишившись у простенькій полотняній нижній, стала босою на землю, котра ще зберігала рештки тепла, і сопіла, немов забувши про все на світі, над пральною дошкою. Полтава, не маючи й не знаючи, чим себе зайняти, не знайшов нічого кращого, як допомагати старшій сестрі акуратно розвішувати випране на мотузках, міцно натягнутих між вкопаними в землю товстими кілками. Їх було шість, випране розвішувалося в три ряди.

Прання з недавнього часу стало невеликим, зате більш-менш постійним і чи не головним тепер заробітком Волохів. Учителювання віднедавна перестало годувати. Хоча раніше Оксана могла дозволити собі просторіше помешкання в центральній частині Києва. Переїхати сюди, на околицю, змусила втрата широкої практики — українські школи та гімназії, створені лише два роки тому, почали з осені згортатися. Та все одно навіть зараз, приватно викладаючи в кількох заможних київських родинах та навчаючи грамоти дітей, молода вчителька Оксана могла заробляти так, що вистачало не лише наймати цей невеличкий будинок на київській околиці, а й час від часу оновлювати гардероб та ще й посилати трошки додому, батькам.

Допомагав невеликий, зате стабільний приробіток. По-знайомившись із Сапігою, котрий тоді ще не називав себе Залізняком, Оксана незабаром піддалася на його прохання й почала безкоштовно навчати грамоти лук'янівських робітників-кабельників. Навзаєм, ніби для того, аби якось виправдати ці заняття, Антон влаштував тоді вже коханці редак-

торський підрібок відразу для кількох українських видань, котрі, особливо від початку минулого року, почали виринати, як здавалося Полтаві, на рівному місці.

Так, маючи копійку до копійки, Оксані поступово вдалося навіть зрівнятися з київськими міщанками. Модних салонів, звісно, не відвідувала, хоча часом і заглядалася на розкішні привабливі вітрини. Проте знала: її Антонові це не сподобається, революціонер-початківець цінував скромність, котра часом межувала з викличним аскетизмом. Усе, що виходило за його розуміння скромного та стриманого життя, Сапіга різко визначав як буржуазне, капіталістичне, чуже всякому українцеві, котрий поважає себе й традиції свого народу.

До знайомства з сестриним коханцем Полтава навіть не замислювався, чому молода українка не повинна дозволяти собі таких самих туалетів та оздоб, котрих не цураються її ровесниці. Такі ж, до речі, вроджені українки лиш не заморочують цим своїх голів, від народження щебечучи по-російському та старанно вивчаючи французьку, німецьку чи обидві мови разом. Сам Андрій Волох ставився до всього, що відбувається в сучасному йому Києві, цілком нормально, його нічого не дратувало — хіба що закиди Антона Сапіги на його політичну, суспільну та навіть етнічну незрілість.

Зараз, розвішуючи на мотузці щойно випране й старанно, туго викручене простирадло, Полтава вкотре подумав і сам для себе визначив: це, звісно, Оксанина справа, з ким зустрічатися, кого любити й за кого виходити заміж, хоч і не був певен, що красномовний метранпаж заговорював із сестрою

про подібні речі. Проте якби зовсім недавно життєві обставини не стали раптом дибки, він навряд чи зблизився б із Залізняком, тим більше — без заперечень вступив у створену ним поки що невелику бойову організацію...

Полтава цілком поділяв його обурення тиском урядової реакції, штрафами та закриттям видань, друк яких давав, між іншим, роботу й самому Залізнякові. З Хірургічного товариства, а разом — і з університету Андрій Волох вилетів не за компанію з іншими, потрапивши під важку руку реакційного самодура: Полтава цілком свідомо вийшов разом з іншими на протест.

Та й протесту як такого насправді не відбулося.

Студенти просто хотіли зібратися, провести мітинг, скласти звернення, вимагаючи звільнити заарештованих напередодні викладачів, поновивши їх на службі. Для цього лише треба було знайти вільну залу. Тож ініціативна група, до якої Полтава навіть не входив, хоча й голосував за їхнє делегування, рушила до університетського секретаря з наміром отримати приміщення. Коли секретар категорично відмовив, ще й налякавши хлопців жандармами, ситуація стрімко вийшла з-під контролю. Спершу студентські делегати гуртом, хоча й не сильно, відлупцювали секретаря, після чого почали погром, зовсім, як на Полтавину думку, безглуздий.

Так, він був у розгніваному гурті, котрий рухався університетськими коридорами. Проте не бачив особливого смислу в тому, аби зривати зі стін портрети ректорів, бити рамами вікна, викидаючи понівечені картини назовні. Не бачив і не

знав він, хто перший почав ламати водогінні труби, відкривати крани та зривати їх, аби не можна було зупинити струмені води, що почала заливати паркет підлоги. Але разом з тим не заперечував — просто його протестні крики не підкріплювалися руйнівними діями, не в його то було характері. Лишивши за собою щось подібне до останнього дня Помпеї, бунтівні студенти нарешті прорвалися на вулицю. Передові викинули синьо-жовтий прапор, полотнище дуже скоро затоптали поліцейські чоботи: обурений та збуджений гурт зустрів наспілий наряд стражів порядку.

Серед тих, хто кинувся тікати, Полтави не було. Його забрали разом з іншими, потримали в тюремній камері дві доби, навіть устигли за цей час висмикнути на допит та надавати в зуби й по печінці. Випустили, коли хтось із заарештованих *заспівав* слідчому, назвавши прізвища заколотників. Волоха серед них не було, тримати в камері таких, як він, не було потреби, але й в університеті — також. Був, правда, шанс: написати покайну, підписати листа із засудженням, опублікувати в газеті, та Полтаві й це не підходило. Отже, він вилетів, будучи вповні задоволений собою. Уже згодом зізнався собі: на його рішення вступити до «Коліїв» значно більше вплинув вибитий на допиті зуб та синяк, який він іще довгенько бачив у дзеркалі, аніж запальні безпервні промови очкастого патлатого метранпажа.

Повертатися додому, до батьків, Полтава не збирався. Життя вирувало тут, у Києві, воно давало більше можливостей, до того ж не хотілося лишати сестру. Це ж Оксанине слово стало вирішальним, коли Залізник завербував у свою бойову групу

першого рекрута — свояка, сестриноного брата. Жив хлопець також у сестри. Оксана на той час уже втратила більшість своїх уроків. Хоча панове, чийх дітей вона навчала, навзаєм запропонували молодій вчительці вірніший у ці непевні часи заробіток: ось так старша сестра перетворилася на прачку. Через одного зі своїх «клієнтів», лікаря, вона навіть намагалася прилаштувати Полтаву санітаром. Відмовившись, бо вважав це принизливим для себе, хлопець доволі скоро пошкодував — сидіти на шії в сестри не хотілося.

Усе по своїх місцях, як повелося, розставив Залізняк, запевнивши: незабаром у їхньої групи з'явиться своя каса. Звідки — не пояснив, але Полтава не був аж таким наївним, аби не зрозуміти, до чого той веде. І мусив визнати: особисто йому це не зовсім подобається.

...Після вчорашніх вечірніх зборів вони з Оксаною намагалися не говорити на неприємну обом тему. Сестра переживала, що між молодшим братом і тим, кого вона щиро вважала своїм коханим, виростає прірва непорозуміння. Полтава ж заплутався між трьох дубів. Дуже хотів *щось* робити, розумів: складати руки не можна. Інакше жандарми битимуть по морді щодня, й лише за те, що побачать тебе на вулиці у виштитій сорочці, цілком справедливо вважаючи це першою ознакою ворога режиму та бунтівника. Та при цьому вперто не погоджувався з необхідністю розкидати на вулицях бомби та стріляти з-за рогу в чиновників.

Повинен бути інший шлях. Який саме — Полтава не знав. А часу на пошуки цього шляху не лишав Залізняк.

Тому махом перервав на півслові зовсім необов'язкову розмову про те, як там зараз удома, лише підтримуючи її, зовсім не дослухаючись навіть до власних слів. Накрив своєю долоною руку Оксани, що саме розправляла на мотузці край простирадла, збираючись зафіксувати його дерев'яною прищіпкою, ледь стиснув.

— Що таке? — стрепенулася молода жінка, нутром відчувши: знає відповідь.

— Ти вчора мовчала, — сказав Полтава, дивлячись сестрі просто в очі, й та зустріла погляд, витримала, очей не відвела.

— Зате ти говорив багато, Андрію.

— Не розумієш, — зітхнув хлопець. — Мені дуже важливо знати твоє ставлення й твою думку.

— З приводу?

— Оксано, тобі не пасує гратися в дурепу.

— Дякую за комплімент.

— Подякуй своєму милому! — вирвалося в Полтави.

Тепер зітхнула Оксана.

— Знов за рибу гроші. Не розумію, чого ти хочеш від Антона. Здається, ревнуєш, таке буває з молодшими братами.

— Раніше ти не була такою.

— Якою? — Оксана таки приладнала прищіпку, навмисне ледь не защепивши йому пальця, Полтава навіть трошки відсунув руку. — Якою я не була? І коли це — раніше, Андрійку? Коли могла вільно займатися тим, що вмію і люблю, а не обходитися жалюгідними подачками за оцей ось труд? — Вона кивнула через плече на ночви, повні брудної мильної води. —

Я не їхала до Києва з ілюзіями. У мене їх ніколи не було, я просто хотіла вчитися й вивчилась. Краще за мене знаєш, чого коштували нашої родині мої педагогічні курси! І навіть не уявляєш собі, скільки в Києві жінок, котрі не знають елементарної граматики! Знаєш, для чого вона їм? Аби читати журнали мод та бульварні романи, теж, до речі, модна штука! Кажу тобі про Київ, бо в губернії справи ще гірше! Там платять менше, але починати треба не там! Пізніше я поїхала б по губернії, жінки хочуть і мають бути грамотними та освіченими, почалося нове століття, це нові виклики, Андрію, ну не роби ти таке лице!

Пустивши мотузки й відступивши крок назад, Полтава завбачливо виставив перед собою руки, наче так можна було відгородитися від палкого словесного виру.

— Тепер ти, Ксеню, за рибу гроші. Знову за своє. Кожен про свої болячки.

— Так, я знову за своє! І далі на цьому стоятиму! — Оксана теж відступила, вперши мокрі руки в боки, зараз їх, мов кордон між державами, розділяло вивішене для просушки простирадло. — Людина стає вільною лише тоді, коли стає грамотною! Жінок, сучасних жінок, це теж стосується! Навіть у першу чергу жінок! Свободи, будь-які, означають жіночі свободи так само! І йти ці хвили мусять із центру. Кола по воді як розходяться? Кидаєш камінь — вони йдуть від нього, а булькне камінь саме в центрі кола. Ми мусимо, просто зобов'язані йти з Києва далі, бо освіта, все нове та свіже — з міст до містечок, з містечок до сіл!

— Добре навчилася мітингувати у свого Залізняка.

— Антон тут ні до чого. Не забувай, Андрію, сестра в тебе все ж таки вчилася на те, аби щодня про щось говорити до людей. Бог з ним, не хочеш слухати, поясню простіше. Хоча ти сам, без мене, давно все відчув на своїй шкурі та зубах. — Оксанині щоки пашіли, вона перевела подих, далі говорила вже спокійніше: — Закони, проти яких бореться Антон і, як мені хочеться вірити, будеш разом із ним боротися ти, вже зробили з учительки пралю. Мені не залишають виходу. В такій же ситуації опинилося багато жінок, і не лише жінок. Я не ходила на барикади зі зброєю в руках, та я виходила на вулиці — разом із іншими вітала два роки, лише два роки тому царський маніфест та вибиті, відвойовані у вуличних боях свободи. Цього літа все повернуло назад, стало навіть ще гірше. Але, крім усього іншого, нас із тобою обмежили в правах бути тим, ким ми народилися і ким є.

— Зараз ти знову повторюєш Залізняка. Наче він мовить, ось хіба жіночим голосом.

— Дарма. Я з ним згодна. Якщо немає інших слів, буду повторювати ці. Мене дивує, чому ти не погоджуєшся з Антоном. Навіть коли білизну викручуєш, не можеш заспокоїтися.

— О, давай, дорікай білизною, тицяй у ночви, дякую тобі.

— А я тобі ще нічим не дорікнула! Тобто, — швидко виправилася, — можу дорікнути, але не цим. Знаєш, — вона витримала коротку паузу, — насправді дуже добре, що ти вирішив раптом поговорити про ці справи тепер, коли ми вдвох.

Бо коли ви починаєте собачитися з Антоном, він завжди тебе заговорює.

— Ага, я слабший. Спасибі, сестричко.

— Ти сильний, — заперечила Оксана, це прозвучало щиро. — Сильний. Такий самий сильний, як Вакула, молодший хіба. Ось тільки своєї справжньої сили не розумієш. Знаєш, після вчорашньої розмови...

— Сварки.

— ...хай так, сварки. Так ось, після вчорашньої *розмови* мені стало прикро, що в мене брат боягуз.

Полтава відчув, як йому знову бракне повітря та починає пашіти обличчя: від сорому, від гніву, від усього разом.

— Я не боягуз! Тепер ще ти почни! Коли така грамотна — скажи, що помінялося після того, дворічної давнини, царського маніфесту? На вулицях стали менше стріляти? Перестали рватися бомби? Хто кого переміг, Оксано? А не здається тобі, раз ти така сучасна, вільна та освічена жінка, що не варто було дратувати владу? Зараз усі перемоги відкочуються назад, стає навіть гірше, згоден, терпіти не можна. Та невже ти не можеш припустити хоча б на мить: якби революціонери припинили далі ставити барикади й об'єдналися довкола першої за багато років перемоги, якби зайнялися тією ж таки освітою мас разом із завоюванням авторитету в народі — хто знає, може, зараз би ти не прала панські простирадла й не крохмалила сорочки паннам. Залізник твій займався б своєю справою, а не ходив на безкінечні партійні зібрання, де йому полоскають мозок невідомо чийми ідеями. Ти справді думаєш, що терор — це вихід?

Ти, молода жінка, вродлива й розумна, яка хоче вчити людей, — ти мовчки схвалюєш їхні вбивства? Навіть ділиш ліжко з убивцею?

Сестра промовчала. Трохи постояла, мовчки вивчаючи Полтаву, наче вперше в житті бачила свого молодшого брата. Потім спокійно пірнула під мотузкою, перейшовши роздільну смугу, наблизилася до нього впритул, коротко замахнулася.

Ляпас вийшов лункий, мов постріл.

Занесена для другого удару рука завмерла в повітрі, опустилася.

— Зрозумів, за що? — запитала Оксана тихо.

— Ні, — Полтава збрехав і розумів: сестра це знає.

— Значить, не вийшло в нас розмови, братику. Хотів знати мою думку? Розібратися в тому, що довкола тебе, не збираєшся? Хай інші стріляють, хай хтось за тебе робить брудну роботу, нехай Залізняка з Вакулою рано чи пізно згнють у казематах, хай. Зате Андрійко Волох лишиться таким собі гуманістом... у власних очах.

— Змайструє Вакула чергову бомбу. Бери, йди на вулиці, жбурляй у царських чиновників, від яких нічого не залежить.

— Це не моя справа. Хоч жінки з партії соціалістів стали на шлях опору разом із чоловіками, тут уже вибач: розумію їх, але не наслідую. Своя голова на плечах.

— Я думав — Антонова.

— Зараз ще раз отримаєш.

— А бий. Жандарми все одно луплять сильніше.

— Не знаєш ти, як жандарми б'ють. Антон знає. Зуба тобі вибили? То так, наче по шиї отримав. Залізник бачив тих, кого приносили в камеру після допитів. З чого, кажеш, почали? Хочеш знати мою думку? Я підтримую боротьбу Антона. Ми теж повинні огризатися. І мені прикро від думки, що мій рідний брат збирається підставляти другу щоку.

— Ага, — Полтава легенько торкнувся забитої сторони лица. — По одній я ось отримав. Може, мені дати тобі здачі?

— Дурний. Знаєш, чим ти справді, без пустих слів, відрізняєшся від Залізника? Той би не питав дозволу, Андрійку. Відразу вдарив би у відповідь. Не дивлячись, хто перед ним. Антон не дозволяє себе бити, навіть люблячи.

— Я чогось не знаю, Оксано? Ти вже діставала від свого милого?

Тепер у погляді сестри він прочитав сум, змішаний з ледь помітним жалем, — так дивляться на безнадійно хвору, але все одно любу дитину.

— Кидати бомби не збираюся. Стріляти — теж. Не жіноче це діло. Я сучасна жінка, та зовсім не амазонка. Залізника ж свого... *нашого* Залізника... підтримую в кожному його слові й ділі. Ти теж зрозумієш, що він на правильному шляху. Все лише починається, — Оксана вкотре зітхнула, тепер легко погладила Полтаву по небитій щоці. — Поки не зрозумів — іди став воду грітися. Та, що в ночвах, брудна й ледь тепла. Заговорила я з тобою.

Київ, вулиця Бульварно-Кудрявська
Охоронне відділення

Викликаючи до себе в кабінет поручника Суярка та керівника філерської служби Чернова, ротмістр Підвисоцький уже приблизно знав, яку відповідь від кожного з них почує.

Григорій Суярко ніколи не заперечив би, навпаки — охоче підтвердив, що в Охоронному відділенні є людиною Підвисоцького з усіма, як кажуть у таких випадках, тельбухами. Різниця у віці між ними невелика — лише п'ять років. Проте молоді офіцери навіть у розмові сам на сам підкреслено називали один одного на «ви». Ротмістр дуже добре знав батьків поручника, вони навіть вважалися якимись дуже-дуже далекими родичами. Правда, Суярки в третьому поколінні були поміщиками, мали маєток недалеко від Чернігова, і весь цей час рід переслідувала доволі дивна й малоприємна вдача: помістя балансувало на межі розорення, рятуючись від остаточного краху хіба що, здається, милістю Божою.

Утім, коли, піддавшись загальним бунтівним настроям, збаламучені селяни таки пустили в маєток «червоного півня» зимою, два роки тому, акурат відсвяткувавши Водохреще, саме поручник, уже служачи на той час у корпусі жандармів, отримав від керівництва відповідні повноваження та провів показову каральну операцію. Після того ті з винуватців, кого не погнали на каторгу, з вдячності за таку милість відновили все

пошкоджене. Фортуна далі ставилася до польських Суярків стримано, зате в окрузі їх почали поважати: не думали побачити за ними силу та міць державного карального апарату.

Почалося ж усе з протекції, складеної Підвисоцьким своєму далекому й практично ніколи не знаному родичу з іншої губернії. Григорія Суярка зарахували до Окремого корпусу жандармів, він, чесно кажучи, нічим особливим себе не проявив по службі, проте покладену на нього роботу завжди виконував акуратно, старанно й дисципліновано. Ще Кулябко привчив своїх підлеглих, котрих вирізняв серед інших та до-ручав окремі ділянки: краще грамотний службіст-виконавець, який знає своє діло й займає через це своє місце, ніж розумник-височка, чия маківка б'є фонтаном ідей, які той не здатен до пуття втілити. Бо, за спостереженнями того ж Кулябка, з висновками якого погоджувався й сам Підвисоцький, для таких кипучих служак значно важливіше бути в центрі уваги, здебільшого імітуючи бурхливу віропідданську діяльність, аби в один прекрасний момент бути офіційно представленим комусь із високих осіб — найкраще самому государю-імператору, тоді як практичної користі від броунівського руху подібних молекул майже не було. Суярко ж був із тих, хто, здається, готовий був, якщо це потрібно для справи, все життя прослужити поручником, зате робити своє діло системно, спокійно, непомітно для загального ока.

Оскільки сам підполковник Кулябко, за прикладом свого попередника, полковника Спиридовича, намагався здебільшого тримати на відстані витягнутої руки від себе саме таких

офіцерів, Сергій Підвисоцький брав приклад зі свого шефа, довіряючи тихому непоказному Суярку більше, ніж декому з надто яскравих колег-офіцерів.

На противагу поручникові, із завідувачем служби зовнішнього спостереження, простіше кажучи — «батьком» усіх філерів-топтунів Черновим, ротмістр тримався за просто, хоча той годився йому як не в батьки, то в старші брати — вже напевне. Митрофан Ілліч Чернов теж відповідав переважній більшості критеріїв, котрі висував начальник Охоронного відділення Кулябко до філерів. Найперше від них вимагалось, аби служили не за гроші чи страх втратити роботу, а передусім — за совість. Причому під *совістю* Микола Миколайович розумів не готовність шпига гідно служити лише за казенну платню, керуючись інстинктами вірнопідданства. Навпаки, ці якості Кулябко, а разом з ним і Підвисоцький цінували в наружниках ледь не в останню чергу.

Під совістю та моральними якостями тут малося на увазі зовсім інше: філер не повинен був соромитися своєї служби. Стеження за підозрюваними, в тому числі — за жінками навіть кращих дворянських фамілій, слід вважати не ганебною й негідною справою, котра змушує пхати носи навіть туди, куди не дозволяють собі пхати їхні рідні та близькі: філери мусять сприймати самі себе як передовий загін стражів держави. Службу ж свою слід вважати корисною й почесною. Щоправда, були серед керівників політичного розшуку й такі, хто філерів ні в що не ставив, плекаючи в них величезний комплекс неповноцінності, — Кулябко якось показував рот-

містру лист свого колеги з Риги, підполковника Балабіна. Той не полінувався настрочити в департамент величезну петицію, де намагався обґрунтувати, чому спеціальне виховання професійних філерів не потрібне. Це ж що буде, писав начальник Ризької охранки, якщо кожен шпиг відчує себе навченим фахівцем, рівним жандармському офіцерові, кращим з кращих у політичній поліції... Анархія буде, філери забагато свобод матимуть.

Ох, знову це — «забагато свобод». Не там обмежуєш, не на те тиснеш, не туди дивишся, ваше благородіє підполковнику Балабін!

Зовні Митрофан Чернов являв собою приклад того, яким повинен бути справжній філер. Крім невисокого, нижче середнього, зросту — жодних особливих прикмет. Гострим зором похвалитися не міг, та й не треба: практика показала, що шпиг, котрий бачить не дуже добре, відзначається значно більшою уважністю, ніж топтун із очима Вільгельма Телля⁴⁰. Та головне — сам по собі Чернов поводився з людьми, як звичайний собі простий дядько, котрий ставиться до всіх довкола так, ніби боїться здмухнути порохинку. Того ж самого вимагав від підлеглих, наголошуючи: краще кілька довірливих бесід за чашкою чаю, ніж один випадок залякування, накладання серйозного грошового штрафу чи, Боже збав, удар по морді. Звісно, траплялися різні випадки, та в цілому налагодженою власноруч філерською службою Митрофан Ілліч був у цілому задоволений.

Якось його топтун навіть показав людям самого Євстратія Медникова, як треба працювати. Минулої весни до Києва вів слід одного есерівського бойовика-метальника, котрий проходив під прізвиськом Гнилоніс. Підвисоцький за роки служби не часто отримував циркуляр, котрий вимагав краще застрелити означеного терориста на місці, можна без спеціального приводу, аніж ризикувати людьми, готуючи силове затримання. Того разу соло, як багато разів практикувалося, грали відряджені з Петербурга філери — вихованці Медникова, що на той час уже відійшов від справ. Підлеглі Чернова змушені були триматися, що називається, напoxваті. Пошук привів на квартиру одного інженера-гірника, за перевіреною інформацією — переконаного прихильника есерівських методів. Зайшли вночі, але перед тим як пройти в помешкання, київський шпиг, якому й відчинив двері хоч і заскочений зненацька, але готовий до всього господар, підняв застережливо руку й швидко, ніби боячись не встигнути сказати, попередив тих, хто стояв за спиною:

— Тихо. Діти там, двоє, дівчатка. Сплять зараз у дальній кімнаті. Одна хворіє, прокинеться — плакати почне, нікому це не треба.

Більше за петербуржців здивувався сам інженер. Причому враження від поінформованості та позірної делікатності філера виявилось таким сильним, що вирвалося просто на порозі:

— Дякую, не треба шуміти, менша справді хвора, ледь приспали. Тому Гнилоніс не прийде, я знаю куди, я скажу, не будіть дитину.

Взяли терориста за дві години там, де він почувався в повній безпеці. Хоча «бульдог» поклав біля себе, скористатися ним тоді не встиг, скрутили живим, про що потім угомос шкодували не лише учасники операції, а й їхнє начальство. Але Підвисоцький вважав ту ніч перемогою не лише київських філерів над петербурзькими, а й своєю особистою перемогою: ось як треба добирати кадри...

Тож розмову почав одразу з Чернова, з яким, на відміну від поручника, тримався принципово на «ти» — навіть приємно було «тикати» такій людині, жодної зверхності й панібратства, лише повага й довіра.

— Скажи, Іллічу, що ці «Колії» пов'язані зі Штерном. Дуже тебе прошу.

Знав ротмістр відповідь, але все ж таки надія жевріла.

Даремно.

— Нічого спільного, Сергію Івановичу. Правда...

— Так-так!

— ...один із моїх зірких архаровців зачепив учора на Прорізній, недалеко від місця вбивства, даму, дуже схожу на відому вам Фаню Кремьянську. Вона, за нашою інформацією, входить до групи Штерна...

— Знаю! — Ротмістр дуже не любив нагадувань, хто ким кому доводиться з фігурантів відомих справ, куратором яких був за особистим дорученням Кулябка. — Чому не затримали, якщо впізнали?

— Я б за це поділив на два, як не більше, — спокійно пояснив Чернов. — Єврейки, ваше благородіє, часто схожі. Згадайте мадам Лівшиць.

...Справді, сміх і гріх. Випадок не єдиний, але досить свіжий, тому тримався в пам'яті. Цього літа філери Чернова, причому не найгірші, з відповідною репутацією, три дні водили по Києву молоду єврейку, дуже схожу за описом на Етель Бровкіну, партійну есерівську кур'єршу, котра, до всього, стріляла в поліцейського при спробі затримати її в Новограді⁴¹. Особливістю розшукуваної особи була її зовсім не партійна пристрасть до розкішного одягу. Свою жіночу слабкість Етель перетворила на конспіративний хід: запросто знайомилася із заможними чоловіками, і ті самі катали її в екіпажах туди, куди Бровкіна бажала. Цього разу схожу єврейку побачили в компанії відомого київського юриста, тож Чернов вирішив: прикриття ідеальне, есери готують щось справді серйозне. Начальник охоранки видав санкцію, Підвисоцький разом із Черновим особисто виїхали на затримання і нарвалися на грандіозний скандал: підозрюваною виявилася така собі Дора Лівшиць із Одеси, коханка юриста, яка приїхала до нього в Київ і була поселена хтивцем для інтимних зустрічей на окремій квартирі. Звісно, він супроводжував свою мадам по магазинах. Аби інформація пішла далі, дійшло б до розлучення, а в нещасного троє дітей і тесть — товариш прокурора...

— Все одно треба було брати, — ротмістр так не вважав, але потребу сказати відчув. — Що заважало?

— Крем'янська, за нашими даними, так не вдягається. Тому хлоп'ята придивлялися. Може, пізніше спробували би повести, але ж там почалося...

— Почалося, Митрофане Іллічу, саме тоді, коли поруч проходив Штерн! — Від нетерпіння Підвисоцький навіть тупнув ногою. — Ми ж знали: того дня у його групі щось намічалось. Він ваш ескорт не розшифрував, до речі?

— Здається, ні. Штерн завжди на ходу перевіряється. Тільки я не про те, Сергію Івановичу, — відмахнувся Чернов. — Його мої люди загубили на Хрещатику, каюся. Та інакше й бути не могло: таке почалося... Хоч ми й чекали, все ж таки Штерн ніде просто так не гуляє. До того ж — дама, схожа на Фаню Крем'янську... Але як би нам не хотілося, ваше благородіє, шукати Штерна через цих «коліїв», а їх самих якимось боком пов'язувати з групою Штерна чи з ним самим навряд чи правильно-с. Це різні групи, Сергію Івановичу.

Ротмістр ще вчора був переконаний у цьому навіть більше, ніж на сто відсотків. Проте досвід підказував: якщо є бодай крихітна можливість зв'язати двох терористів в одну групу й шукати тих самих, на кого полювали раніше, не розпиляючись, — її слід перевірити. Що ж, тепер Чернов остаточно розвіяв його сумніви. Й водночас укріпив віру в те, що «коліїв» вирахувати та зловити вийде скоріше, ніж думалося. Бо складалося так, що вони — самі по собі, та ще й дилетанти, не грають на публіку у ведмедів на ковзанах.

Озвучувати ці думки ротмістр не вважав за потрібне, сказав натомість:

— Штерн для нас далі важливий, Митрофане Іллічу. Якщо там справді крутилася його вірна Фаїна, якщо вона чекала на нього в центрі міста, а не сиділа з іншими, мов щур, на явці, — це вже нечисто й насторожує. Згоден?

— Так точно, Сергію Івановичу. Чого ж. Штерн учора знову пірнув, але цей карась вирине дуже скоро. Ключе там, де зірвався, кажу, як старий рибалка.

— Сплюнь, Іллічу, наврочиш. — Старший філер слухняно сплюнув, а Підвисоцький повернувся до поручника: — Слухаю вас, Григорію Павловичу.

Суярко підвівся, обсмикнув край мундира, та відразу сів — після відповідного начальницького жесту, чітко доповів, явно *принісши* фрази з собою:

— Про листівки, Сергію Івановичу. Ви були праві. Їх наряд чи штампували в підпільній друкарні.

— Чому?

— Український... гм... *малоросійський* алфавіт.

— Чимось ці алфавіти розрізняються?

— Насправді не дуже. Мови різні, тексти різні, змісти різні. Друкарський спосіб поширення. Справа в шрифті та літерах, Сергію Івановичу.

А ось на це ротмістр увагу звернути не додумався. Він збирався шукати друкарню і, враховуючи справді нову для охранки специфіку тексту й мотивацію терористів, вирахувати друкарів досить швидко, підключивши філерів Чернова. Після маленького відкриття поручника Суярка справа поверталася зовсім інакше.

— Можете пояснити?

— На словах це складно зрозуміти. Але показати можу. Я зібрав... гм... *для мене підібрали різні зразки так званих національних видань, чії редакції або були закриті на виконання урядового розпорядження, або ще діють, перебуваючи в стадії ліквідації. Таких небагато, і...*

— ...І ними займається інша служба, — нетерпляче перервав поручника ротмістр. — Зараз ви кажете надзвичайно цікаві речі, Григорію Павловичу. Вже тепліше, зовсім припікає. Прошу вас, далі.

— Далі простіше навіть, ніж вам... гм... нам вважалося, — продовжив Суярко. — Друковані, як їх називають, часописи виходили цілком легально. Містили, як на мене, менше крамолі, ніж есерівські листки на зразок «Волі народу»⁴². Проте раз є рішення уряду все це припинити, — погляд мимоволі ковзнув на портрет Столипіна за спиною ротмістра, — значить, так і повинно бути. Там знають краще, ми лише стежимо за виконанням і присікаємо неслухняних. Отже, повертаємося до теми: ці газети й журнали тиражувалися у цілком легальних друкарнях. Друк — він сам по собі поза політикою. Це чийсь заробіток. Як кажуть у нас на Євбазі, маленький ґешефт. Друкар насправді виконує послугу за гроші замовника, і йому, друкареві, все одно, хто той замовник.

— Ви з таким станом справ згодні? Особисто ви, поручнику?

— Ні, — почулася чітка й теж давно продумана наперед відповідь. — Я вважаю, слід зрозуміти, з кого можна брати гро-

ші за виконану роботу, а хто за свої гроші та за допомогою байдужих займається антидержавною діяльністю. Це вже сприяння, Сергію Івановичу. Та поки у громадян низький рівень свідомості, будемо зважати на те, що є.

— І що у вас уже є?

— Список місць, де друкувалися всі ці національні видання. Шрифти, використані для їх друку, не ідентичні до шрифту, яким надрукована листівка так званих «коліїв». Але ми перевіряємо всі подібні, схожі шрифти. Так чи інакше, в офіційно дозволених газетах та журналах, як-от, для прикладу, «Києвлянин» чи «Друг народа»⁴³, використовуються інакші шрифти, зовсім інакші. Не сплутаєш, як, — тут Суярко дозволив собі пожартувати, — Етель Бровкіну з Дорою Лівшиць.

Підвисоцький посміхнувся. Чернов скривився, погрозив поручнику пальцем.

— Ви думаєте, Григорію Петровичу, листівка друкувалася на одній із них?

— Підпільні друкарні, котрі облаштовують для своїх цілей есерівські політичні та бойові організації, таким не займаються. Й напевно чи будуть. Хіба що наші новоспечені «колії» подружилися з братами по крові. — Поручник скривив кутик рота. — Але й тут навряд.

— Чому?

— А воно ясно! — втрутився Чернов. — Про цю нечисть до вчорашнього дня чути не було. У мене агентура працює справно, хтось би та й почув краєм вуха. Чи внюхав ніздрею. Правильно мислите, ваше благородіє, це новачки та, судячи

з вправності їхнього метальника, дилетанти-с. Ні з ким у контакт не входили, тут можу закластися на свій золотий.

Чернов часто так робив — заковчував пальцем нижню губу, показуючи дві золоті коронки на передніх нижніх зубах.

— Шукатимуть контактів, — тут же наголосив Підвисоцький.

— Гадаю, будуть шукати, — погодився начальник над філерами. — Де штампувати свої прокламації, вже знайшли, як бачимо.

— Хтось із них напевне працював у такій друкарні, — додав Суярко. — Якщо дотепер не працює й сам не набрав та шльопнув оці листочки. До того ж, за останніми даними, оці думки, що їх прописали так звані «колії» у своїй програмі, поділяє лише в Києві досить значна частина народу. А все свободи, панове, свободи. П'яні вони, заразні, лікувати треба...

— Тобто підсумуємо: листівки надруковані потай, але — у друкарні, яка працює легально й раніше обслуговувала видання національного спрямування. Автора листівок можуть покривати як інші робітники, так і власник. Ви це мали на увазі, пане поручнику?

— Точно так, Сергію Івановичу!

— Митрофане Іллічу, завдання тобі зрозуміле?

— Куди ясніше-с, ваше благородіє!

— Значить, Григорію Петровичу, зараз ідіть до себе і викладіть усе це в письмовому рапорті. Пишіть не на моє ім'я, прямо на пана Кулябка. Старанно розписуйте, докладно, гербового паперу не шкодуйте, чорнило не економте. Усе це — в ок-

рему папочку. Додайте примірники газеток, за які тут згадували. Не всі, рвіть по одній сторінці, цього стане. Свою резолюцію я накладу й передам далі, вище. Як тобі зуби підказують, Іллічу, коли скрутимо «коліїв»?

— Сьогодні понеділок у нас?

— Понеділок. За тиждень — Покрова. Або до того часу їх прищучимо, або на світле свято Покрови — вже зволите.

— Гляди, слово сказане. Друкарня друкарнею, але не забувай: вони напевне шукатимуть зброю та вибухові матеріали. Кидати не навчилися, та зроблена машинка професійно. Напевне серед «коліївців», хто б вони не були, є професійний сапер. Роботи твоїм — по маківку, Іллічу. Про Штерна не забувайте, може з'явиться, сам знаєш, де. Усе, панове, з Богом!

3

Київ. Околиця
Деміївка

Прийшли вночі.

У Левіна майнула навіжена думка — заявитися на явку перед білого дня, такого нахабства від них точно ніхто не чекатиме. Штерн готовий був нині погодитися з Левіним — рідкісний насправді випадок. Та все впиралося в понеділок: господар квартири трудився на заводі, жінка його в Трипіллі, захворіла мати, дітей не нажив. Гарзд, нехай Малюта впорається із замком, дуже він простий, зломщик із досвідом нігтем сколупне.

Сидіти там, цілий день чекати? Ні, сидіти на місці без діла, особливо тепер, коли на носі збори, після яких, відчувалося, закрутиться щось зовсім нове в їхній боротьбі, він не міг собі дозволити. Та й раніше не дозволяв.

Тому витратили день на те, аби перевірити надійність явки, де за два дні відбудуться збори. Завдання знайти таке місце в Києві й забезпечити охорону отримала саме група Штерна. Знайшлося кілька варіантів, слід було переконатися — проколу не буде, вчорашній випадок не має повторитися. У бік Деміївки рушили, вже як жовтневий день невпинно почав хилитися до вечора й трошки порівняно з теплим днем прохололо, нагадавши людям — осінь усе ж таки.

Штерну в таких випадках хотілося, аби Фаїна йшла з ними. Але наказати їй не міг, сама ж вона поводитися так, наче всі товариші, крім неї, торкалися чогось гідкого, бридкого, не гідного справи честі революціонера. Відтоді, як почув її першу відмову, Штерн вирішив не розвивати тему й не розбиратися, що не так, чому раптом полум'яний затятий борець, яким вважала себе Фаїна і якими бачила всіх довкола себе, раптом починала на рівному місці виставляти себе непереборною гуманною моралісткою. Відповідь після недовгих роздумів знайшов для себе сам, хоч не був до кінця переконаний у своїй правоті. Проте вважав висновки дуже близькими до реальності.

Фая лишала собі шанс.

Саме так — шанс. Подекуди в неї виривалося щось про надмірну жорстокість, яку дозволяють собі соціалісти-рево-

люціонери. Сатрапи, прислужники режиму повинні боятися, для цього на вулицях звучать постріли та рвуться бомби. Але потрібен не лише батіг, вважала Фаїна. Пряник — смачний та солодкий, і в окремих випадках вияв милосердя може спрацювати краще, ніж однакова безжальність до всіх, хто не з ними.

Фаїна Кремянська залишала собі крихітний шанс на гуманізм. Штерн вважав це власним маленьким відкриттям, навіть подумував, як би перетворити його на зброю проти самої Фані: йому часом не подобалося її надмірне, як виглядало, прагнення приймати самостійні рішення. Для неї, як і для інших, існувало лише одне слово: партійне. Доносив до них кожне таке слово він, Штерн. Отже, він, тільки він один має право вирішувати, наказувати, карати...

За цим словом завжди мимоволі тяглося оте «милувати». Проте саме до милостей Штерн не тяжів за своєю природою, презирливо іменуючи їх *милостинями*, яких ніколи нікому за свої роки не подавав і не просив.

Хай би там як, Фаїна лишилася на дачі. Вольф, Гірш та Малюта теж мушили повернутися туди. В останню мить Штерну чомусь перекортіло посвячувати бойову більшість у свої плани. Не знала нічого й Фаїна, все одно б не пішла. Тож поінформованим лишився Левін. У даному разі саме від нього могло виявитися найбільше користі. До того ж прогулянка на Деміївку розглядалася Штерном ще й як показова: хай Левін буде тим єдиним актором, який подивиться коротку виставу.

У світлі вчорашніх подій це могло бути корисним.

Опинившись на місці, вони завернули в найближчу вуличку, за звичкою перевіряючись. Левін мало не із заплученими очима міг ходити по Ямській та довкіллю, навмисне вивчав київські перехідники та багато вільного часу приділяв освоєнню місця, обраного групою під чергову базу. Та на цій околиці заблудив би навіть при світлі дня. Тож тримався цибатої постані Штерна: він, схоже, був тут, мов риба у річці Совці.

Йшли мовчки. Коли нарешті прийшли на місце, Штерн роззирнувся, мовчазним знаком звелів Левіну обійти невеличкий будинок, до якого вони вийшли, з протилежного боку. Зробити це можна, лише подолавши доволі високий паркан, щільно збитий з міцних дощок. Левін видерся на нього кішкою, осідлав — і тільки тоді десь зовсім поруч озвалися собаки: спершу один, потім його тут же підхопив зовсім не дружний і не мелодійний гавкітливий хор.

Вікно, яке виходило у двір, світилося, Левін не переліз — звалився у двір, став навкарачки, завмер на чотирьох, дослухаючись.

Гавкіт не припинявся.

Рипнувши, прочинилися двері. На порозі виросла невисока постать, почулося:

— Кого чорт приніс?

— А ти кого чекав? — відповіла темрява голосом Штерна: він хоч скрадливо, але зовсім не ховаючись рухався від хвіртки до ґанку.

— Чорт!

— Ні, Федю, це лише я, — тепер голос Штерна звучав зовсім близько.

Левін обережно підвівся з карачок, та на повний зріст ставати не квапився.

— Ми ж домовлялися... Чорт...

— Знову ти про чорта, Федю. Веди в дім, там про все поговоримо.

Щойно обоє зайшли, Левін стрімко перетнув невеличке подвір'я, витягуючи на ходу револьвер з кишені тужурки, далі вдавав із себе інженера-залізничника. Став до стіни впритул, наблизився скридливими кроками до вікна, що світилося, підніс руку, зігнув у лікті.

Завмер.

Зі свого місця нічого не чув із того, про що говорили в кімнаті. Чекав, чи буде так, як попереджав Штерн. Хвилини тягнулися, повзли гусінню. Потім на короткий час узагалі все довкола зупинилося, Левін чув лише власне дихання, надто голосне, як самому видавалося.

І раптом це сталося.

У вікні виринула та сама невисока постать. Гойднулася завіса з правого боку.

Пора!

Відштовхнувши себе від стіни правим плечем, Левін виріс у віконному світлі нічною примарою. Навмисне не ховався. Став так, аби чоловік, котрий збирався засмикнути завіски на вікні з обох боків, побачив його, розгледів дуло, націлене на вікно, завмер — і відступив назад. Очі Левіна не встигли звик-

нути до хай не надто яскравого, але все ж таки світла, коли зсередини вікно відчинилося, почувся тихий різкий голос Штерна:

— Залазь. Тихо й хутко.

Ковзнувши вужем усередину, примудрившись при цьому ще й тримати револьвер, Левін опинився в небагато обставлений кімнатці, посеред якої стояв розгублений та переляканий водночас господар — той самий Федір, робітник з пивоварні Шульца, котрий не так давно почав симпатизувати соціалістам і погодився надавати свою хату під конспіративну квартиру — одну з декількох, де могли провести безпечну зустріч та безпечну ніч товариші, подібні до Штерна.

Так здавалося до вчорашнього ранку.

— Зачини вікно, — розпорядився Штерн. — Завіски не чіпай. — І коли Левін виконав це, запитав у Федора, гойднувши озброєною рукою: — Я ж правильно роблю, Федю? Така ж домовленість — поки це твоє вікно не завішене, гостей у домі немає. Може, вип'ємо?

Федір зацьковано мовчав. Тепер Левін міг роздивитися його при світлі газової лампи: вусатий, рябий, жорстка щетина на щоках та на підборідді, очі бігають, мов рухомий палець у китайського бевзя-мандарина, модної віднедавна в міщанцяцьки з порцеляни.

— Тебе питають — випити є? — повторив Штерн.

— А... ти ж... здається... ніколи...

— А, бе... Замекай ще... Собі візьми налий!

Розкривши рота з явним наміром або заперечити, або просто щось сказати, Федір, наштовхнувшись на прямий погляд Штерна, стулив губи. Спокійно повернувся до бойовиків спиною, витягнув із шафи почату пляшку, заткнуту корком, вийняв його зубами, взяв там же шкалик і лише потім пробурмотів щось, і далі стискаючи корка в зубах.

— Вийми з рота, — grimнув Штерн.

Рябий Федір картинно ляснув себе долонею по лобі, так, ніби щойно згадав якусь пригоду, виплюнув корок собі під ноги, сказав:

— Дивись, сам пропонуєш. Я-то вип'ю. Може, товаришу...

— Без тебе розберемося. Наливай, пий, — скомандував Штерн.

— Ну, а як я не хочу?

— Значить, так здохнеш. Тверезий. Але так страшніше, Федю.

— Здохну?

— Здохнеш, здохнеш, — підтвердив кивком свій намір Штерн. — Мене вчора від тебе вели фараони, Федю.

— Так уже й від мене? Штерне, тебе шукають, тобі взагалі не вільно ходити вулицями.

— Вільно, — заперечив Штерн, обмінявшись коротким поглядом із Левіним. — Навіть дуже вільно. Знаєш де, Федю? Там, де охранка не знає, що я гулятиму. Тиждень тому в тебе ночував товариш Рамзес. Я поручився за його безпеку перед харківською організацією. Якби Рамзеса взяли відразу після того, як пішов звідси, ти б спалився раніше. А я б не прийшов

сюди позавчора. Але Рамзес виявився не таким обережним, тому за ним ходили ще добу, поки не накрили його разом із друкарнею, куди він приїхав за літературою для місцевого осередку. Мав завдання організувати доставку залізницею. У товарному вагоні. Накрили всіх, в охранки було велике свято.

— Може, й було, — легко погодився Федір, уже помітно заспокоївшись та наливаючи собі самогону, — рука не тремтіла. — Тільки ти сам сказав: усіх накрили не тоді, коли ваш товариш Рамзес пішов від мене. З ким він спілкувався потім? Чому не перевіряєте?

— Уже перевірили, Федю. Займалися цим кілька днів, дурно вбиваючи час. Фараони на радостях змотали весь ланцюжок. Пройшлися по всіх явках, по всіх адресах, рапортували про вдалу операцію. Загребти ж треба чим більше, сам знаєш.

— Чому я повинен це знати?

— Ну, хай не знаєш, — легко, як на погляд Левіна, погодився Штерн. — Ти пий, пий, Федю, і слухай. Поясню, аби ти дещо зрозумів.

Рябий Федір слухняно вихлюпнув у себе вміст шкалика, навіть не скривився, притулив до лиця нечистий рукав піджака, смачно втягнув дух, занюхуючи, поставив шкалик на стіл, поряд із пляшкою.

— Молодець. — У голосі Штерна вже не чулося жодних ноток похвали. — Дивись, Федю. Після тебе товариш Рамзес справді пішов на іншу квартиру. Але це місце ще від початку року — одна з наших явок. Воно безпечне, надійне, багато разів

перевірене і, головне, дуже зручне, бо господар має телефонічний апарат. Не службовий, приватний, це досить багата людина, котра з певного часу стала поділяти ідеї нашої боротьби. Багато разів там проводилися важливі зустрічі. Обговорювалися й приймалися етапні для революційного руху рішення. Арешти нині почалися звідти, Федю. Будь той господар провокатором, усе сталося б раніше. До того, як наш харківський товариш переночував у тебе тут і потім прийшов на ту важливу для нас явку, її не чіпали. Отже, зараза розноситься звідси, Федю, від тебе. За скільки хоч продався?

— Ти помиляєшся.

Левін уже чув щось подібне. Рябий промовив це без надії, що повірять, — просто не був готовий зізнатися.

У подібних випадках майже ніхто ніколи не буває готовий.

— Ти можеш це довести, Федю? — поцікавився Штерн.

— Чому я щось повинен тобі доводити? Товариші, чому я зараз мушу перед вами виправдовуватися? Ви хочете, аби я на коліна встав?

— Стій, як стоїш, — мовив Штерн, і далі тримаючи рябого під дулом.

— Добре. Добре, — кивнув Федір, взяв пляшку за горлечко, стиснув, повторив: — Добре. Гаразд. Поговоримо. Скажу, все скажу. Тільки ти... ви... Штерне, думайте. Гарно думайте.

— Про що?

— Гра. Можна гратися з жандармами, Штерне. Я знадоблюся, живим знадоблюся. Вони мені після Рамзеса вірять, після тебе... За тебе більше дадуть, Штерне. Тому повірять, коли

донесу на тебе. Почнемо, а? Може, таки почнемо, товариші? Штерне... Тебе як, не знаю... — він повернувся до Левіна, той мовчки знизав плечима.

— Це називається подвійний агент, Федю, — зараз Штерн говорив без жодних емоцій. — Ти хочеш стати подвійним агентом. Ти себе давно бачив збоку? Поц, тебе розшифрували за кілька днів! Якби я більше не прийшов, ти й без мене для охранки свою чорну справу зробив би. Хочеш, скажу, для чого тебе тримали б далі на пайку й повідку? Ти — агент, Федю. Ти провокатор. Твої послуги коштують казенних грошей, і це не тридцять срібляків! Тридцять — це для тебе, аби сидів на гачку. Собі вони з кожного такого поца, як ти, мають триста! І не сріблом — золотом, Федю! Якщо я погоджуся й ти станеш подвійним агентом, пан підполковник Кулябко далі матиме на тобі живі гроші. Знаєш, є таке нове слово — корупція? — Рябий мотнув головою. — Нічого, на тому світі тобі розкажуть.

— Штерне...

— Мовчати! — він ледь підніс голос. — Якщо я тебе зараз просто тут застрелю, це буде не просто страта за зраду, Федоре. Я вдарю по кишені самого Кулябка! Мінус казенні фонди, не жарти. Хіба коли знайдуть твій труп, жінка повернеться чи хтось надibaє раніше, Кулябко накаже своїм архаровцям далі вважати тебе живим агентом. Й отримувати гроші на твою мертво, Федоре, душу. Хоча вона в тебе і так не жива вже давно... сука...

Левін на місці Федора теж не знайшов би відповіді.

— Пити хотів? Пий! — вкотре наказав Штерн.

Рябий Федір з дивовижним, якщо дивитися збоку, спокоєм знову наповнив шкалик самогоном.

Ураз рвучко, спритним зайцем скочив назад, вистрибуючи з лінії вогню двох дул, розвернувся, пожбурих пляшку просто у вікно.

Вивалене скло відгукнулося на диво веселим, просто-таки радісним дзвоном.

Скалки ще сипалися, а Федір уже падав на підлогу, волаючи на всю силу легенів щось незрозуміле й дуже голосне.

Знадвору знову забрехав собачий хор.

Ступивши вперед широким кроком, Штерн опустив озброєну руку, націливши револьверне дуло точно в голову Федора, вже не таївся, гаркнув:

— Глянь на мене! Сюди гляди! На мене, сука!

Лежачи на підлозі, рябий скрутився, зіщулився, затуляючи руками голову й при цьому не замовкаючи.

— На мене! — знову пролунав наказ.

— Штерне, закінчуй уже, ходу! — поквапив Левін, ставши про всяк випадок біля розбитого вікна з револьвером напоготові.

Але той чомусь не поспішав, затято повторюючи:

— На мене! На мене глянь, Федю! Сюди! Геть руки, смердюх!

Чи то від бажання послухатися й тим самим відчайдушно спробувати якось врятуватися або просто відстрочити невідворотне, чи просто ведений рефlekсами, рябий на мить опустив руки. Тепер валявся на спині під ногами Штерна, розкривши рота в пронизливому крикові.

Куля пішла просто в рот — так хотів Штерн.

Йому не досить було стрільнути провокатору в голову. Зараз відчув непереборне бажання не втихомирити його: буквально заткнути кулею.

Другий і третій постріли призначалися вже трупів.

За вікном до собачого хору враз долучилася трель поліцейських сюрчків.

— Штерне! — знову вигукнув Левін, нервово стиснувши руків'я револьвера.

— Чую, — кинув той. — Усе ж таки сиділи десь поруч.

— Хто?

— Фараони. Небагато їх. Ні на що не сподівалися особливо. Припустили — провал ми могли розколоти.

Левіну здалося, що Штерн, стоячи біля застреленого зрадника, нікуди поспішати не збирався, тож знову поквапив:

— Потім поговоримо! Пізніше! Ходу, Штерне!

— І я про це. — Штерн заховав свою зброю в кишеню пальта. — Ти давай, мене тримайся. Дворами підемо, городами. — Виведеш?

— Не знаю. Тільки шпиги тут навряд чи менше нашого плутають. Не стій, сам же сказав — рвонули!

За мить обое вже розчинились у раптово галасливій селищній темряві.

Розділ четвертий

1

Київ, жовтень 1907 року
Політична в'язниця «Косий капонір»

Арештованого лишили в кайданах.

Поручник Суярко міг би зараз наказати охороні зняти їх. Демонстративно насварити тюремників за середньовічні методи в часи, коли людство винайшло електрику, рухомі екіпажі та літальні апарати. Після цього запропонував би співрозмовнику стілець та склянку гарячого чаю з цукром. Проте поручник не збирався так робити ні тепер, ані в найближчому майбутньому.

Суярко не визнавав методів тих колег, котрі на допитах починали вдавати із себе лібералів. Ні, він припускав: у департаменті справді такі служать. І діють, мабуть, із кращих переконань, вважаючи себе прогресивними жандармами, що вдаються до насильства лише у крайніх випадках. Наприклад, коли в'язень відмовляється розуміти: до нього ставляться по-люд-

ськи, гуманно, бажають добра, а він усе одно вперто не бажає йти назустріч слідству. Подобаючись при цьому сам собі.

Але Григорій Суярко, освоївшись на службі й дещо для себе зрозумівши, відразу вирішив позбавити ілюзій як себе, так і тих, з ким доводилося працювати.

Найперше, що вони мусять зрозуміти, це те, що за свою антидержавну діяльність вони опинилися в тюрмі, як того вимагає закон. Місце ув'язнення — це не світський салон і не готельний номер, де можна сподіватися зустріти приємне товариство та зручні умови. Поліпшити своє прикре становище арештант може лише одним-єдиним способом: відразу, щойно відчув вогуку тюремну камеру на смак, покликати наглядача й заявити про свій щирий намір співпрацювати зі слідством. Справді після такого оголошення доброволець має право на певні послаблення, в тому числі це стосується режиму утримання. І ось тут він, поручник Суярко, готовий простежити за цим особисто. До речі, в тих випадках, коли арештант обирав для себе подібну лінію, Григорій так і робив.

Проте якщо панове революціонери вперто зображують із себе нескорених героїв, поручник зовсім не збирався гратися з ними в лібералізм. Адже за час служби встиг побачити серед них усяких представників усіх без винятку людських типів, окрім одного: дурнів. Повних, беззастережних ідіотів. Бо лише такий сприйме плач жандармського офіцера з приводу скнутих кайданками рук та ніг за чисту монету й на якусь мить повірить: пощастило натрапити на інтелігентну людину, котра служить режимові випадково, у глибині душі поділяє погляди

соціал-демократів і готова, чорт забирай, домовитися з близькою собі по духу людиною.

Ну, а раз таких нема, раз усі ті, хто не погодився тепер і не збирається йти на співпрацю пізніше, жандармам не ймуть віри, то не слід цю віру в них сіяти. Арештант повинен зрозуміти раз і назавжди: він знаходиться в тюрмі з усіма наслідками, що випливають із цього факту. Тож нехай приймають для себе кайдани та все інше як належне.

Жестом відпустивши охорону, поручник Суярко лишився в обладнаній у колишньому казематі кімнаті для допитів сам на сам із високим худим — навіть не худим, наче висохлим, мов гілка на старій вишні в батьківському саду, — чоловіком, якому, коли вірити документам із сірої теки, лише трошки за тридцять. Світло в кімнаті було тьманим, брудна лампочка під стелею ледь жевріла, та на столі слідчого прилаштували іншу лампу, спеціальну, поставлену так, аби всякий арештант міг бачити свого слідчого в неправильному світлому колі, сам же для офіцера лишаючись у напівтемряві, зливаючись із нею, стаючи *сірим*, зовсім безликим.

— Сюди підійди, — наказав коротко, так само не вважаючи доцільним звертатися до *них* на «ти», як це практикували Підвисоцький та деякі інші офіцери.

Реальна користь від подібної практики теж підтверджувалася досвідом. Сказане відразу в лоба «ви» не просто вказує в'язневі його дійсне місце — оці, грамотні й красномовні, здатні густо балакати й плести запальні словесні мережива, від «тикання» відразу забувають про свої здібності, починають плутатися в словах, ніяковіти: так поводить гола, точніше,

насилно роздягнена людина перед навіть невеличким гуртом. Звертання на «ви» все ж таки лише шанс на відступ, захист, спробу домовитися чи можливість маневру. Коли кажеш «ти», бажано — вклавши в це слово таку саму силу й лють, наче забиваєш цвяха в стіну молотком, прагнучи влучити з першого разу, вже самим лише цим доводиш свою силу й перевагу.

Арештант підійшов, повільно переставляючи ноги. Коли наблизився до столу майже впритул, поручник зупинив різким: — Стояти!

І тут же в лице в'язневі вдарило світло його лампи.

Той спробував закритися руками, спрацював рефлекс. Та скуті ланцюгом ноги ледь встояли на холодній цементованій підлозі від різкого руху, арештант був змушений зібрати рештки сил і напружитись, аби втримати рівновагу. Суярко стежив за його спробами зі щирим зацікавленням і не міг собі пояснити задоволення від того, що в'язень таки не зміг встояти, поточився і впав. Правда, в останню мить зумів зігнути праве коліно і впав на нього. Удар вийшов глухим і, напевне, болючим для чоловіка — той не стримав крику, скреготнув зубами, голосно видихнув і таки розпрямився.

Поручник кілька разів ляснув у долоні, виставивши перед собою зігнуті в ліктях руки.

— У цирку ніколи себе не пробував, Хмелю?

— На коліна перед вами не стану, — процідив той у відповідь.

— Захочу — станеш, — пообіцяв Суярко, і тон його не залишав сумнівів: поведінка й узагалі доля того, кого він назвав Хме-

лем, цілком залежить від бажань поручника. — І можеш без цих своїх гасел, тебе тут усе одно ніхто не чує. Хоча якщо тобі полегшає, дам три хвилини. Покричи щось про царських сатрапів та держиморд, виговорись. Може, більше часу треба?

— Усіх не пересаджає, — промовив Хміль.

— І це вже чули, — кивнув поручник. — Слухай, хоч хтось із вас колись нормально поговорити може? У тебе наче жінка є, Хмелю. Як там її називають у вас на околиці? Хмелиха чи Хмелеха?

— Мою дружину хрестили Галиною, — підборіддя арештанта ледь здригнулося. — І до того, в чому ви мене тут звинувачуєте, вона зовсім не причетна. У неї дитина під серцем, і ви не маєте права...

— Мовчати! — прикрикнув Суярко. — Заговорив він про права! Слухай, Хмелю, я ж ось просто зараз тут, на папірці, напишу, що ти можеш мені ще сказати про сатрапів, режим та революцію. Твої подільники теж нічого іншого не вміють говорити. І мене знаєш що дуже цікавить, Хмелю? Дитина в твоєї Галі від тебе буде?

Арештант повернувши губами, але нічого на це не сказав.

— Бо якщо справді від тебе, — вів далі поручник, — то як же ти її, ту дитину, свій Галі робив? Ось так, з думками про вашу революцію? Чи навіть уголос про неї волаєш, коли лягаєш із жінкою?

— Для цього викликали? — глухо поцікавився Хміль.

— Ні. Мені такі речі цікаві про вас, борців з гідрою царизму, чисто у приватному порядку. Але як не скажеш, то так уже

й буде. Тримай партійну таємницю при собі, хай вона разом із тобою помре. Про інше тебе хочу запитати...

— Сісти дайте, — так само глухо перервав Хміль.

— Так ти ж наче вже сидиш.

— Стілець дайте, шкури. Мені нирки відбили, зламали три ребра. Стояти важко, голова крутиться.

— Нирки, ребра... Голодуєш іще... Який день тримаєш свою голодовку, Хмелю?

— Самі знаєте.

— Слухай, ти у мене в печінках, але — не в голові. Тим більше не в серці. Не болить мені серце за вашу братію, розумієш чи ні? У тебе голова крутиться, бо тиждень не жереш нічого! Після того, як цілком заслужено дістав по нирках і по ребрах, бо плюнув на свого слідчого. Такий дорослий, грамотний, за народ стоїш, а слиною плюєшся!

— Я не можу стояти. Дайте стілець, — уперто правив своє арештант.

— Посидіти? Може, ще й прилягти?

Рвучко підвівшись і вийшовши з-за столу, поручник двома широкими кроками покрив відстань між собою та Хмелем, замахнувся вже на ходу, ударив кулаком, не припиняючи рухатись. Коли в'язень упав, знову не стримавши крик, Суярко переступив через нього, крутнувся на підборах, рявкнув:

— Встати! Встати, Хміль Павло Павлов! Покажи себе, борець! Вставай!

Допомагаючи собі, наскільки це було можливо, скутими за спиною руками, ліктями та коліньми, Хміль підвівся, отримав-

ши за це чергову невеличку порцію оплесків від поручника. Зараз в'язень стояв до офіцера спиною, і Суярко знову гаркнув: — Кру-гом!

Підкорився арештант не відразу. Поручникові здалося — хоча де там «здалося», тут же виправив він себе, так воно і є! — що Хміль захотів зберегти залишки гідності не стільки перед ним, жандармським сатрапом, скільки у своїх власних очах. До подібних манер Григорію Суярку було не звикати, тож він дозволив в'язневі виконати наказ не відразу й не швидко. Почекав, доки Павло неквапом повернеться, незграбно тупцяючи на місці, тоді знову наблизився, закривав руки за спину. Тепер жандарм та його жертва ніби змагалися, хто кого переглядить. Поручник не надіявся, що Хміль перший відведе погляд. Не це зараз мав на меті, тому зітхнув, для чогось підморгнув арештантові, заговорив спокійно, навіть миролюбно:

— У мене нема бажання перевіряти на міцність тебе і твої політичні переконання. Я тебе взагалі вперше бачу. З тобою працювали й далі працюватимуть інші мої колеги, в них напевне є про що з тобою поговорити. Ти тут, бо твоя справа з тієї гірки, що мені приперли, виявилася першою. Їх не за алфавітом складали, за запитом. Мені потрібні всі так звані соціалістично-революціонери, хто заарештований протягом двох останніх тижнів. Причому — за порушення закону, котрий вступив у силу, як відомо, з липня місяця нинішнього року. Ти, Павло Хміль, нелегально тиражував та поширював брошури антидержавного змісту, автори яких закликали до повалення існуючого режиму, але ви всі цим хворі, Бог із вами. — Поручник легенько

торкнувся пучкою пальця скроні. — Щоправда, мене цікавить, так би мовити, специфіка таких, як ти...

— Який же я?

— Національне питання. Ну, і цей... — Суярко наморщив лоба, пригадуючи почуте від Підвисоцького нове для себе слово, — сепаратизм⁴⁴... Правильно? Се-па-ра-тизм. Ти хоч знаєш, що це полячишки вам забивають баки? Католики стравлюють православних між собою, знаєш же прекрасно! — відмахнувся поручник, хоча арештант не відповів на це нічого. — У ляхів є величезний зуб на православного царя. Вони шукають, хто б разом із ними допоміг його скинути, хоча це — задачка не для вас, Хмелю. Чому поляки першими заворушилися? Тут же сиділи, в цій же тюрмі, за це саме, за що вашого брата саджають. Хай би ще жидва, нехай ляхи, вони на православний народ зло збирали ще від царя Гороха. Тепер і ви туди ж!

— Ми — це хто?

Поручник трохи відступив назад, примружив одне око.

— Тобі таки треба в цирк, Хмелю. Артист із тебе виходить чудовий. Сам знаєш, про що я. Розумієш чудово, хто це — «ви». Але у нас із тобою, гов'ядино, не вийде тут політичної дискусії. Усе, що ти можеш мені сказати, гордо випнувши груди, я прочитав у тих конфіскованих брошурах та газетках. Робота в мене така зараз. — Суярко знову зітхнув. — І вона мені не подобається, щоб ти знав. Бо голову тільки засмічую. Тому частину розмови, на яку ти, напевне, сподіваєшся, ми з тобою пропустимо. Перейдемо відразу до головного. Задля цього ти тут, Хмелю.

Повернувшись за стіл, поручник вмовився на твердому стільці настільки зручно, наскільки той дозволяв, розгорнув

теку, перебрав папери, освіживши для себе дещо в пам'яті, знову кинув погляд на арештанта, тепер уже — знизу вгору.

— Чого витріщився?

— Мені потрібен лікар. Я маю право вимагати.

— Маєш. Вимагай. Хоч цілий день вимагай, поки тобі не набридне. Остобісіє наглядачеві... Сам знаєш, Хмелю, як воно буває, коли виведеш із себе свого тюремника. Коли почнеш жерти, то й буде тобі лікар. Кажу ж, розбиратися саме з тобою є кому. В мене питання, дуже просте питання. Проясни мені його, дуже тебе прошу. Зараз серйозно кажу. Чуєш мене?

— Чую.

— То слухай далі. — Поручник закрив теку, легенько ляснув по ній рукою. — Почитав я тут ваші так звані програмні положення. Ніде не сказано, що треба вбивати людей на вулицях. Навіть якщо вони прямо служать злочинному режимові, самі є сатрапами й катами. Тобто коли ти там працював у своїй нелегальній друкарні, ти й друзі твої таких, як я, ненавиділи на словах. Кидати в мене бомбою ти особисто не готовий, правильно?

— Ваш режим упаде без цього, — спокійно відповів Павло. — Прокинеться національна свідомість народу, люди зрозуміють нарешті, хто ви такі, — самі за вила візьмуться. Вкласти селянам у руки ці вила — не наше завдання, не наша стратегія. Не нашої партії.

— Скажи ще, що ваші есери проти терору!

— Є різні думки й течії, це правда. Група, до якої вхожу я...

— Входив, Хмелю, входив.

— ...до якої *входжу* я, — повторив той уперто, — стоїть на зовсім інших позиціях. По містах нема чого працювати. Тут без нас вистачає всякого. Села не охоплені, а вони страждають найбільше. Щойно соціалісти грамотно й просто пояснять селянам про...

— Стоп! — Тепер поручникова рука лягнула по столу сильніше. — Далі мені не цікаво, про землю селянам як засіб подальшого звільнення від гніту та поступове відокремлення від імперії я начитався так, що воно мені сниться. У мене про це своя думка, а в батьків моїх, яких розагітовані селяни трошки попалили, взагалі інакша. Не про те мова. Ось де питання. Підійди.

Коли Хміль наблизився впритул, торкнувшись нижньою частиною тіла стільниці, поручник, знову підвівшись, аби триматися рівно навпроти, тицьнув просто в лице в'язневі листівку «коліїв». Тримав рівно, рука не тремтіла, виплюнув черговий наказ:

— Читати! Це що таке? Це ж суперечить вашій, як ти щойно сказав, прогресивній партійній течії! Розходиться з вашими поглядами, так чи ні? Прочитав? Що скажеш?

Хміль відповів не одразу.

— Вірно.

— Що — вірно?

— Не наші гасла. Хоч і є течії, котрі підтримують російських есерів.

— Ага, ви, значить, не російські!

— Ті з нас, хто поділяє ідеї того ж Гершуні про насильницьку зміну ладу, теж не російські.

— Я ж кажу — сепаратизм! — переможно вигукнув Суярко, забираючи листівку. — Ми тут із тобою довго можемо плутатися в поняттях. Я визнаю, Хмелю, ти мене переговориш, варто тільки почати. Але я не політик, слава Богу, я поліцейський, я закон охороняю. За брошури я особисто шмагав би різками, публічно. Всилав би двадцять п'ять гарячих по голому заді, забрав паспорти, позбавив би права жити в містах — усе. Це гуманно, без вас є кому тут сидіти. А ось такого, — він постукав пальцем по листівці, — я особисто, як офіцер, котрий присягав государю-імператору, пробачати не збираюся. Хочеш, скажу тобі ще дещо, Хмелю? Вони, оці, з бомбами та револьверами, нікому не вигідні! Є намір через них увести в усьому Південно-Західному краї⁴⁵ військовий стан. Серйозно кажу, ходять такі чутки. Комендантська година, патрулі на вулицях, зовсім інша відповідальність. Воно тобі особисто треба? І всім вашим, хто проти терору? Давай так: визнаю зараз існування певних обмежень. Справді, часи неспокійні, обмеження в правах є. Хочеш, аби через таких, як оці «колії», їх було ще більше? Тільки чесно, Хмелю, дивись мені в очі. Нікого не продаєш, ні на кого не доносиш. Просто скажи: хочеш військового стану й комендантської години в Києві?

— Ні, — вичавив арештант.

— Правильно. Я теж не хочу. Бо мені зовсім неохота працювати в посиленому режимі — а воно до того йде! — Суярко перевів подих, продовжив уже спокійніше: — Значить, пропоную домовитися нам так із тобою, Хмелю. Ти своїх краще знаєш. Дії оцих «коліїв» розходяться з тими поглядами й переконаннями, на яких, зокрема, стоїш ти. Я, кладучи руку на серце, готовий

навіть десь їх поважати, ці погляди. Просто скажи, де нам краще шукати «коліїв» або тих, хто може на них вивести. Вони небезпечні не тільки для суспільства, вони для твоїх же товаришів, Павло Хміль, небезпечні. Кажі, що знаєш, усе помре тут. Бачиш, я навіть не тягаю тебе по справі, через яку ти тут, про поширення крамоли та спільників далі можеш успішно мовчати перед слідчим. Хай далі нирки відбивають, печінку, що там у людини ще можна відбити... Можеш навіть голодовку тримати. Лікаря тобі покличуть незалежно від того, через гумову кишку не годуватимуть, слово офіцера. — Поручник приклав руку до серця. — Ось і все, що я до тебе маю. Як бачиш, нічого такого небезпечного, що б розходилося з *твоїми* поглядами на *вашу* революційну боротьбу. То домовляємось, Хмелю? Вийде в нас розмова?

— Ми вже поговорили, — відповів арештант, навіть не взявши трошки часу на роздуми.

Склалося враження, ніби відповідь він приготував уже в той час, коли поручник розпинався перед ним, агітуючи на свій бік. Кінець кінцем, вирішив Суярко, будь-яке враження, складене про цього арештанта і йому подібних, здебільшого відповідає істині.

— Невже?

— Поговорили, — кивнув Хміль. — Не всякий соціаліст готовий вдатися до збройного опору вашому режимові. Опір може й має бути різним. Але це не означає, пане поручнику, що я особисто не готовий зараз схвалити їхні дії. Не підтримати — схвалити. Хоча б через те, що ваш режим, схоже, їх боїться. Ну, а вони беруть з російських есерів правильний, як на мене, приклад.

— Сам собі суперечиш?

— Зовсім ні. Товариші діють відповідно до моменту. Не вони доведуть край до військового стану — ви доводите до того, що такий стан цілком може стати реальністю. Вам опираються, ви до цього ніяк не звикнете. І все, досить на цьому! — голосніше, ніж дотепер, промовив арештант, вловивши бажання жандармського офіцера сказати щось у відповідь: — Кличте конвой, хай мене ведуть у камеру, катівню чи куди там нині вирішили. Більше не скажу нічого.

Поручник Григорій Суярко замислено витягнув губи трубочкою.

Потім спокійно, аж надто спокійно взяв білі рукавички, котрі весь цей час лежали на краю столу. Повільно, неквапом, із головою занурившись у процес, з підкресленим старанням натягнув спершу ліву, потім — праву.

Постискав пальці, вкотре вийшов з-за столу. Підійшов до Хмеля, і той не сумнівався: зараз ударить.

Але Суярко лиш зміряв його уважним поглядом з голови до ніг, легенько постукав стиснутим правим кулаком по розчепіреній лівій долоні — й нарешті гукнув конвой.

Нічого не сказав, конвойні все зрозуміли з виразного жесту, взяли в'язня під руки, вивели за двері. Той на ходу навіть не спробував повернутися. Суярко ж знову витягнув губи, далі стояв замислено, легенько продовжуючи стукати себе по долоні, тільки руки поміняв.

Була підозра: решта тих, хто за списком, поведуть себе так само.

Та наказ є наказ. Шерстити цей напрямок — його ділянка роботи. І поручник Суярко зробить її так добре, як тільки зможе.

Тож за десять хвилин він звелів заводити наступного.

2

Київ. Околиця

Куренівка, неподалік від Кирилівської церкви

Цей чоловік зайшов, коли всі решта вже зібралися.

Штерн бачив його лише кілька разів. Хоча їх знайомили, наврод чи цей блідий чоловік із рудим волоссям на голові та видовженим лицем, що закінчувалося гострим підборіддям, запам'ятав одного з численних соратників. Він рудий від природи, минулого разу колір волосся був іншим. Фарбує або, що ймовірніше, перука. Суворі конспірація і раніше вимагала часто міняти зовнішність, прізвища в документах та партійні псевдоніми. Але тепер, коли Бориса Савінкова вже рік як шукали⁴⁶ після зухвалої втечі із Севастопольської тюрми, колишній голова Бойової організації есерів неабияк ризикував, навіть з'явившись на вулиці в гримі.

Те, що Савінков узагалі приїхав до Києва саме на цю зустріч, виглядало з огляду на його особисте становище позбавленим логіки та здорового глузду. А ще — було дуже схоже на нього: Савінков не був би самим собою, якби не ризикнув без огляду на наслідки. Хоча, тут же подумки заперечив собі

Штерн, з того, що говорили про цю людину з десятком імен та прізвищ, візит напевне чітко прорахований.

Ніхто з присутніх не знав про появу саме Савінкова. Не зовсім собі уявляючи, про що думали інші, Штерн зі свого боку бачив організовану зустріч як ініціативу тих одинаків, хто переймається партійними розколами. Чутки про негаразди всередині самої партії ходили давно, але Штерн сприймав подібні розмови лише в комплексі, як загальний і, на жаль, невідворотний наслідок поразки революції та початку реакційних наступів із боку уряду. Звісно, думав він, якщо велика й сильна організація розпадеться й почне діяти далі маленькими групами кожна на власний розсуд, почнеться анархія. Тобто вчорашні соціалісти мало чим відрізнятимуться від анархістів, з якими в них були принципово різні програми. Якщо, звичайно, анархісти взагалі спроможні були скласти та чітко викласти бодай якусь політичну програму.

Отже, Штерн узявся організовувати конспіративну зустріч у Києві, бо мав надію: розрізнені групи почнуть знову збиратися в єдину організацію. Можливо, створять на уламках того, що було, нову силу, здатну розростатися, міцніти й підхопити звалений прапор боротьби. Але несподівана поява Савінкова поставила Штерна з його роздумами та перспективними планами в глухий кут. Адже там, де той з'являвся, взагалі важко щось передбачити наперед.

Крім Савінкова та Штерна, який взяв на себе обов'язки такого собі хазяїна зібрання, в залі невеличкого будинку, знайденого на Куренівці, було ще троє. Невисокий рябий Абрамов,

емісар із Харкова, донедавна вважався одним із кращих спеціалістів по ексах, сидів за столом і єдиний з присутніх пив гарячий чай із великої глиняної чашки. За дивну пристрасть до цього напою носив прізвисько Чайковський, проти такого не заперечував, лиш нагадував: не має музичного слуху, на відміну від композитора, з яким його можуть плутати. Одесит, грузин на прізвище Гелія, називав себе нащадком князівського роду, з яким давно порвав, віддавшись революційній боротьбі, стояв біля заштореного вікна, обіпершись плечем об стіну: Штерн, як і решта, знав: сидіти Гелія довго не може, на барикадах пошкодив хребет, бомба розірвалася надто близько. Ледь врятували, лікували підпільно, тепер міг або лежати, або стояти чи рухатися, сидіння ж дошкуляло муками. Нарешті, Лютовський, польський єврей, уродженець Житомира, відомий насамперед своєю здатністю організовувати підпільні друкарні, котрі перетворював на летючі. В одному місці більше двох-трьох разів верстати не працювали, їх переобладнали так, аби отримати можливість розгорнути їх так само легко, як і згорнути.

Схоже, появи Савінкова не чекав, окрім Штерна, ще він. Гелія відчинив йому двері, коли всі вже розмістилися. Абрамов не здивувався, лишив свій недопитий чай, підійшов першим, коротко потиснув руку гостеві, повернувся до присутніх:

— Гадаю, товариші, Бориса Вікторовича Савінкова нікому окремо представляти не треба.

— Обійдемося без церемоній, Ісаю, — промовив той, легким, немов театральним рухом скинув пальто й капелюха, лишившись у піджачній парі, підхопив стілець за спинку, сів,

тут же впевнено перехоплюючи ініціативу. — І тим більше — без зайвих передмов. Хочу подякувати всім, хто прийшов. Мабуть, зайвим буде пояснення, що така зустріч — моя ініціатива. Треба дещо пояснити перед тим, як я остаточно залишу цю країну. Може, перед цим у когось будуть питання, мусять бути, чи не так?

Штерн кахикнув.

— Добре, що саме ви тут, Борисе Вікторовичу...

— Казав же, можна без церемоній. Ми тут усі свої.

— Тут — свої, — погодився Штерн. — А там, у центрі? Розумію, влада трусить, діяльність наших груп піддається корективам з огляду на різні політичні моменти. Але вчорашні соратники гризуться між собою. Власне, тижнів зо два пройшло, як мені передали копію листа від товаришів із Саратова.

— Чому я нічого не знаю? — стрепенувся Гелія, який на той момент уже знову примостився біля вікна.

— Бо на місці не сидиш, — парирував Лютовський. — Я сам поширював копію того листа. Спершу не хотів, вирішив — провокація охранки. Потім отримав приблизно таку саму інформацію через кур'єрів від Бурцева⁴⁷, тому дозволив собі це надрукувати.

Абрамов, користуючись нагодою, приніс із кухонної плити блишаний чайник із окропом і весь віддався справі заварювання для себе нової порції чаю в зеленому порцеляновому заварнику, в якому замість ручки кришечку прикрашала маленька головка Будди. До спеціально купленого в лавці дорогого сорту додавав духмяні трави, кімнату відразу запо-

лонили їхні запахи, і Штернові раптом здалося — довкола впевнена осінь, а вони перемістилися за помахом чарівної палички за місто, на лісову галявину, де дивом зберігається острівець теплого літа. Абрамов єдиний промовчав, та Штерн не мав жодного сумніву: як і всі присутні, любитель чаю знав, про що мова.

...На початку цієї осені разом із дощами серед есерівського підпілля ходив лист, складений членами Саратовської організації. Суть його зводилася до повідомлення: у партійних верхах давно, ще з літа позаминулого, тисяча дев'ястот п'ятого року, один із провідних партійців помічений у зносінах із Департаментом поліції. Указувалася навіть сума, котру провокатор отримує як платню на місяць — шість сотень карбованців, поліцейське керівництво розщедрилося, та й зрадник собі знав ціну.

Цього листа, як і попереднього, анонімного, спершу переслали за кордон, у редакцію до Володимира Бурцева, чи не головного бюлестителя чистоти партійних рядів.

Імена підозрюваних в обох випадках не називалися, вказані були тільки перші літери прізвищ — *Т.* і *А.* Кого заховали за першою буквою, можна було лише здогадуватися. Але щодо іншої особи анонімність розкрили досить швидко, що шокувало все без винятку революційне підпілля.

Грішили на Азефа⁴⁸, бойового соратника й одного з кращих, перевірених друзів Бориса Савінкова. Підозри на місцях зросли, коли відразу після Маніфесту, датованого жовтнем 1905 року, сам Азеф заговорив про необхідність відходу від

активної боротьби й навіть — про легалізацію партії, вихід із тіні, чому сприяли проголошені Маніфестом свободи. Саме тоді в партії, не так давно єдиній та монолітній, почалися перші розколи й розтікання по різних, часто протилежних течіях. Нарешті, незабаром уже Азеф та Гершуні, котрий на той час уже втік із Акатуйських рудників, прямо звинуватили Савінкова в тому, що лідер Бойової організації дозволяє собі надмірні витрати з партійної каси на себе та своїх численних коханок, живе, немов пан, поводить себе не гідно соціаліста-революціонера. Та головне, що викликало основну підозру: суми, котрі жбурляв на вітер Савінков, зі слів Азефа дорівнювали тим грошам, котрі нібито отримував від поліцейського департаменту за послуги такий собі агент А.

Коли все це дійшло до Києва та потрапило до Штерна, він одразу прикинув: насправді товариш Бурцев, чий думці він довіряв, тут став жертвою зведення особистих рахунків між партійними лідерами. Так, Азеф справді міг бути не провокатором, а лише марнотратником, який використовує партійні гроші на свої блага так само легко, як і Савінков. Тепер обоим вождям слід банально виправдати ці розтрати, котрі впливли на поверхню, за сталою традицією, в момент гострої партійної кризи. Проте дуже скоро Штерн зрозумів: поширені листи, на його превеликий жаль, зовсім не були складовими внутрішньої боротьби за лідерство, котра завжди супроводжується взаємними звинуваченнями та спробами дискредитації. Кінець кінцем, останні події та сама таємна поява Савінкова тут, у Києві, на зібранні тих, хто дотепер вважався лише середніми

ланками, бойовими загонами великої організації, підтверджували ці невеселі припущення...

— Нема ніякого центру, — відповів Савінков, ковзнувши поглядом по Штерну. — Нічого немає. Хто не знав цього досі, я прийшов сюди, до вас, аби офіційно про це заявити. Якщо потрібен наказ, вважайте мої слова наказом: із цього моменту ніхто з вас нічим не зобов'язаний перед центральним комітетом партії і ніяк із ним не пов'язаний. Ну, хіба хтось сам цього прагне...

Запали після того мовчазні хвилини, порушені сьорбанням Абрамова й цокотом масивних ходиків, були швидше ввічливою паузою, ніж часом, узятим на роздуми.

— І що далі? — обережно запитав Гелія.

— Вирішимо разом.

— Є ідеї?

— Без них нікого б не збирали, — зауважив Савінков. — Плани, які я пропоную обговорити тут, і рішення, яке ми повинні схвалити та прийняти, — лише бажання тих, хто поділяє думку, що терор і надалі — найефективніший засіб боротьби з цим режимом.

— Мені здається, Борисе Вікторовичу, серед присутніх нема тих, хто вважає інакше, — зазначив Абрамов.

— У такому разі уточню. Це потрібно. Скажіть, хто з вас і далі вважає, як у дев'ятсот п'ятому, що силові акції повинні впливати на свідомість мас і в перспективі підіймати народ на повстання?

Чекаючи відповіді, Савінков знову обвів поглядом присутніх, зупинивши його на Штерні. Той, відчувши на собі не лише його, а й загальну увагу, знову кахикнув:

— Я б не обманювався в питаннях свідомості так званих народних мас. Це натовп. Він піде за тим, хто поведе. Й під тим прапором, який над натовпом розгорнуть. Причому ходитимуть ті самі, лише кричатимуть різне. Не думаю, що з таким вуличним бидлом варто рахуватися.

— Чому?

— Сипонуть у різні боки, щойно забачать поліцію або козаків на конях. Узагалі, побачать солдатів, виставлених по периметру вулиці, де проходить мітинг, — відразу забудуть, що голодні, бідні, скривджені й вийшли боротися за свої права. За таких я боротися й лити кров не готовий.

— Є інші думки? — поцікавився Савінков.

— Можна сперечатися в деталях, — озвався Ісая Гелія. — Але в цілому згоден із оцінками Штерна.

— Підмічено вірно, — додав Лютовський. — Мітинги віджили своє. Так само як барикади. Терор і далі ефективний, але кидатися бомбами в різні боки вже теж не варто.

— Справді, — сказав Абрамов. — Перевірено на власному досвіді, товариші. Влада зі своїми поліцією, жандармами та армією нас уже не боїться. Читав тут недавно, один писака настрочив на цілу газетну сторінку: мовляв, влада приймає виклик терористів як оголошення війни, а під час воєнних кампаній жертви незмінні з обох боків. Тобто якщо сьогодні на вулиці застрелять поліцейського пристава, це слід сприймати, наче він загинув на фронті від ворожої кулі. Відповідно, удари у відповідь повинні бути ще нещаднішими.

— Я теж це читав, — кивнув Штерн. — По суті, нас оголошено поза законом. Що означає — застрелять на вулиці без попередження, лише за підозрою. У такій ситуації, Борисе Вікторовичу, ми просто повинні прийняти виклик.

— Правильно, — погодився Савінков. — Треба лише зрозуміти, як діємо далі. Дехто каже: потрібно відновити партію, її цілісність та моноліт. Бо, бачте, віддаємо політичну ініціативу соціал-демократам, тому ж Леніну. Хоча він якраз не така вже значна фігура, теоретик, на цьому тепер виїжджає. Відчуває — розчарованим у революції кортить більше молоти язиками, ніж робити щось реальне. Далі, ось говорять: майбутнє, мовляв, за масами, до них треба йти. Але щойно товариш Штерн довів нам — нема за масами майбутнього, від них слід триматися подалі. Тож попередня резолюція така. — Він на короткий час перевів подих. — Не може бути єдиної партії в ситуації, коли одна частина виступає за агітацію і пропаганду серед населення, друга — за силові акції та терор. Власне, для того, аби словесна пропаганда була хоч скільки-небудь ефективною, потрібна елементарна легалізація. Маніфест від третього липня такої можливості нам не дає, а дві партії не потрібні. Висновок, товариші, напрошується логічний: терор і тільки терор. Лише переляканий ворог піде на поступки, не тепер, так пізніше. Голосувати будемо?

— Одноголосно, — підсумував Гелія, не почувши заперечень.

— У такому разі погоджуємо наступне: кожна бойова організація вважається самостійною одиницею. Фінансує себе

сама, рішення приймає теж сама. Проте у своїх діях усі незалежні від жодного центру групи керуються загальною стратегією. Приймається?

— Приймається, — тепер за всіх відповів Абрамов.

— Значить, пропоную віднині припинити полювання на прокурорів, суддів та інших чиновників. Від них насправді нічого не залежить. З точки зору стратегії і тактики бити треба в ті місця, які наш спільний ворог вважає найсильнішими. Це поліція, жандармерія, армія. Особливо армія, хочу наголосити окремо.

— Чому така окрема увага? — здивовано поцікавився Гелія.

Савінков уже збирався відповісти, та Штерн випередив: ураз все розклалося по полицях, ось воно, диво, ось наочна ілюстрація, як у різних людей думки збігаються. Не сказав — вигукнув:

— Хто в армії служить, забув? Той самий народ! Але, на відміну від міщан, п'яних робітників чи безграмотних селяків, ці представники народу мають зброю і вміють із нею поводитись. А ще вони люто ненавидять своїх офіцерів, тут можеш мені повірити, Ісаю! Ось де агітація спрацює найкраще вкупі з терором! Тупі міщани бояться сили. Силу держави уособлюють поліція та військо. Вбивати їх, нещадно, не жаліючи бомб та патронів, різати їх ножами, рвати зубами — ось коли той самий безнадійний народ побачить, за ким сила. Без усяких більшовицьких агітаторів упораємося! Якщо солдати проти нас — убивати солдатів! Недавно в піхотному полку двоє зда-

ли своєму унтеру одного такого пропагандиста, ще й подяку отримали, грошову.

— Срібляки, — буркнув Абрамов, допивши чай і відсунувши чашку ближче до центру столу.

— За такі дії слід карати показово. І це лише один із шляхів. Гадаю, я в цілому вірно зрозумів думку Бориса Вікторовича.

— У цілому, — згідно кивнув Савінков. — Можуть виникнути різні деталі та нюанси. Проте загалом обрати головною ціллю бойових акцій поліцейських, жандармів та військових після всього, що почалося тепер у державі, — єдина адекватна відповідь на жорстоку реакцію цих сатрапів і держиморд. І, товариші, якщо далі заперечень не буде, дозвольте відкланятися. Гадаю, ви розумієте особливість мого нинішнього становища. Головне — не чекайте більше вказівок, дійте самостійно. Але, — тонкі губи розтягнулися в посмішці, — й покладайтесь лише на власні сили.

Він підвівся, за ним — решта.

— Ісаю, хто мене доведе до вокзалу?

— Ті самі люди. Чекають на вулиці. Гукнути?

— Сам.

Розділ п'ятий

1

*Київ, жовтень 1907 року
Вулиця Мала Залізнична⁴⁹, поруч із казармами
Київського піхотного полку
Покрова*

Цигарка давно скурена, але Вакула за звичкою далі гриз міцними зубами порожній мундштук.

Полтава так і не зрозумів до кінця, для чого Залізник звелів їм іти разом. Знайти свого товариша, котрий служив у саперній роті й сьогодні з нагоди великого свята разом з іншими щасливцями виходив з казарми гуляти в місто, Вакула міг сам, без сторонньої допомоги. Швидше за все, міркував Полтава, цим наказом Залізник вирішив зайвий раз показати, хто в їхній групі старший.

Нині на Покрову погода видалася на диво теплою. Якби не багрянець, у який вбрався Київ та околиці, можна було б подумати: повертається літо, щось сталося за цей тиждень,

диво дивне — коли лягаєш спати, думаєш, міцно проспав ніч, а насправді прокинувся, перебувши в обіймах Морфею всі холоди. Дерева перебиралися непомітно, вночі, в темряві, мов сором'язлива дівчина міняє одне вбрання на інше, робить то хутко, аби нічий хтивий погляд не встиг підгледіти за таїнством. З вечора листя ще лишалося зеленкуватим, на ранок — демонструвало яскравий жовтогарячий наряд, немов багата наречена — посаг або примхлива київська модниця — нові фасони, отримані хазяйкою салону просто з Парижа.

Полтава на ходу розстебнув свою тужурку, повногрудо й задоволено вдихаючи запах останніх, справді теплих днів осені. Скоро знову зарядять дощі, котрі вже змінить не тепло, а сніг, у селах та містечках — м'який та пухнастий, на київських вулицях — брудний, непривітний, навіть вульгарний. Пору року від пізньої осені до ранньої весни Полтава не любив ніколи, зокрема — через зовсім не по-чоловічому слабе здоров'я. З першими серйозними дощами починався непереборний нежить, перший сніг приносив мокрі ноги, застуду та хрипоту, часом від цього навіть сльозилися очі. Як минуться для нього нинішні холоди — хлопець навіть не намагався уявити. Більше того: глибоко-глибоко в себе загнав думку про те, як було б добре для всіх, аби їхній із Вакулою теперішній вихід виявився невдалим.

Сам же Вакула далі лишався в піджаку, досить цупкому й теплому, аби почуватися затишно в таку погоду. З-під виходу визирала та сама вишита сорочка, на голові — картуз. Зараз він мало чим відрізнявся від простого містечкового, а то й сіль-

ського дядька, котрий вибрався до самого Києва на Покрову, аби подивитися, як у містах ярмаркують. Уваги до себе Вакула зовсім не привертав, навіть одного разу дозволив собі невеличкий бешкет: побачивши городского, зняв на ходу картуза, вклонився, примудрившись не видатися при цьому аж таким блазнем. Городовий провів його байдужим поглядом: сьогодні на вулицях можна зустріти всякого народу.

Навіть не припустив, що в кишені піджака в чоловіка, котрий так весело привітався з ним, лежить заряджений револьвер системи «наган».

Такий же ховав у кишені тужурки Полтава. Хоча озброєним виходив на вулицю не вперше, всякий раз ішов з думкою: про револьвер усі довкола знають, найперше — поліцейські, і як не зараз, то за найближчим рогом на нього вже чекають фараони з кайданками наготові. Але спосіб, яким хлопець заспокоював себе, теж збоку виглядав досить дивно — варто було лише торкнутися завжди чомусь холодної сталі пальцями, час від часу застромляючи руку в кишеню, й страхи на якийсь час миналися.

Полтава зробив це знову, цього разу навіть сміливіше попестив руків'я.

Ні, дурниця, вирішив він, зиркнувши на впевненого в собі й, здавалося, зовсім безтурботного Вакулу. Мабуть, доведеться-таки визнати правду Залізняка, заодно й Оксанину: дорослішати треба, Андрійку, рости над собою. Справді, нікому до нього нема діла у великому місті, тим більше — у святковий день. Та й не чигає на них жодна небезпека. Перестрінуть лише

Вакулиного знайомого, і поки чоловіки говоритимуть, він, Полтава, стоятиме трохи осторонь, глядітиме на всі боки, пильнуватиме.

Це не наказ Залізняка. Той просто звелів хлопцеві збиратися та йти з Вакулою до казарм. Що робитиме, Полтава вже визначив для себе сам. Не абияке серйозне рішення. Та все одно — пора, пора ставати дорослішим. Хто знає, раптом Залізняк має рацію і нема в них зараз іншого шляху, крім того, куди він виводить їхній невеличкий бойовий загін.

Полтава разом з іншими віддавав Вакулі належне. Свою роботу знав добре, як, мабуть, чудово знав кілька років тому військову службу. «Вибухові холодці»⁵⁰ не використовував. Бомбу вправлявся зробити з будь-якого, неосяжного для розуму Полтави набору пружинок та дротів. «Пекельна машинка», зроблена його руками, могла мати будь-який безпечний зовнішній вигляд. Колишній сапер навіть роздобув маленькі, мов шматочки мила, кубики динаміту, і про його походження Вакулу ніхто не питав. Але навіть це не працювало без одного дуже важливого елемента.

У Вакули не було запалів.

Точніше, він мав, наче в казці, лише три. Перший використав для перевірки: коли змайстрував першу бомбу, вони разом із Залізником та Полтавою вибралися далеко за місто, в ліс, там підричник жбурнув її, рвонуло — на радість усієї трійці. Другий запал використали для тієї фатальної для Полтави бомби, що не розірвала, як було задумано, царського прислужника Чухонцева. Третій у хаті, треба прилаштувати до

готової вже вибухівки й кинути так, аби вдарити ним об тверде, тоді рвоне. Звісно, свого часу третя бомба чекає й напевне дочекається. Але далі «коліївці» все одно мусили думати.

Рішення знайшов той-таки Вакула. У піхотному полку сапером служив земляк, навіть, здається, якийсь дуже далекий родич. Довідатись, коли його можна перестріти, багато часу й труда не забрало. План був надзвичайно простий: дізнатися, скільки запалів сапер може непомітно й безпечно для себе винести з частини і скільки за це хоче. Залізник попервах намагався тиснути на те, аби Вакула переконав свого знайомого працювати на велику ідею та спробував розтермосити національну свідомість, але колишній сапер, хоча сам вважав себе ідейним, категорично відмовився.

— Відразу внюхають крамолу і революцію, — відрубав він. — Солдати цього, наче вогню, бояться. Чув краєм вуха, в них у казармах агітатора зловили, з листівками. Здали офіцерові всім миром, сипонули шомполів, аби не доводив більше до гріха. Потім на вулиці зловили ще одного, студент, прокламації клеїв. Здали в поліцію. Я б обережно повадився з такими речами.

Залізник далі не міг зупинитися й заспокоїтись, ще трохи помітингував про тотальну несвідомість та заляканість солдатських мас. Але все ж таки нарешті погодився з очевидним: продати вкрадені на складі запали, тобто займатися комерцією, робити, як кажуть на Євбазі, свій маленький гешефт, Вакулиному знайомому виходило значно простіше, ніж бути посвяченим у плани революційної боротьби, таким чином

включившись у неї. Яка, взагалі, різниця, для чого колишньому саперові запали для бомб? Рибу глушитиме...

Перекинувши мундштук зубами з одного кутика рота в інший, Вакула запитав:

— Скільки там?

Годинник був у Полтави — стара мідна «цибулина» лежала в лівій кишені. Вивудивши її за короткий ланцюжок, клацнув кришкою, глянув на циферблат.

— По дванадцятій.

— Далеко?

— Ближче до половини.

— Домовлялися до полудня. Значить, давненько тут маячимо, — буркнув Вакула невдоволено.

— Може, щось не так?

— Усе так, — заспокоїв сам себе кульгавий, дивлячись у бік казармених воріт. — Служби ти не знаєш. Піди вийди, спробуй. Ціла історія.

— Так чого ж нервуєш?

— Хто тобі сказав? Порядок. Просто Оксанці треба було зі мною йти.

— З якої це радості?

— Коли отак стоять мужик із дівкою, ніхто уваги не зверта. Мало хіба... Всяке бува... Тут ми з тобою топчемося, наче два коники. Хоч би трактир який поруч, тоді все ще зрозуміло. Слухай! — Він раптом пожвавився, штурхонував Полтаву ліктем. — Слухай, що!

— Чого ти?

— Нічого! Оно глянь, дівок скільки, служивих виглядають. Мо, підкоти до якої, ти ж молодий. Заговори.

— Про що заговорити?

— Вам, молодим, видніше. Усе краще, ніж отак стовбичити парою, наче на параді.

Здоровий глузд у Вакулиних словах проглядався. Лишалася дрібниця: Полтава не уявляв собі, як зможе просто так підійти до першої-ліпшої дівчини, понести їй різну необов'язкову дурню, вона ж дивитиметься на нього круглими очима, не розуміючи зовсім нічого, — адже явно чигає тут не на худого студента в старій тужурці.

Та поки Полтава думав, що на це сказати, погляд уже проти волі шарив довкола, зупиняючись на кожній молодій жінці, яка чи стояла неподалік казарми, чи просто проходила повз них у своїх справах. Пізніше хлопець зрозумів: аби не ця розмова з Вакулою, напевне помітив би її пізніше. Якщо взагалі вчепив поглядом та впізнав.

Її — ту саму чорнявку, рятівницю з Володимирської.

Вдягнена інакше, простіше. Не схожа зовсім на ошатну даму, якою виглядала тоді. Але Полтава бачив лице зблизька, навпроти, руку простягни: запам'ятав одразу, намертво. Обіцяв же знайти.

Знайшов.

З воріт казарми тим часом вийшли двоє. Унтер і єфрейтор, зі свого місця Полтава міг це добре розгледіти.

Чорнявка рушила їм наперейми.

Поправивши кошик, що висів на зігнутій лівій руці, Фаїна посунула до задоволеної парочки військових, одягнених з нагоди виходу в місто, на свято, в чисту й навіть випрасувану парадну форму.

Вона поняття не мала, про що треба з ними говорити. Так само не уявляла, чи причетний бодай один із цих двох до арешту пропагандиста. Погоджувалася зі Штерном: на даному етапі встановлення таких обставин не має й не мусить мати жодного значення. Поки йшла, швидко переконалася — всі на своїх місцях, уже зафіксували її рух, приготувалися, й за кілька хвилин *почнеться*. Не часто відчувала трепет у подібних ситуаціях, навіть здивувалася сама собі, відчувши, як тіло на коротку, ледь вловиму мить взяли неприємні дрижаки. Труснувши головою, аби прогнати відчуття, не варті моменту, Фаїна прискорила ходу, натягнула на лице посмішку, розтягнула ширше, посміхаючись на весь ряд своїх білих, майже ідеально рівних зубів:

— Солдатики! А, солдатики!

Першим зупинився унтер. Зблизька розгледіла його: нічого особливого, хіба ніс бараболькою й одне вухо трошки більше за інше, тому кумедно визирало з-під кашкета. Єфрейтор виявився ставним, мов намальованим: широкі плечі, густі чорні брови, відкрите обличчя — такі подобаються дівкам, напевне можуть стати хорошими чоловіками й дбайливими батьками

родини. Проте це все було зовсім далеке від розуміння Фаїни, тож вона швидко прогнала від себе думку про те, що єфрейтор, так само як унтер, загалом можуть бути непоганими, зовсім незлими людьми, навіть — о Господи! — не ворогами. Востаннє пройшовшись поглядом по периметру, вона підійшла до військових майже впритул.

— Драстуйте, служиві!

У неї ніколи не виходило вдало імітувати простонародну говірку, але саме зараз це не мало значення — перебуваючи майже постійно в обмеженому просторі «казарма—плац—казарма», *служиві*, опинившись за казарменими ворітьми, мало на що звертали увагу. Їх міг тішити й, очевидно, тішив уже сам той факт, що до них озвалася молода жінка, варто було лише вийти за браму.

— Що таке, красуне? — вигукнув єфрейтор, а унтер, викотивши груди, швидко підтягнув реміні.

— Виглядаю тут одного. Може, з вами служить? — швидко защебетала Фаїна, дивлячись тепер просто на них, перед собою. — Вісточку послав, пан офіцер обіцяв відпустку на Покрову за хорошу службу. А він же так старався, ой як старався!

— Та й ми непогано служимо! — реготнув унтер. — Якщо затримається до такої кралі, сам винен!

— Або взагалі перестарався, гауптвахту мие! — додав єфрейтор, теж пробігшись пальцями по краю шкіряного паска, що обіймав талію. — Кого хоч чекаєш, скажи, може, знаємо!

— А то — ну його в баню, красуне! Гуляй з нами! Він поки вийде, а ми вже тут, та й празник сьогодні, Покрова! — тепер уже підігравав унтер.

— От би взнати... — вела своє Фаїна, подумки почавши віддік.

— Та кажи вже, хто такий! Знаємо — все скажемо! Раптом нам по дорозі, а в тебе дві подружки знайдуться!

Погляд ковзнув уліво, відразу — праворуч, через плече унтера, він стояв до Фаїни ближче. З обох боків, майже нога до ноги, немов щодня тренувалися, до них наближалися Левін із Малютою. Перший уже тримав револьвер в опущеній уздовж тулуба руці, другий тільки цупив своїм лаписьком зброю з кишені бушлата. Унтер тим часом ще щось до неї говорив, здається, навіть називав своє ім'я, та жодних слів Фаїна вже не розбирала, вони злилися в нерозбірливі звуки, потім узагалі перетворилися у вухах на суцільний дзвін.

Мабуть, в останню мить унтер таки помітив стрімкі зміни на лиці несподіваної незнайомки, вловив: вона дивиться їм за спину, навіть почав розвертатися. Куля Левіна зупинила його в русі, випущена за мить друга розвернула. Унтер-офіцер попташиному, наче вчився літати, змахнув руками й завалився на бік, падаючи просто на єфрейтора, що стояв до нього дуже близько, буквально торкаючись плечима.

Його ж реакція виявилася на диво швидкою: куля, послана Малютою просто в єфрейторську голову з близької відстані, дивом пролетіла мимо, ледь зачепивши щоку. Бо щойно гримнув перший постріл, той сіпнувся від різкого

звуку, а рефлекс змусили податися вбік. На коротку мить ефрейтор вийшов з лінії вогню, Фаїна вже відскочила на безпечну відстань, тоді як Малюта, зробивши поправку на рух живої мішені, двома наступними пострілами збив другу жертву з ніг.

Пальнувши в унтера, вже — в лежачого, Левін повернувся, тримаючи револьвер перед собою, одним його виглядом розганяючи від себе враз наляканих перехожих. Цього разу Вольфа у ролі візника з ними не було, довколишні вулиці були надто вузькими для того, аби запряжений екіпаж міг вільно маневрувати ними. Розбігатися краще на своїх двох, самотійно, врізнобіч. Вольфа з Гіршем, озброєних бомбами, Штерн розоставив для можливого прикриття відступу основних сил на сусідніх вулицях. Власне, нормальний шлях для відходу був тут лише один. Почнися погоня, метальники легко відрізали б її. Тут не обов'язково кидати влучно. Головне — пригломшити вибухами, зупинити, пригальмувати, дати втікачам виграш у часі.

Фаїна першою помітила — не так пішло.

З того боку, де причаїлися на своїх позиціях Вольф та Гірш, раптом під акомпанемент переляканих криків вибігло кілька солдатів, скидаючи з плечей на бігу ремені гвинтівок. Звідки вони тут з'явилися, чому озброєні, взагалі — де й у чому Штерн помилився в розрахунках, Фаїні не лишалось часу думати. Натомість прийшло інше розуміння: вдарити з тилу, в спину солдатам, двоє бомбістів не наважаться. Й невідомо, що гірше — лишатися там, де стоять, чи тікати, поки самих не зловили.

За якусь мить здалеку долинув пронизливий звук поліцейського сюрчка, до нього за мить додався ще один, за пару наступних секунд вони вже заливалися трелями. Тим часом з воріт казарми, котрі навіть не зачинялися, на підмогу вже вибігали ще кілька солдатів, разом із ними — офіцери з револьверами наготові. Гаркнув перший постріл. Фаїна, невимовно довго тупцяючи на місці, глянула туди, звідки стріляли, і вгледіла Левіна: пригнувшись, він зайцем мчав у бік протилежної вулиці, котра невідомо куди вела, але тим не менше завертала за ріг, даючи втікачеві змогу зникнути з поля зору стрільців. Ліворуч, через невеличкий майдан, широкими важкими кроками стрибав Малюта. На відміну від Левіна, кулям кланятися не збирався, відстрілювався на бігу, не цілячись, без наміру влучити — просто показував зуби.

Фаїна лишилася сама. Поки на неї якимось дивом ніхто не звертав уваги, й малювався цілком реальний шанс лишитися в колотнечі непоміченою. Подумаєш, міщанка з плетеним кошиком... Та щойно це майнуло в голові, як у повітрі повис істеричний бабський вереск:

— Вона! Тримайте її! Вона з ними була!

Ковзнувши оком туди, звідки кричали, й вгледівши розпатлану тітку в ширококрисому капелюшку, котрий їй ну зовсім не пасував, Фаїна переконалася — перелякана справді показує на неї. Зараз відступати особливо не було куди. Навпроти звабливо манила ще одна невеличка вуличка, та вже за мить її відріжуть від порятунку солдати, котрі поспішали до місця стрілянини й бігли жінці з кошиком наперейми.

Рука розпрямилася, кошик ковзнув по ній вниз, рука міцно стисла ручку, гойднула.

— РВОНЕ! — крикнула Фаїна на всю силу легенів, тут же збилася на справді істеричний вереск: — ЛЯГАЙ!

Кошик уже летів, кинутий вперед з усією силою, яка знайшлася в руці. Він ще не торкнувся землі, перелякані солдати ще не зрозуміли, як їх обдурили, а Фаїна вже метнулася вперед, намагаючись дістатися до вулиці порятунку, доки не відрізали шлях. Коли почувся нарешті удар кошика об землю, після чого позад неї вибухнули люті матюки, Фаїні вдалося пробігти мало не половину відстані.

Не встигала.

Навперейми вже метнулася постать. Фаїна раптом згадала: а в кошику ж лежав її револьвер, ох, як неакуратно, незграбно, до болю безглуздо...

Постріл.

Попереду, зовсім близько.

Та стріляли не в неї.

Незнайомий кремезний вусань у розстебнутому піджаку, з-під якого виглядала вишита сорочка, пострілом збив якогось завязтого солдатика, що біг попереду інших. У той самий час перед Фаїною — вона просто налетіла на нього! — виріс чоловік у тужурці, схопив за руку, і вона тут же, миттю, якось відразу впізнала його.

А той, хто назвав себе Полтавою та пообіцяв на прощання знайти її, напевне теж упізнав не таку вже й давню рятівницю.

— Сюди! — викрикнув хлопець, хоча Фаїна й без нього знала, куди тікати, інших шляхів перед ними просто не відкривалося.

Тепер помчали, тримаючись за руки.

Полтава буквально волочив її за собою, і Фаїна мимоволі здивувалася, звідки в цього худого й не зовсім зграбного юнака стільки сили. Пірнули в рятівну вулицю, не озираючись, позаду ще гриміли постріли, хто в кого стріляв — тепер уже неважливо.

Враз Полтава зупинився, так само різко, як ще кілька секунд тому біг, пустив її руку, рвучко розвернувся, гукнувши через плече:

— Тікай! Біжи, я сказав! — а сам уже витягав з кишені револьвер. Робив це не зовсім зграбно, рука, здається, трошки заплуталася, зашпорталася, дістати зброю так спритно, як хотілося, хлопець не зміг.

А потім раптом подався вперед, ніби збирався когось чи щось зупинити.

Зі свого місця Фаїна не могла бачити, що саме відбувається зараз на місці, яке стало для них усіх полем битви. Але черговий постріл раптом злився з голосним викриком болю, Полтава вигукнув з відчаєм та з не меншим болем у голосі:

— ВАКУЛА! ЧОРТ! ВАКУЛА! — І вона нарешті все зрозуміла.

Вусань.

Піджак.

Сорочка-вишиванка.

Тепер згадала і його.

Прорізна, бомба, листівка.

«Колії».

Розуміючи, що цього разу одному з них не пощастило, тепер уже Фаїна чіпко схопила Полтаву за руку, сіпнула:

— Не стій! Бігом!

Далі стискаючи руків'я в правиці, але, здається, зовсім не маючи наміру пускати «іграшку» в діло, Полтава, ще кілька хвилин тому — жвавий, спритний та навіть сильний, тепер ураз перетворився на перелякану, збиту з пантелику велику дитину. За інших обставин Фаїна і цьому дала б раду. Але зараз час працював проти них, тож вона гаркнула зовсім не по-жіночому, грубо й зло:

— Тікай, кажу! Вб'ють!

Що подіяло — невідомо, та Полтава справді вийшов зі ступору й побіг уперед, на ходу все ж таки ховаючи револьвер.

Вулиця виявилася короткою. Завертала вправо, потім за кілька десятків метрів розходилася. Фаїна тут ніколи не була, Полтава теж навряд чи добре знав ці краї, тож вони просто мчали вперед, не розбираючи дороги й повертаючи туди, куди підказували інстинкти загнанної дичини.

І Фаїна взагалі не здивувалася, коли раптом за наступним поворотом налетіла на Левіна. Той стояв, відхекуючись, відчув рух перед собою — скинув угору револьвер, та відразу розгледів, хто перед ним, видихнувши:

— Ти... ти як тут? Фаню, ти тут як?

— А... а ти? — тяжко й уривчасто дихаючи, вичавила із себе вона.

— Буває, — Левін витер тильним боком руки, в якій тримав зброю, спітнілого лоба. — Значить, вискочили. Не можна тут стояти. — Він тицьнув дулом на Полтаву: — Хто це? — Придивився, чомусь сплюнув: — Ясно. Старий знайомий. Ми часто зустрічаємося, тобі не здається, хлопче?

— Він прикрив мене! — різко кинула Фаїна. — Їх було двоє! І одного вбили на місці! З нами піде!

— Нікуди не піду! — Полтава зробив кілька кроків назад, знову якимось зовсім по-дитячому мотаючи головою. — Не піду нікуди!

— Правильно! — вишкірився Левін. — Фаню, зайвого на себе не бери!

— Я знайду вас, — промовив хлопець, явно не знаючи, що ще треба зараз говорити.

— Вірно! — швидко мовив Левін. — Захочеш — знайдеш! Ми вже як рідні! Мене шукай на Ямській, салон мадам Сторожук. Прийдеш, покличеш її, скажеш — потрібен Яшка, там усе зроблять. Тепер — розлетілися!

Полтава не встиг оговтатись, як Левін із Фаїною розвернулися й зникли в сусідньому дворі.

Немов не було їх тут зовсім.

Десь дуже далеко співали безпечні вже для нього поліцейські сюрчки.

Але Полтаві зараз усе одно стало дуже страшно — адже для нього все лише починалося, він тільки тепер це зрозумів.

*Київ, вулиця Бульварно-Кудрявська
Охоронне відділення*

Спочатку ротмістр Підвисоцький роздивлявся розкладену перед ним на столі друковану театральну афішу з висоти свого зросту, схрестивши руки на грудях.

Пояснень від Чернова чекати годі — керівник філерів ніколи не давав їх одразу, витримував справжню театральну паузу, чекаючи, поки начальство саме попросить усе розтлумачити. Маленька слабкість тішила честолюбство, Сергій Іванович розумів заслуженого шпига й завжди пробачав йому. Більше того, підігравав, як оце зараз: нахилився, впер долоні в афішу, ще раз прочитав текст. Нічого сенсаційного, назва театру й вистави, перелік акторів трупи, відомості про час та місце показу.

— У чому фокус, Іллічу? — запитав нарешті. — Що тут треба розшифровувати?

— Шифр нехитрий, ваше благородіє, — посміхнувся Чернов, явно задоволений собою. — Точніше, не шифр, а шрифт-с. Малоросійська мова, друкує все це легальна, дозволена владою, цілком законна друкарня. Ось, прошу, ще програмки-с.

На стіл поверх афіші лягло кілька театральних програмок, різні за змістом, але набрані й надруковані в одному місці, це було видно неозброєним оком. Підвисоцький уже знав, що повідомить йому Чернов далі, але все одно дав йому можливість насолодитися справді блискучим і доволі швидким результатом.

— Та що воно все означає?

— Як ви й прикинули, Сергію Івановичу, сліди так званих «коліївців» треба було шукати по тій їхній листівці. Наші хлопчики запхали носи в кожную друкарню, навіть туди, де точно нічого такого ніколи раніше не помічалось. Ось, маємо результат. Речові докази-с.

— Само собою, листівки друкувалися таємно, нелегально?

— Так точно, ваше благородіє. Тимошук, ви знаєте його, один з моїх кращих, підіслав туди свого агента з цих, з інтелігентів. Той досить легко увійшов у контакт з тамтешнім метранпажем. Антон Сапіга, у нас на нього дещо є, але не більше, ніж на когось іншого. Помічений у вуличних зібраннях, виступав кілька разів. Та коли кругом такий словесний бордель, усякий, хто в окулярах, лізе на паркан і щось собі вигукує. Нічого серйозного, нічого небезпечного. Підняли папери.

— Ну і?

— Викликали для бесіди пару разів. Не виявили нічого небезпечного. Нервовий, не надто стабільний, вчинки безсистемні. Поговорив з тими, хто працював по Сапізі... Загальне враження: дурень. З переконаннями, готовий їх відстоювати, аж слина летить на всі боки... Тільки, повторюся, нічого серйозного-с.

— До цього моменту.

— Так точно-с, до цього моменту, — кивнув Чернов. — Значить, Сапіга легко погодився організувати моему агентові друк забороненої літератури. По суті, крамоли національного змісту.

— Цього замало, Митрофане Іллічу.

— Звісно, ваше благородіє, небагато. Тільки ж факти — вони вперті, Сергію Івановичу.

— Кажи, кажи, досить уже тягнути. Премію вже заслужив, сьогодні особисто напишу потрібний папірець.

— Так ми ж не за премію, пане ротмістр, ваше благородіє. Для держави, все для держави стараємося.

— Говори вже! Що ще накопили?

Чернов укотре за цей час витримав інтригуючу паузу.

— Пустили за ним наружку. Грамотно вели, я попередив про особливу складність операції. Виявилось — нічого особливого, нічого складного. Коли йде — перевіряється, звичайно. Але не професійно. Тільки думає, що професіонал.

— Перевіряється — це вже саме по собі щось та означає. Хіба що цей Сапіга справді того, — Підвисоцький крутнув пальцем біля скроні, — щось собі про себе уявив та грається у шпигунів.

— Усяко буває, — легко погодився Чернов. — Ось тільки третього дня зустрівся в одному шинку на Подолі з таким собі Лук'яном Лисенком. Тобто хлопці не знали, з ким зустрічається Сапіга, підхопили того друга, повели. Цей взагалі ні на кого й ні на що не зважав. Іде собі, кульгає...

— Кульгає?

— Поранення. Потім дізналися, коли особу встановили. Лисенко Лук'ян, демобілізований після поранення, служив у тридцять першій піхотній дивізії, відбув Маньчжурську кампанію. Сапер.

Підвисоцький не стримався — випростався, розпростав плечі, поклав широкого хреста.

— Ну, слава тобі, Господи!

— Інших контактів поки виявити не вдалося. Привів нас Антон Сапіга на Лук'янівку, там винаймає житло його, так розумію, любка.

— Хто така?

— Ображаєте, ваше благородіє! Така собі Волох Оксана Микитівна, закінчила жіночі курси, давала приватні уроки. Донедавна кількість цих уроків значно скоротилася. Перебивається випадковими підробітками, кінці з кінцями зводить. Хоча не так давно мала, крім уроків, суттєвий підробіток у тих, знаєте, друкованих виданнях... *Українських*.

— Живе Сапіга там? Чи просто буває?

— Схоже, оселився, живе з дівцею грішно. Там же постійно перебуває Андрій Микитович Волох, її молодший брат. Студент, виключений, затримувався за участь у безпорядках...

— Досить, досить, Іллічу! — ротмістр виставив перед собою руки. — Якщо це не «коліївці», то ось тобі хрест святий — кашкета свого з'їм. Купа ображених та озлоблених типів, серед них один має доступ до друкарського верстата, інший — сапер.

— По службі дуже добре характеризується, — вставив Чернов.

— Тим більше. Виходить, бомби в будинку повинні бути. Не кажучи вже про вогнепальну зброю, такого добра зараз роздобути не складно. Тим більше — людині, знайомій з військовою справою. — Підвисоцький ляснув у долоні. — Добре, хто з них є хто, розберемося на місці. Бач, сьогодні Покрова, як обіцяли.

— За свої слова наш брат відповідати звик, ваше благородіє. То прямо зараз і беремо, на свято, в подарунок?

— Чого тягнути... Тільки твої молодці хай на рожен не лізуть. Суярко розстарається, його парафія.

Ротмістр збирався дати ще кілька важливих інструкцій — не встиг: задеренчав на столі телефонний апарат.

Чомусь не сподобалося це Підвисоцькому. Щось відчув. Недарма в таке велике православне свято сидить у кабінеті замість того, аби ярмаркувати, як усі нормальні люди роблять.

Апарат наполегливо деренчав. Ротмістр не зняв — зірвав трубку з важеля.

— Слухаю.

За хвилину Сергій Підвисоцький дізнався про стрілянину біля казарм піхотного полку та людські жертви.

А за дві години — про те, що особу одного з бойовиків встановлено. За свідченням очевидців, прикривав відхід основної групи, вступив у перестрілку, поранив двох, не дуже тяжко, сам убитий наповал, його буквально зрешетили кулями.

Лук'ян Лисенко.

Ось і все.

4

*Київ, жовтень 1907 року. Околиця
Лук'янівка*

— Так не можна, — розгублено не промовила — пробелькотіла Оксана, дивлячись крізь Полтаву. — Не можна так... Не так...

Вона сиділа за накритим з нагоди Покрови столом. Готувалася два дні, нашкрєбла грошей по засіках. Хоча стіл усе одно

видався не аж таким багатим, тепер пухкі, теплі ще вареники, великий глиняний полумисок із півнячим холодцем, на якому застиг жовтуватий жир, повний глек свіжого узвару та спечені вранці пироги виглядали чимось недоречним. Ніби харчі, виставлені на столі, застеленому з нагоди великого свята чистими рушниками, були чимось неправильним, чужим, зайвим, мало не знущальним.

Щока Залізняка нервово сіпалася, та й затинатися він став ніби сильніше, ніж завжди. Явно не знаючи, що слід робити, зняв окуляри, відразу перетворившись на велику цибату дитину, раптово позбавлену останньої, такої дорогої іграшки, протер їх нижнім краєм сорочки, повернув назад. Скельця хижо блиснули.

— Значить, кажеш, військовий патруль вимагав документи? Вакула злякався, що почнуть обшукувати і знайдуть револьвери? Так було?

Як було насправді, Полтава не збирався йому говорити. Адже в такому разі треба було б пояснити, що штовхнуло його самого наперейми чорнявці, своїй недавній рятівниці. І Вакулі нічого не сказав. Просто відразу, як усе почалося, штовхнув його ліктем, киваючи на молоду жінку, тоді кинувся до неї широкими стрибками, навіть у такий критичний момент поняття не маючи про наступні свої дії. Вакула теж навряд чи встиг щось зважити — тільки-но солдати й наспілі поліцейські почали стріляти по втікачах, вихопив револьвер з кишені, пальнув у відповідь, привертаючи увагу й, по суті, викликаючи вогонь на себе.

До того моменту на простого, нічим не примітного вусатого дядька ніхто уваги не звертав, Вакула мало чим відрізнявся від інших перехожих-роззяв. Щойно вступив у бій, переслідувачі переключилися на нього. Полтава всю дорогу назад думав, прикидав, зважував і так дотепер не зрозумів, був у Вакули шанс урятуватися чи, зробивши перший постріл, він уже прирік себе на смерть, чудово це розуміючи.

І зараз перед очима стояв не білий від безсилої люті Залізняк, а все ж таки Вакула: ось випльовує згризений мундштук під ноги, ось рве револьвер із кишені, ось розвертається, стріляючи перед собою, прикриваючи відхід молодшого товариша по зброї, навіть, здається, не намагається влучити — просто показує зуби. А ось — зупиняється, немов наштотхнувшись на невидиму стіну, згинає ноги в колінах, падає в темно-сірий пил бруківки, зовсім некрасиво, дуже незграбно, герої в уяві Полтави саме ось так на миру гинути не повинні.

Це сталося через нього.

— Так, — вичавив із себе Полтава і, не знаходячи більше слів, аби чимось зайняти увагу, витягнув з кишені годинника, кляцнув кришкою, глянув на циферблат.

— Неправильно, — вкотре повторила Оксана.

Залізняк з виглядом, ніби вже зрозумів, що робити, підійшов до Полтави впритул, простягнув руку:

— Дай!

— Бери, — хлопець машинально простягнув йому годинника.

Узявши «цибулину», Залізник підкинув її на долоні. Коротко замахнувся — годинник, посланий різким рухом, розбився об найближчу стіну.

— Зброю свою! — Рука Залізника знову простягнулася до Полтави. — Револьвер! Давай!

Не зовсім розуміючи, що відбувається, той витягнув револьвер. Залізник рвучко вихопив зброю з його руки, понюхав вороноване дуло. Спершу — обережно, просто приношуючись, далі — сильно втягуючи носом, немов мисливський пес.

— Ти не стріляв. — Губи презирливо скривилися, окуляри знову блиснули. — Ти ж не стріляв, падлюко! Вакулу, твого товариша по боротьбі, вбивали царські сатрапи, а ти навіть не витягнув зброю! Ти не став поруч із ним, плечем до плеча!

— Я витягнув! — крикнув у відповідь Полтава, і це таки було правдою. — Витягнув!

— Чому не стріляв? А може, стріляв, Полтаво? Потім десь заховався на пустирищі, старанно вичистив дуло — воно ж у тебе досі мастилом тягне. Два дні тому всі разом зброю чистили, як покійний Вакула сказав! Ти не стріляв, сучий сину! Ти боягуз і зрадник!

Полтава мовчав. Залізник напевне чекав хоч якоїсь відповіді, не дочекався, озирнувся на мовчазну Оксану, немов закликаючи її у свідки.

— Бачила?! Це твій брат! Він не зміг стріляти, і це — не вперше!

— Дай йому спокій, Антоне! — Її слова нагадували стогін. — Горе ж... Горе велике... Ти знову починаєш...

— Горе? Вірно, горе! Яке горе більше для тебе — те, що Вакулу вбили серед білого дня, чи те, що твій молодший брат — боягуз і зрадник?

— Я не зрадник! — огризнувся Полтава.

— Ага! Ну, хоч боягуза не заперечуєш! Слухай, — раптом картинно стрепенувся Залізник, — може, револьвер осічку дав? Скажи: була осічка, тому ти не зміг допомогти Вакулі, ну, скажи!

— Антоне, тобі було б краще, аби їх застрелили обох? — запитала Оксана.

— Для братця твого це було б краще! — гаркнув Залізник, ступив два кроки назад. — Була осічка, падлюко? Мовчиш, зайцю? Ось зараз я сам перевірю!

Рука скочила вгору. На Полтаву дивилося чорне дуло його власного револьвера. Палець Залізника зручно вмощувався на гачку спуску.

До цієї миті Андрій Волох на прізвисько Полтава завжди думав: про серце, яке падає в п'яти, згадують у книжках для красного слівця. Відтепер і назажди зрозумів для себе: так буває. Він узагалі перестав відчувати своє серце, воно чи справді опустилося низько, чи зовсім зупинилося саме, не чекаючи, поки Антон Сапіга на прізвисько Залізник спустить курок.

А він зараз це зробить. Щодо цього Полтава жодних сумнівів чомусь не мав. Голова при цьому стала раптом чистою, ясною, мертвий Вакула вже не стояв перед очима — навіть чорного дула хлопець перед собою вже не бачив.

— Ні!!!

Оксана не підскочила — злетіла зі стільця, стрімко майнула, стала між коханцем і братом, розкинувши руки, наче справді збиралася перетворитися на ширококрилого птаха. Лицем до Залізняка, до Полтави — спиною.

— Відійди! В сторону! ГЕТЬ!

— Антоне, досить смертей на сьогодні! — Оксана не благала — тепер і в її голосі чулися наказові нотки. — «Колії» називається! Борці! Один одного постріляєте! З ким лишишся ти, Залізничче?

— Уже точно не з ним!

Сестра розвернулася до брата.

— Андрію, вийди! Йди від гріха!

— Куди мені йти? — До Полтави поволі поверталася здатність володіти собою. — Женеш, сестро? Заради нього... цього... свого...

— Заради мене вийди! Заспокойтесь обоє! Погуляй годину, вертайся, сядемо за стіл, все обговоримо! Чоловіки ви чи хто? Залізняк поволі опустил руку з револьвером.

— Дякуй спідниці... Полтаво. Сам за себе сказати не можеш...

— Я скажу! Я так скажу! — Хлопець сіпнувся вперед, остаточно вийшовши зі ступору.

— Та заспокойся вже! — вигукнула Оксана, тепер уже ледь не збиваючись на сльози. — Скажете ще один одному!

Залізняк розтиснув правицю.

Револьвер упав йому під ноги, стукнувшись об підлогу, — звук, що змусив Полтаву мимоволі здригнутися.

Нічого більше не бажаючи говорити, він махнув рукою, повернувся і як був, простоволосий, вийшов з кімнати, а потім — і з будинку, сильно хряснувши за собою дверима. Про що говоритимуть зараз сестра з любовником, хлопця зовсім не хвилювало. Й він не відчував більше жодної потреби далі називатися «коліївцем».

Дурня це все.

Ну, можливо, не така вже й дурна. Проте робити подібні справи разом із Сапігою, тим більше — під його проводом, Полтава напевне вважав безглуздя, марною тратою часу й невиправданим ризиком. Звісно, далі гнітила думка, що Вакула нині загинув усе ж таки через нього. Але коли вже розбиратися до кінця, то не будь Залізняка з його ідеями створити бойову організацію за численними діючими зразками — не вступив би до «коліїв» відставний сапер Лисенко, не шукав би запалів для бомб, не пішов би сьогодні, в таке велике свято, до злощасних казарм...

Полтава вийшов на ґанок, тримаючи руки в кишенях розстебнутої тужурки.

Хто кого першим побачив: він жандарма, котрий саме зістрибував у двір з паркану, чи жандарм його — в ту мить значення не мало.

Наступної миті тіло вже рухалося окремо від хлопця.

Він не приймав жодного рішення — тулуб ніби сам розвернувся на сто вісімдесят градусів, руки простягнулися вперед, із силою штовхаючи щойно зачинені двері.

До кімнати Полтава ввірвався вихором, слова застрягли в горлі, тільки кивав і тицjav на вікно, при цьому не говорячи,

а скоріше мукаючи, наче налякане теля. Так тривало теж недовго — ще за мить він оговтався, вигукнув на всю силу легенів:

— Фараони!

Та Залізник і сам уже побачив непроханих гостей через вікно.

Жандармів раптом стало ззовні надто багато. Вони не оточували — буквально обтікали дім синім струмком, а протоптаною від розчахнутої хвіртки до ґанку стежкою вже крокував поручник у білих рукавичках, на ходу виймаючи зброю з кобури.

— Мамо, — прошепотіла Оксана, накривши долонею рота.

Полтава, далі не до кінця розуміючи, що робить, нахилився й підняв з підлоги свій револьвер. Коли розпрямився — побачив Залізняка біля вікна, теж із дулом наготові. Той швидко повернувся, і враз Полтава побачив його таким, яким не міг собі уявити. Антон Сапіга виглядав окриленим, очі з-під окулярних скелець палали живим вогнем, обличчя пашіло, а сам Залізник наче виріс щонайменше на цілу голову.

Так виглядає людина, що після тривалих митарств та болісних втрат досягла нарешті своєї головної, лише їй одній важливої мети.

— Ксеню, дура! — виплюнув він короткий наказ.

Оксана, та й сам Полтава зрозуміли, чого Залізник хоче. Переляк не минув, страхи далі тримали молоду жінку сталевими лещатами, але вона все одно підкорилася й зробила, як велено. Метнулася в дальній кутку кімнати, відсунула широку лавку, брязнуло відро — і ось вона тримала обома руками

«дуру»: ту саму, останню з трьох саморобних бомб, прощальний подарунок Вакули. Спрацює від удару об підлогу чи іншу твердь, пригадав Полтава, ступив уперед, простягнувши сестрі руку й намагаючись взяти в неї «пекельну машинку», та Оксана мимоволі притисла бомбу до грудей, ніби це зараз було найдорожче, чим вона володіла.

— Кинеш, як зайдуть, — і ходу! — звелів Залізник. — Через горище тікай, поки вони очухаються!

Далі, вже більше не керуючи, з усього маху вдарив у скло дулом. Полтава не знав, що робити й де тут мусить бути його місце, тож просто сильніше стиснув ручку свого револьвера, кивнув Оксані на двері сусідньої кімнати.

— Чула? Бігом на горище! Це давай мені!

Рука знову потягнулася до бомби, та Залізник гаркнув, не повертаючись:

— Ти вже кидав раз! Прикриєш!

А потім, випроставши правицю й при цьому подавши назад голову й плечі, вистрілив через розбите вікно.

Зареготав — так заливчасто сміються діти, отримавши улюблену іграшку.

Ззовні не стріляли у відповідь. Зі свого місця Полтава міг дивитися в інше вікно, воно вело в протилежний бік двору, і там, за деревами, причаїлися озброєні жандарми, чекаючи команди старшого.

Залізник вистрілив знову, прокричавши:

— Смачно? Смачно вам? Взяти захотіли «коліїв» голими руками? Уб'ю, царська сволото!

Пострілів у відповідь не було. Замість того почулося — офіцер говорив на всю силу легенів:

— Слухайте мене! Я — поручник Суярко Григорій, від імені Департаменту поліції гарантую вам усім життя! У мене є такі повноваження! Ви повинні припинити опір і здатися!

— Наш народ довго не опирався! — гаркнув Залізник у відповідь. — Не вийде у вас нічого! Зуби поламаєте!

— Не будь дурнішим, ніж ти є, Сапіго!

— Ага, так мене знають! Ну, так знайте краще! За знайомство!

Залізник вистрілив ще двічі, і тільки після цього знадвору зацокали кулі. Стрілець відкинувся до стіни, притиснувся спиною, почекав, дивлячись для чогось у стелю, а тоді знову метнувся до вікна, тепер уже — до іншого, крикнучи на бігу Полтаві:

— Чого стоїш, дурню! Стріляй!

Замість виконати цей наказ, Полтава рішуче підійшов до Оксани, взяв за лікоть:

— Біжимо! Біжимо звідси!

— Пусті!

Оксана сама вирвала руку, відбігла, але тікати, схоже, не збиралася. Проте своїм виглядом не показувала, чи хоче взагалі щось робити й чи прийняла вже для себе якесь рішення.

Дзенькіт скла — Залізник поміняв позицію, випустив наступну кулю, зареготав — не штучно, дійсно щиро, хоч у сміхові цьому й вчувалися нотки істерики чи навіть божевілля.

— Кидай зброю, Сапіго! — знову почулося ззовні.

— Оцього тобі! — вишкірився Залізник, пославши на голос дві кулі поспіль.

І револьвер клацнув — барабан спорожнів.

Схоже, Залізняк дійсно не чекав, що патрони можуть ось так скоро вийти. Переможний вираз на лиці змінився розгубленим, він мацнув себе по кишнях, ніби сподіваючись знайти там арсенал.

При цьому далі маячив навпроти вікна, немов забувши про прийнятий бій в обложеної фортеці.

Скільки пострілів злилися в один залп, Полтава не рахував. Скільки куль, влетівши знадвору, влучили в Залізняка, теж не бачив. Він просто побачив, як той невловимо змінився, на невловиму мить ніби виструнчився, перед тим здригнувшись, зойкнув раз, два — і впав на підлогу.

Оксана закричала.

Куди влучили кулі — Полтава не бачив. Перевіряти, чи Залізняк живий, бажання не було так само, як і часу.

— За мною! — наказав сестрі, шарпонувся в сусідню кімнату — звідти драбина вела на горище.

Позад себе почув грюкіт — розчахнулися двері. Не обертаючись, кинувся до стіни, втиснувся спиною, підніс револьвер, видихнув, обережно визирнув з-за одвірка, намагаючись по можливості лишатися непомітним.

Або вийшло — або, швидше за все, загальну увагу привертав не він.

Жандармський поручник, мабуть, той самий, що назвався Григорієм Суярком, увірвався до будинку першим і тепер зазмер на порозі. За ним скупчилися «сині мундири», скільки їх — лічити годі. Усі мовчки дивилися на Оксану.

Точніше — на бомбу в її руках.

Жінка тримала її перед собою, стискаючи міцно, повільно замахуючись, явно збираючись жбурнути, рвонути все й усіх, виконуючи останній наказ *свого* Антона.

— Кинь! — вигукнув нарешті поручник, негайно виправився, труснувши головою, бо зрозумів, що ляпнув: — Стій! Не кидай! Поклади, дурна! Сама ж зірвешся!

— Не підходь! — попередила Оксана, і голос її Полтаві не сподобався.

Таким голосом не погрожують.

Рука міцніше стиснула руків'я.

Якщо кине в жандармів бомбу, вклавши в це всі свої сили, вона долетить до них, вибухне, почнеться паніка, та при цьому Оксана повинна бігти до сусідньої кімнати, коли бомба ще летить. Не використавши цих часток секунди, вона сама ризикує підірватися, цей поручник говорив діло.

Але — хто сказав Полтаві, що його Оксана не хотіла зараз підірвати себе разом із жандармами, полігши так само безглуздо, як Антон Сапіга, сестриних почуттів до якого хлопець уже ніколи не зрозуміє.

Оксана підняла руки вище. Вже тримала їх на рівні голови — починався змах.

Жандарми, товчучись та заважаючи один одному, посунули назад.

Поручник лишився на місці. Не опускаючи озброєної руки, зробив крок уперед. Ще один. Ще.

Оксана сіпнула руками. Тепер їх розділяла дуже мала відстань.

Полтава зціпив зуби.

— Поклади, — вже не наказував — просив Суярко. — Поклади — або вали зараз, просто не думай більше.

— Не підходь! Кидаю!

— Давай!

Оксана як могла високо підкинула руки, що стискали бомбу. Завмерла.

А тоді, вже не соромлячись того, що все тіло тремтить і по щоках тече, поточилася, позадкувала, опустилася на стілець, бомбу поклала на стіл поруч зі святковими стравами акуратно, наче немовля, яке дбайлива мати дуже боїться розбудити. Звільнивши руки, сховала в них лице. Плечі здригнулися.

Далі Полтава вже не чекав — шаснув до драбини, вужем ковзнув на горище, підваживши ляду спершу головою, потім — вільною рукою. Вважав, що рухався тихо й нечутно.

Почули.

Вже заліз до половини, коли позаду себе, знизу, почув:

— Е, ти там! Ану назад давай!

Шанс ще був. Невеликий, але все ж таки лишався. Видерти на горище, пробратися до дверцят, стрибнути у двір із протилежного боку. Жандарми всі тут, усередині, навряд чи ззовні хтось чигає. Якщо не ловити ґав — через паркан,городами, далі заплутати їх вулицями, втекти подалі, залягти, зникнути.

— Назад! Злазь, кому кажу!

Рука спробувала схопити знизу за кобіт. Хвицнувши, Полтава хутко підтягнув ноги, перекотився по підлозі, став навкарачки, порачкував у протилежний бік. Встигне, все одно встигне, з Божою поміччю.

Господи, Отче наш, сущий на небесах, хай світиться ім'я Твоє, хай прийде царство Твоє...

Невеличкі прямокутні горішні двері.

Мертво.

Зачинені зсередини. Лише тепер чітко і ясно згадалося: горіщем не користувалися, з того боку висить замок.

...Хай буде воля Твоя, яко на небесах і на небі...

Розвернувшись, Полтава притулився до дверей спиною. Майнуло — ногою, махом, із усієї сили, ввалити й вибити. Очі ж судомно та безнадійно шукали іншого порятунку, нишпорили по темних порошних кутках.

...Хліб наш насущний дай нам днесь...

Треба перетворитися на павука, маленького, сірого, з тонкими ніжками, такого, що сплів свої крихкі тенета в кутку.

З горішнього отвору вигулькнула голова в кашкеті. Затим — плечі, руки. Вони вперлися по краях ляди, ривок — поручник Суярко втягнув себе на горище. Коли підвівся, на повний зріст випростатися не зміг, як і сам Полтава: тут було занизько.

— Куди ж ти? — Голос звучав майже привітно. — Хто ти в нас? Волох Андрій, правда ж?

Спина Полтави сильніше вросла в горішню стіну. Зігнута правця далі стискала револьвер, аж кісточки боліли.

— Що там у тебе? Ти ж не будеш стріляти? Один он уже стріляв. Не треба, га? Так поговоримо.

...І не введи нас у спокусу, але збав нас від лукавого...

Рука тремтіла.

Дати цьому раду Полтава вже не міг. Йому не хотілося в тюрму, не хотілося в кайдани, дуже не хотілося помирати, йому ж нема ще й двадцяти років, це неправильно, нема справедливості, нема Бога на землі... Господи, прости, прости за ці думки, слабка ж людина, дай сили, Господи!

— Не треба, — видушив він із себе.

— Чого не треба? Слухай, я зараз підійду, ти здаси мені зброю, і я цього не забуду, слово офіцера!

Крок уперед. Ще крок.

Поручник уже зовсім близько. У півтемряві горища Полтава не міг розгледіти його обличчя.

— Ну? Ти ж не дурний хлопець у нас, Андрію...

...І прости нам борги наші, як ми прощаємо боржникам нашим...

Поручник зовсім поруч. Рука в білій рукавичці тягнеться до револьвера в його руці.

— Спокійно. Давай. Отак, молодець.

Полтава відсмикнув руку.

Вказівний палець ураз наче зажив власним життям. Виявляється, це дуже просто й зовсім не страшно — плавно натиснути спуск.

Звук пострілу луною пішов по горищу.

...В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь.

Частина 2
АГЕНТ

Розділ перший

1

Київ, листопад 1907 року
Політична в'язниця «Косий капонір»

— Ви не образитеся, Волоху, якщо зараз скажу вам щось відверто?

— Тому, хто в кайданах, навряд чи є смисл на когось образитися. Тим більше — на того, хто ці кайдани надів.

— Ну, якщо справа тільки в цьому...

Ротмістр Підвисоцький видобув із кишені формених штанів ключика, підійшов до Полтави, що сидів навпроти столу.

— Дайте сюди.

Той витягнув скуті руки, ротмістр легко впорався із замком, підхопив кайданки за ланцюг, недбало кинув на стіл.

— Тепер краще?

— Ми все одно не рівні. Ви тюремник, я в'язень.

— Я не тюремник, — серйозно відповів Підвисоцький. — Утім, ви можете вважати мене ким завгодно. Уся ваша братія

давно називає нас, скромних стражів закону й порядку, мало не чудовиськами із сімома головами.

— Перебільшуєте. Не такі ви вже й страшні...

— І ви перебільшуєте! — тут же відбив ротмістр.

Відчув заодно — менше тижня провів терорист Андрій Волох в одиночній камері, а вже повільно, проте впевнено перетворився з переляканого студента-недоучки на борця-мученика. Хлопцеві *подобалося* бачити себе таким у власних очах — або просто грала, пінилася гаряча кров від остаточного розуміння безнадійності власного становища.

— Що я можу перебільшувати?

— Свою значимість, Волоху! Оці ваші «колії» — вони ж іграшкові, несправжні вони, хіба не так? Я сам вас допитував, ви мені чітко все пояснили.

— Я нічого не пояснював! Я не маю справ із царською охранкою!

— Гордо сказано. Красиво, сильно, впевнено. Тільки крім мене, Волоху, вас ніхто не почує. А я такого наслухався — о! — Ротмістр черкнув себе ребром долоні по горлу. — Хоча, признатися, з подібною групою стикаюся вперше.

Підвисоцький не мав бажання повідомляти арештованому — була ще одна обставина, котру він переживає вперше. За роки служби в корпусі жандармів, потім — в Охоронному, ротмістр ще жодного разу не чув, аби арештант говорив російською мовою з помітним акцентом. Причому — дуже схожим на іноземний, так правильно, старанно, навіть грамотно, але все ж таки доволі штучно спілкуються *інородці*.

Це для них російська мова від народження чужа. Вони змушені вчити її, бо інакше не можна, інші мови так широко в імперії не ходять. Добре, хай у кавказців російська до смішного калічена, але ж Південно-Західний край не Кавказ, однією мовою, як здавалося Підвисоцькому, повинні говорити й говорять усі довкола, навіть служниці в їхньому домі її освоїли. Нехай вона звучить з таким самим акцентом, дівки сільські, напівграмотні. Але ж цей Волох — студент, навіть, як уже вдалося з'ясувати, має коріння у збіднілому шляхетному роду, пращури дістали дворянство від цариці Катерини⁵¹, так само як колись і Підвисоцькі...

Тож не міг ротмістр логічно пояснити *чужий* акцент цього хлопця. Як не вміщалося в голові, чому так звані «колії» вирішили згуртуватися саме довкола саме таких, а не інших ідей. Тож домовився сам із собою про ідеально прийнятне рішення: не торкатися їхньої ідеології взагалі. Тим більше що подібних боївок, які базуються на однакових ідеях, схоже, найближчим часом не створиться.

— Ви щось хотіли мені сказати, — нагадав Полтава.

— Хотів і скажу, — кивнув Підвисоцький, машинально відсунувши кайдани ближче до центру столу. — Мені з вами нецікаво, Волоху. Зовсім.

— Я мушу на це ображатися?

— Не знаю, — знизав ротмістр плечима. — Мабуть, так. Адже ви з вашою сестрою та вашими товаришами по так званій боротьбі напевне вважали себе неабияк цікавими одне одному. Насправді, коли ви давали свідчення, до мене дійшло:

все це нудно, недолуго, недоумкувато й непрофесійно. Вам не слід було брати приклад... не знаю... з есерів... Того ж Савінкова, скажімо, чи будь-кого, хіба мало їх зараз. Особливо — серед юдеїв. Та Бог з ними, з юдеями, не про те мова! Факт в іншому, Волоху: ви ж були одне для одного випадковими людьми!

— Я противник цього режиму, — промовив Полтава. — З ним ми боролися. З національним гнітом, але вам не зрозуміти. Особисто вам — теж.

— Ага, справді, де ж нам! Тільки це не в мене, а у вас, Волоху, у вас особисто немає жодних політичних переконань, жодної ідеологічної платформи! «Борюся з режимом» — лише гасло. Це все я виніс із ваших же свідчень, писали власною рукою. Почерк у вас хороший, до речі, кар'єру судового секретаря не думали зробити?

— Я нічого не писав про своїх товаришів, — уперто мовив Полтава. — Вам не вдасться зробити з мене провокатора...

— Для кого? — Підвисоцький картинно сплеснув у долоні. — Кому ви потрібні? Волоху, ви не представляєте жодного інтересу саме через те, що ніхто вас, палкого революціонера, не потребує! Тільки не починайте зараз вигукувати красиві гасла про свій народ, котрий потерпає від гніту, й таке інше! Таке цікаво слухати від людей, за якими справді хтось або щось стоїть. Ви ж, Волоху, навіть не можете виказати мені на допиті своїх товаришів та місце, де вони ховаються. Заодно здавши їхні замисли.

— Я й не збирався...

— Волоху, Волоху! Якби ж і збиралися... Усе відомо з вами і про вас. Вам просто нема кого здавати! Як нема кого захищати й за кого накладати життям! Ви не можете своїм героїчним мовчанням здійснити подвиг заради ідеї! Поза сумнівом — ідеї високої. Ватажок ваш, Антон Сапіга, вбитий. Так само як інший ваш товариш по зброї — Лук'ян Лисенко. Сестра ваша в казематі, і її ви нічим не врятуєте, бо нема особливої потреби...

— Чому? — вирвалося в Полтави, він ледь подався вперед.

— Тому, що їй нічого серйозного не загрожує. Сприяння терористам, участь в антидержавних заколотах, але ж вона навіть бомбу кинути не змогла. В активних діях участі не брала, тут без ваших палких запевнень усе ясно та зрозуміло. Міг би сказати: нема доказів, зберемо — посадимо Оксану Волох, вишлемо на вічну каторгу. Тільки ж не збираюся я брехати, та й із жінками, такими, як сестричка ваша, не воюємо. Її вишлють з Києва на поселення, позбавлять громадянських прав. І то не назавжди, обмеження в правах час від часу переглядається. Закони в нас гуманні, Волоху, ви лише не хочете їм слідувати...

— Ваші закони нищать мій народ та мою націю.

— І знову — патетика й гасла, пане колишній студент. Патетика й гасла, нічим не підкріплені, тому теж не цікаві. Давайте обійдемося без політичних та ідеологічних дискусій. Тим більше що, вкотре повторюся, вести мені їх з вами зовсім не цікаво. Судячи з того, що я дізнався про вашого ідейного лідера Сапігу, тому було б що сказати мені. Й не лише мені.

Господи, навіть покійний ваш підривник Лисенко — і той мав набагато більше життєвого досвіду. Напевне погодився стати одним із цих «коліївців», чи як вас там, зі своїх міркувань. Знаєте, чим вони цінні?

— Вакула загинув, ви не можете судити...

— Ага, так-так, пробачте. Звичайно ж, Вакула! А ви — Полтава! — Ротмістр знову намагався утримуватися на межі відвертого блазнювання. — Так, я не мав можливості особисто поговорити з ним. Проте переконаний: Лук'ян Лисенко пояснив би мені набагато більше свої мотиви, ніж ви. Волоху, ви ж примкнули до цієї бойової дружини, бо Сапіга, ваш ідеолог, був коханцем вашої сестри! Вона попросила допомогти милому — ви й не відмовили. Адже самі ж відчували себе жертвою режиму! Вас же течія несе, Волоху!

Полтава дуже хотів відповісти на це.

Навіть уявляв, що може сказати просто в лице цьому задоволеному собою від маківки до п'ят жандармові.

Та замість цього мовчки торкнувся язиком дірки в роті, там, де болів уламок вибитого в перший же день, одразу після арешту зуба. Дзеркала перед собою не бачив, та відчував: синець під оком уже поволі меншав, розсічена брова потроху рубцювалася, добре, хоч ребра та нутрощі лишилися цілими. Нехай, все одно ротмістра не переговориш. Тим більше що з багатьма його висновками Полтава міг би погодитися — якби зробив ці висновки хтось інший, не царський жандарм.

— Мовчите? Правильно робите, — кивнув Підвисоцький. — Бо насправді що б ви не сказали, жодне ваше слово не

матиме в собі логічного змісту. Лише емоції, переспіви з чужих голосів і таке інше. Значить, практичної користі від вас, Волоху, жодної. Ось що ви можете сказати на допиті такого, чого я особисто не знаю? Які такі важливі свідчення з вас треба вибивати, розв'язуючи вам язика? Ви ж ні з ким серйозним не пов'язані! Скажу навіть так: суд над вами — обтяжлива формальність. Вас повісять, вирок відомий уже.

Полтава стрепенувся. Ілюзій щодо власного майбутнього в нього не було. Та надто вже буденно, ніби побажав смачного або доброї ночі, промовив ротмістр цю фразу.

— Повісять?

— На мотузці. За шию, — спокійно уточнив Підвисоцький, навіть для наочності легенько стиснув собі горло й картинно вирячив очі. — Скарають на горло. Обставини вашої справи не залишають військово-польовому суду іншого вибору. Входили до терористичної бойової дружини. Брали участь у вбивстві державної особи, товариша прокурора. Чинили збройний опір при затриманні. Нарешті — вбили офіцера, поручника Григорія Суярка. Холоднокрівно всадили йому кулю в серце, стріляли впритул, коли підійшов ближче, аби не промазати...

— Я не хотів цього! Не збирався стріляти, не мав наміру вбивати! Це вказано в протоколі, я ж говорив на допиті...

— Невже ви думаєте, Волоху, що я вперше в житті отаке чую? Гаразд, нехай ви кажете мені правду й не збиралися стріляти в Суярка. Сестра ваша, Оксана, збиралася кинути в нього бомбу, проте в останній момент вирішила не робити такої

фатальної помилки. Отже, навіть якщо й мала злочинний намір, не реалізувала його. Чому й ви тоді не кинули зброю? Чому не здалися поручнику? Могли б поводитися на допитах так само, ось майбутнє і склалося б для вас інакше. До того часу руки ваші не забруднилися кров'ю, вірно? Каторга зі скорою заміною на довічне поселення, у кращому разі — за-слання з обмеженням у правах. Жили б, Волоху. А так... — Підвисоцький махнув рукою. — Ну, зрозуміли тепер, чому не цікаві мені? З вами ж усе ясно, вас жодним чином не можна використати, ви дилетант, до того ж — смертник. Живий труп ви, Волоху.

Полтава відчував: розмова завдає ротмістру чимале задоволення. Висмикнув арештанта з камери, аби сказати йому те, що говорить. Фактично зачитати вирок без суду, котрий цей жандарм, здається, не вважає аж таким обов'язковим. А потім подумав, так, ніби не про себе, а про когось незнайомого, котрий сидить тут, у кімнаті для допитів, а сам Полтава, невидимий, ніби дивиться на нього збоку й гадає: скільки ж йому жити лишилося.

— У вас іще питання будуть? — запитав тихо.

— До вас? У мене їх ніколи особливо й не було. Знаєте, я ж попрощатися прийшов. Тепер вами займуться інші люди. Хіба на суді зустрінемося, якщо буде час прийти. Процес цікавим бути не обіцяє, повірте вже моєму досвіду.

Полтава простягнув до нього руки, стиснувши кулаки.

— Тоді не марнуйте свого й мого часу. Хочу назад у камеру.

— О! А ваш час тут до чого?

— Самі ж кажете — мало лишилося. Не у вашому ж товаристві його витратити.

«А хлопець таки до останнього прагне подобатися собі», — відзначив Підвисоцький.

Узяв кайданки зі столу. Знову закував арештанта. Викликав конвой.

Більше жодним словом не обмінялися.

2

Київ. Околиця
Пуща-Водиця, дачне селище

Фаїна читала газети.

Ще не так давно за таким заняттям її мало хто міг застати. Вона не витрачала час навіть на нелегальну партійну пресу й друковані брошури, доставку яких кілька разів навіть сама організовувала. Читання будь-чого взагалі її не приваблювало, при тому що дома, у батьків, із якими давно порвала, пішовши в революцію, поліці з книжками займали багато місця. Тато акуратно передплачував кілька газет і витрачав вечори, зачитуючись товстими журналами. Іноді, коли в Кремянських збиралися за столом гості, батько починав цілі дискусії довкола прочитаного. Ті, з ким він сперечався, на той час теж устигали ознайомитися з текстами, але ці диспути Фаї спершу просто були нецікавими, а чим старшою вона ставала, тим більше відрази й відторгнення викликали подібні *інтелігентські* розмови.

Її загальне ставлення до Левіна не в останню чергу визначало його захоплення читанням. Не просто книжками — саме бульварними романами⁵², на сторінках яких чоловіки, один в один подібні до читача, отримували всі блага лише тому, що були нахабними і нікого довкола себе не слухали й не помічали. Серед означених подарунків неодмінно згадувалася красуня, чомусь завжди білява, з великими грудьми й порожньою порцеляною головою. Фаїна знала це, бо якось, несподівано для себе застудившись, погодилася кілька днів полежати в ліжку, нічого не роблячи. Гірш, котрий дбайливо почав опікуватися товаришкою, називав це «хворіти», Левін же говорив: «відпочивати». Він-то й підсунув одну зі своїх книжечок, Фаїна прочитала старанно, без особливого зацікавлення, просто з дослідницькою метою, після чого вирішила більше такого до рук не брати й набагато краще зрозуміла Левіна, його поведінку, погляди й життєві настанови.

Щоденне читання газет стало її несподіваною звичкою після сутички біля казарм.

Тому сприяли зміни, котрі почалися вже наступного дня.

Штерн, нічого не пояснюючи, поміняв свої правила, вирішивши на деякий час ночувати під одним дахом із рештою групи. Він же, з'явившись рано, приніс дві новини.

Перша: Фаїну оголошено в розшук. Її впізнали там, на місці пригоди. Єфрейтор, якого всі вважали вбитим, устигнув розгледіти поплічницю терористів. І коли очунав у лікарні, так докладно описав зовнішність, немов малював словами портрет. Фаїна до того часу якось не надто замислювалася, що

її дані має охранка. Тобто напевне розуміла: влада її розшукує. Але досить щиро здивувалася, коли зі слів тяжко пораненого жандарма вдалося вичислити конкретну людину — Кремянську Фаїну Микитівну. Щоправда, батьки свого часу вихрестилися, після чого її тато, вроджений Натан Гіршевич, гордо почав називатися Микитою Григоровичем, але на оголошення її в розшук як небезпечної терористки ані радикальні зміни в житті батьків, ані *справжнє* по батькові жодного значення не мали.

— Ось, почитай! — сказав Штерн, простягнувши їй свіжий, вранішній випуск «Киевских губернских ведомостей», навіть уже розгорнув на потрібній сторінці, тицьнув пальцем у стовпчик оголошень про розшук небезпечних злочинців, додав без жодної іронії, навіть, здається, з ноткою поваги: — Ти тепер у нас зірка.

— Та ясно, що вже не ти! — не стримався, реготнув Левін, і решта не відразу зрозуміла глибинної суті цього жарту.

Він будувався на грі слів. Прізвище Штерн у перекладі означало «зірка», і тим самим Левін натякав керівників: його безперечний авторитет і його слава віднині можуть опинитися під сумнівом. Звісно, іншого ватажка ніхто в групі не бачив, становище Штерна, як і його авторитет, поки були міцними. Проте це легеньке туше роздратувало, Левін саме такого ефекту й домагався, бо насправді *зірковість* Фаїни лишалася під великим питанням. Навряд чи варто вважати великим успіхом, коли її прізвище, ім'я, по батькові та зовнішні дані надруковані в колонці оголошень про кримінальний розшук.

Тим не менше Штерн не відповів Левіну, проковтнув — чи лише зробив вигляд, що пропустив повз вуха, натомість зауважив, поки Фаїна читала:

— Треба було його добити. Уважний надто, окатий виявився.

— А це ось він постарався, — спокійно парирувала Фаїна, кивнувши на Левіна. — Точніше, не постарався як слід.

— Е, то була навіть не моя мішень! — обурився Левін. — Що це ти тут задумала? Я брав унтера, Малюта — єфрейтора!

— Ти стояв поруч, — гнула своє Фаїна, передаючи газетний аркуш зацікавленому Гіршу. — Знову почнемо горшки бити, хто кого мусив дострéлити й недострéлив, чи визнаєш помилку?

— Я тобі вперто не подобаюся, Фаню.

— До чого тут особисті вподобання? Роботу свою треба робити добре, Левін. Не мали б таких проблем.

— Складність справді є, — погодився Штерн. — Поки це друкують, а публікуватимуть вони оголошення з дня на день ще досить довго, тобі краще не виходити з дому. Безпечніше так для тебе й нас усіх.

— Домашній арешт? — Фаїна невдоволено зсунула брови.

— Про це ніхто не говорить. Але, — Штерн розвів руками, — сприймай, як хочеш. Від цього нічого для тебе не поміняється.

— Я усунута від участі в акціях?

— Ні.

— А як же...

— Нема в чому участі брати. Можна сказати, усунуті всі.
— Тобто? — тепер уже не зрозумів Левін.
— Найближчим часом, до початку листопада, жодних акцій не планується.

— Залягаємо на дно? — вставив Гірш.
— Тимчасово дамо людям пана Кулябка спокій. Аби потім підірвати його.

— Кулябка?
— Спокій, — терпляче пояснив Штерн. — Нові завдання, стратегію й тактику я до вас уже довів. Але стріляти військових на вулицях, полювати на городових, підстерігати жандармських офіцерів... Цікаво, згоден, навіть корисно й формально відповідає поставленим завданням. Ось лише надовго нас так не вистачить. Дві акції, хай три, а далі нас самих уполюють, товариші.

Зовсім недоречно засвербів прикритий ріденьким волоссям чиряк на щоці. Чухатися не хотілося, такий побутовий, надто приземлений, надзвичайно *людський* жест не відповідав, на його думку, важливості моменту. Тож Штерн просто скривився, ніби між іншим провів рукою по сверблячці, повів далі:

— Учорашня акція показала: не все в нас так гладенько вийде. Відстрілювати солдатушок — бравих реб'ятушок значно небезпечніше, ніж жбурляти бомби під ноги прокурорським товаришам, суддям та різним статським радникам.

— Ми ніде не дали слабини! — заступився за інших Левін.

— Ніхто цього не каже, — далі зберігаючи спокій, мовив Штерн, хоча йому дуже хотілося повісити зараз провину на цього красунчика, що дратував чим далі, тим гостріше. — Просто ми ще не мали справи з таким противником. Тому й вийшла перша чарка колом. Наступного разу слід діяти масштабніше. Застрелений унтер та поранений єфрейтор — досягнення не такі вже значні.

— Є значніші ідеї? — поцікавилася Фаїна.

— Є, — кивнув Штерн. — Про це згодом. Поки що погоджуємо — ти нікуди звідси не потикаєш носа. З цим усе. Тепер — ось іще, почитай на другій сторінці.

Так Фаїна, а разом — усі інші дізналися другу новину. Газета вустами високих жандармських чинів рапортувала про майже повне знешкодження особливо небезпечної бойової дружини, що взяла на себе відповідальність за вбивство шановного товариша прокурора, пана Юрія Миколайовича Чухонцева, котре так вразило киян, на початку жовтня в самому центрі міста. Терористів, які голосно називали себе «коліївцями», внаслідок успішної операції Департаменту поліції та Київського охоронного відділення ліквідовано протягом короткого часу.

— Друзі твої, — зауважив Штерн.

— Говорила — дилетанти, — огризнулася Фаїна. — І взагалі, не маю до них жодного відношення.

— Не скажи, — тут же вступив Левін. — Можна сприймати їх як завгодно. Тільки ось той молокосос, котрого ви з Вольфом вивезли з облави на Прорізній минулого разу, вчора дуже

вчасно нагодився. І мене дуже цікавить, чому ті двоє опинилися саме там і саме тоді, коли свою акцію планували ми.

— Нагадаю, якщо ти забув: одного, старшого, застрелили там на місці, коли він прикривав мене. Інший, молоденький, витягнув мене з-під вогню й допоміг утекти. Ти, Левін, при цьому був. Розумію, на що натякаєш: вони могли бути провокаторами й не даремно вешталися там, де з'являлися ми.

— Слухай, я нічого такого не...

— Штерне, він уже не вперше не натякає, а прямо каже про мій контакт із провокаторами, навмисний чи ненавмисний, — різко обірвала його Фаїна, дивлячись повз Левіна просто на старшого. — Не розумію, для чого він це робить. Але якщо в нас попереду серйозні, за твоїм же визначенням, справи, подібні натяки навіть жартома навряд чи корисні для підтримки здорової атмосфери в усій бойовій групі.

Її коротка промова змусила глянути на Левіна не лише Штерна — наступної миті він опинився під перехрестям ще трьох пар очей. Насмішка не читалася в жодному погляді, й Левін заговорив, теж звертаючись до старшого напрому.

— Повертаємося до того, з чого починали колись, Штерне. Погодься: ті двоє врятували нас, один при цьому загинув. Хто його застрелив? Ти бачила це, Фаню? — Вона хотіла відповісти, та він не дав, намагаючись утримати ініціативу: — Не фараони, Штерне. Ті взагалі набігли пізніше, коли все вже закрутилося. Завалила його озброєна солдатня, і тут маса питань, погодься.

— Ти про що?

— Вояки поняття не мали, в кого стріляють. Коли припустити, що поява тих «коліївців» на нашому обрії — старанно й дбайливо спланована провокація Кулябка, якщо його взагалі не напоумили в Петербурзі, то солдати застрелили агента охоранки, самі того не знаючи. Таке буває, Штерне, погодься.

— Буває всяке, — кивнув той. — Але в даному разі ти, Левін, або справді віриш у маячню, яку говориш, або ляпаєш це навмисне.

— Навмисне? — тепер настала черга Левіна дивуватися.

— Так, навмисне. У тебе ж вистачає фантазії припустити, що криворукого хлопчиська, вивезеного Фаїною тоді, з Прорізної, внаслідок великої, в багато ходів, комбінації прислала туди охоранка. Тоді, за твоєю ж логікою, Охоронне відділення знало про підготовку до замаху на Чухонцева й дозволило його ліквідувати, аби підвести до нас через Фаїну свого агента.

— Сатрапи хитрі, Штерне. Ти сам це знаєш, на свій шкурі відчув.

— Було діло, — погодився той. — Але в такому разі, за твоєю ж вивихнутою логікою, охоранка знала про нашу вчорашню акцію. Дозволила підстрелити двох військових прямо біля казарм. Нарешті, ліквідація, про яку голосно кричать хлопчики-газетарі на вулицях, — теж спланована провокація? Насправді підполковник Кулябко придумав «коліївців» сам і тепер, коли справа почала виходити з-під контролю, просто вирішив внести у свої плани певні корективи? Знищення цієї бойової дружини придумане? Так, як і сама ця група? Чи не занадто ти розійшовся в страхах?

— А ти, Штерне, надто безпечний, — відбив Левін.

— Хтось порадив тому хлопчикові, який допоміг мені врятуватися, де найкраще тебе знайти, — ядуче вставила Фаїна і, випереджаючи його бажання відповісти їй на це, сильно ляснула долонею по поверхні столу. — Гадаю, зараз викажу загальну думку: закопай свої підозри під кущами за цим будинком. Нічого з них не виросте, можеш не старатися.

Тепер Левін витримав коротку паузу, обвівши всіх присутніх поглядом, повертаючи голову зліва направо, зупинявся на обличчі кожного на мить, тоді дивився в лице наступного.

— Добре, — мовив нарешті. — Гарзд. Хай так. Але той, хто називає себе Полтавою, вже двічі за короткий час опинявся поруч із нами. Точніше, біля Фаїни. Що це може означати, що це повинно значити — хай кожен вирішує й визначає для себе. І ти, Штерне, надто спокійно до цього всього ставишся.

— Згоден із Фаїною, — промовив той. — Узагалі-то випадкових зустрічей у нашому ділі не трапляється. Проте я готовий припустити один подібний шанс із сотні. Київ — місто маленьке насправді. Усім бажаючим робити революцію та боротися з режимом тісно. Нічого більше не хочу чути про «колівців». Є інші справи, котрі прямо стосуються нашої групи.

Усі, включно з Левіним, думали: Штерн прийшов, аби розкрити своїм бойовикам нові задуми. Але не дочекалися: старший того дня й далі поводився аж надто втаємничено, обходився різними натяками і взагалі дав команду тимчасово згорнути активність. Правда, ніхто, крім Фаїни, заборону виходити з будинку не отримував.

Ось чому їй лишалося читати газети — їх на її прохання щодня купував і приносив Гірш.

Про тих «коліївців», кого затримали живими й заарештували, перестали писати вже на третій день. Зате оголошення про розшук Фаїни з її прикметами залишалося з номера в номер. Іншим вона пояснювала: чекає, коли ж воно, нарешті, зніметься й заміниться іншим.

Та собі не брехала: дуже хотіла знати, що сталося з тим хлопчиком, Полтавою, чи це його заарештували під час поліцейської операції, чи навпаки — вбили, коли почав опиратися й відстрілюватися.

Адже крім того, що її рятівник назвав себе Полтавою і був пов'язаний з бойовою дружиною справжнісіньких, як не крути, дилетантів, Фаїна нічого більше не знала про нього. Їй не розуміла до кінця, чому їй так хочеться почути, де він та як склалася його доля.

Ну, а Левін — останній, хто повинен відчувати цей її особистий інтерес.

3

*Київ, вулиця Бульварно-Кудрявська
Охоронне відділення*

«Це не перемога», — так вирішив Підвисоцький.

Звісно, думку залишив при собі. Тим більше що шеф Київської охранки, складаючи панові Столипину особисту доповідню про успішну ліквідацію терористичної групи «Колії»,

згадав прізвище ротмістра окремо, виділив спеціально. Й відповідь не забарилася: подяка від самого Петра Аркадійовича надійшла Підвисоцькому персонально, підполковник Кулябко зібрав офіцерів та зачитав при всіх слова вдячності, адресовані прем'єр-міністром тому, хто поєднав у собі високий професіоналізм із не менш високим патріотизмом. Іншої нагороди Сергій Підвисоцький не прагнув: державний муж, котрий був його кумиром та зі словами й діями якого ротмістр погоджувався цілковито й беззаперечно, нарешті відзначив його заслуги особисто.

І все одно це — не перемога, констатував він, дивлячись на зображення прем'єра й звертаючись до нього подумки: не вистачало ще вголос, сам собі здивувався б, почавши раптом говорити з портретом. Пошукова операція проведена блискуче, більшість бойовиків знищена, включно з ватажком. Смерть Григорія Суярка під час бойової операції, при виконанні службових обов'язків лише додавала значимості тому, що сталося, — жандармський офіцер загинув від кулі небезпечного терориста, виконуючи свій обов'язок. Його з честю, гучно поховали, газети дали спершу некролог, потім — удостоїли історію загибелі поручника половини шпальти, а громадськість вибухнула праведним гнівом. Проте ротмістр зараз міг дати руку собі відтяти: ніхто, крім нього, включаючи навіть підполковника Кулябка, не готовий був визнати цілковиту безглуздість Суяркової загибелі.

Так, трагедію можна при бажанні подати символічною. Що, власне, й починають робити надміру заповзятливі служа-

ки. За інших обставин сам Підвисоцький готовий був сказати більше, адже сам факт створення бойової дружини, якою були чи принаймні намагалися здаватися метранпаж Сапіга з компанією, красномовно підтверджував правильність політики уряду й особисто прем'єр-міністра в плані вирішення національних питань.

Загострила їх, активізувала відверто націоналістичні рухи недавня революція, тут не може бути жодних сумнівів і розбіжностей у думках. Про євреїв, котрі чим далі, тим частіше виступають за те, аби порушувати окреслені владою межі осілості, навіть не слід окремо згадувати, ця проблема боліла в імперії задовго до того, як Столипін очолив уряд, — і ротмістр навіть ризикнув би сказати: задовго до того, як коронували на царство Його Величність Миколу Другого. Те, що сьогодні без зайвих засторог називали «єврейським питанням», не в змозі швидко вирішити навіть Петро Аркадійович, при всій повазі до нього Сергія Підвисоцького. Та якби ж цим так зване національне питання обмежалося, уряд у Петербурзі й разом із ним — Департамент поліції не надто сушили б собі голови й не намагалися ускладнювати й без того непросте життя.

Чого варті заворушення у Фінляндії⁵³... Ротмістр згадав про це, бо масштаб проблеми виявився таким, що про фінські події дозволили відкрито писати в газетах. Приборкання непокірних територій тягнеться вже рік, і, за останніми відомостями, у Виборзі ось-ось введуть військовий стан. Причому зволікає саме не надто рішучий імператор, очевидно наляка-

ний революцією й перманентним терором. Ясно, навіть на-
одинці з собою ротмістр Підвисоцький, будучи ревнішим вір-
нопідданим, ніж церковним прихожанином, не дозволяв собі
критичних зауважень на адресу государя-імператора. І все ж
таки щиро вірив: ніхто, крім Столипіна, не зможе дотиснути
Його Величність, тож придушення фінського безладдя за до-
помогою регулярних військ — лише питання часу.

Подібних прикладів знаходилося останнім часом багато.
І поява в цій обоймі «коліївців» лише доводила: жорстка полі-
тика уряду та особисто Петра Аркадійовича щодо злочинної
активізації національних меншин (вони раптом, чомусь, із
доброго дива перестали вважати себе частиною великого
російського народу) виправдана й справедлива.

Так, черговий етап перемоги, здобутої в боротьбі з націо-
налістичними заворушеннями, можна було б з легким серцем
записати в актив. Не будь важливої обставини, поміченої рот-
містром уже після першого допиту колишнього студента Во-
лоха, він же — Полтава, він же — вбивця жандармського по-
ручника, вірного слуги царя й Вітчизни.

А саме: самопроголошені «коліївці» виявилися на повірку
мало не оперетковою трупкою. Небезпечний терорист застре-
лив поручника Суярка не від лютої ненависті, а з банального
й цілком зрозумілого, просто-таки дитячого переляку. За не-
величкою групою не стояли скільки-небудь серйозні люди
та сили. Й усі вони були приречені, ще не почавши толком
своєї діяльності.

Розуміння цього повністю міняло суть того, що подавалося шефом Київської охоранки як перемога. Насправді ж силами Охоронного відділення ліквідували звичайне непорозуміння, й загибель жандармського офіцера перетворювалася з великої трагедії мало не на зразково-показовий фарс. Найсмішніше — якщо з таких речей, звісно, не гріх сміятися, — виглядала та обставина, що Андрія Волоха, Полтаву, засудять військовим судом як особливо небезпечного терориста.

Й повісять.

Перетворивши хай до якоїсь міри ідейного, грамотного, навіть за певних обставин розважливого й тверезо мислячого, проте все одно нікчому — на мученика, героя. Та ще й, боронь Боже, стане цей юний Полтава для когось символом боротьби, рано чи пізно створяться інші, серйозніші бойові групи, почнеться рух помсти за смерть відважного борця від рук царських сатрапів. Усе це під не дуже бажаним, зовсім не смачним, проте гострим, пекучим соусом проклятого *національного* питання.

Само собою, нічого з цього ротмістр Підвисоцький не збирався викладати на папері й передавати вище, по інстанції. Справу зроблено, з «коліївцями» покінчено. Й можна, навіть треба переключитися на більш важливе.

Штерн.

«Це вам не переляканий студент, милостивий государю Петре Аркадійовичу», — подумки звернувся ротмістр до прем'єрового портрета.

Подумав — і промовив ці ж слова вголос.

Київ. Політична в'язниця
«Косий капонір»

Першого листа наглядач передав несподівано й мовчки.

Вірніше, то був навіть не лист. Коротка записка на клаптику. Його нерівно, явно поспіхом відірвали від цілого шматка, ймовірно — обгорткового паперу. Почерк сестри Полтава впізнав: старанний, учительський, округлі літери. Навіть якщо Оксана писала записку швидко, маючи дуже мало часу, всього кілька хвилин, усе одно не зрадила собі, виводила слова старанно: *«У мене все добре. Так добре, як може бути в тюрмі. Тримайся. Довіряй цій людині»*. Більше нічого, але Полтаві вистачило цього, аби отримати інформацію для роздумів.

Власне, нічого іншого, крім як міркувати, хлопцеві в одиночній камері не лишалося.

Прочитавши в дитинстві про пригоди Робінзона Крузо на безлюдному острові, Полтава за його прикладом вирішив не впадати в розпач і хоча б не втрачати відчуття часу. Так, у цій камері він оклигав. Як волочили сюди, непритомного, не пам'ятав: утратив свідомість, міцно отримавши по голові носом чобота від якогось поліцейського. Полтава не бачив, скільки людей його било. Навалилися відразу, щойно стягнули з горища. Спершу хлопець ще намагався триматися на ногах, та його збили другим ударом, цілячи точно в зуби, і влучили, зламавши передній. Тепер уламок колов язика, болів і часом

навіть кривавив. Правда, Полтава вважав, що йому пощастило: дивом не зіпсували жодного ребра, вціліла щелепа, руки-ноги теж цілі. Розбите лице, але, торкаючись себе щодня, відчував: синці болять менше, садна гояться. Могло бути й гірше.

Очунявши в одиночці, намагався зрозуміти, скільки отак пролежав на холодній підлозі — тюремники навіть не завдали собі клопоту кинути тіло на нари. Видершись на них сам, випростався горілиць, заплющив очі. Здогадуючись про невеселу подальшу перспективу, Полтава все одно уявляв себе на каторжних роботах, а не на шибениці в холодному тюремному дворику. Поки цього усвідомлення не прийшло, подумки вибудовував лінію своєї поведінки в ув'язненні. Й перше, що вирішив зробити, — не втрачати відчуття часу. Рахувати дні.

Після першої особистої розмови з ротмістром Підвисоцьким легко вираховував: лежав непритомний близько шести годин, отже, оклигав уночі, значить, можна ставити першу зарубку як не на стіні, то в пам'яті — доба за ґратами. Відтак першу записку від сестри принесли на десятий день його перебування в камері.

Звісно, на цей час останні ілюзії розвіялися. Стежачи свого часу за розвитком подібних процесів через повідомлення в газетах, котрі швидше нагадували звіти для стривоженої громадськості, Полтава знав — довго вони не тягнуться. Якщо справа стосувалася борців із режимом, котрих влада нарікала *терористами*, її не затягували. Від арешту до вироку могло минути навіть менше двох місяців, і тепер, після кількох розмов із Підвисоцьким, хлопець зрозумів: його випадок належить саме до таких.

Чи стало страшно, коли почув про смертний вирок, якого не уникнути? Цього Полтава досі не розумів. Помирати не хотілося, він ще молодий, повний сил та навіть готовий до акцій непокори. Проте знання, що жити лишилося, мабуть, до кінця року, було болісним. Від цього втрачався смисл будь-яких проявів незгоди з політикою існуючого режиму. Справді, немає потреби харапудитися й, скажімо, оголошувати голодування, якщо на це всім довкола начхати. Подумаєш, смертник відмовляється їсти... Ну, повісять його голодним, на порожній шлунок.

Тому записка від Оксани, передана мовчазним наглядачем, раптом подарувала надію, причину якої Полтава не міг пояснити навіть сам собі. Вочевидь усі ці думки виникли через розуміння того, як складно взагалі передати таку записку не просто з камери в камеру. Жінок тримали окремо від чоловіків, їхні камери стерегли інші наглядачі. Й треба було провести чималу роботу, насамперед — розумову, вираховуючи того, хто згодиться ризикнути, дати ув'язненій клапоть паперу та олівця, потім переправити через іншого наглядача адресату. Як Оксані це вдалося, Полтава при всій простоті використаної схеми доставки подібної пошти скласти в голові не міг.

Аж поки не отримав за кілька днів ще одну записку.

Цього разу наглядач теж підсунув її мовчки. Хлопець тут же провів подумки нехитрі математичні обрахунки й швидко зрозумів: «поштар» заступає на цілодобову вахту кожних три доби. Значить, вирішив Полтава, той, через кого йдуть вісточки від сестри, напевне знає, кому саме безпечно їх передавати.

Грошей у неї, ясна річ, не було. Отже, заплатити *своєму* тюремному поштареві молода жінка не в змозі.

Так, деякі наглядачі, коли їм запропонувати живі асигнації чи коштовності — навіть обручки, чого там, — готові надавати арештантам ще й не такі послуги. Полтава вже знав про це. І після не дуже тривалих роздумів хлопець дійшов очевидного висновку. Якщо у сестри немає чим платити за послуги, Оксані допомагає той, хто симпатизує їй особисто.

Наглядач закохався в молоду жінку, ув'язнену за політику? Мабуть, трапляється ще й не таке. Але навряд чи тут було щось надто особисте, адже до нього самого інший наглядач нічого особистого мати не міг.

Звідси наступний висновок, котрий дуже сподобався Полтаві: наглядачі, котрі з невідомих причин стали їхніми поштарями, поділяють їхні погляди. Чи просто потай ненавидять режим, такі самі вихідці з народу й намагаються допомогти, маючи певні ідейні переконання.

Якщо це справді так, підсумував Полтава, лежачи на нарах у повній тиші, то не все втрачено. Принаймні коли його таки повісять, не замінивши в останній момент смертну кару довічною каторгою, про це дізнаються.

Помирати добре на миру, як говорить приказка. Сидячи в одиночці й обдумуючи своє найближче майбутнє, Андрій Волох зрозумів її глибинний зміст. Хай життя волею долі й буде коротким, зате є шанс, що смерть не лишиться зовсім уже ніким не поміченою. Отже, не такою марною.

Марно, задурно помирати не хотілося.

Першу записку Полтава знищив без спеціального для того попередження: просто розірвав на дрібні шматочки й змусив себе проковтнути. Отримана за три дні нова записка виявилася ще коротшою: *«Я тримаюся. Тримайся. Пиши відповідь»*. Підпису, як і в перший раз, не було. Зрозуміло — якщо записку перехоплять, анонімність ускладнить виявлення автора. Хоча з приводу цього Полтава все ж таки мав певні сумніви: писала сестра українською, й мова могла значно звузити коло підозрюваних. Правда, записки не містили жодної крамоли, швидше нагадували звичайні вісточки: мовляв, я жива-здорова, як твої справи...

Єдине, чого не розумів Полтава, — як саме мусить відповісти. Це послання хлопець так само знищив, навіть не думаючи. Інших папірців не мав, та й писати нічим. Але за три дні, коли «поштар» знову заступив на зміну та приніс арештанту його жалюгідний сніданок, до дна бляшаної миски хлібним м'якушем був із двох боків прикріплений чистий паперовий клаптик. А через кілька хвилин після того вічко дверей на коротку мить прочинилося, щось легенько стукнулося об підлогу. Скочивши з нар та при цьому крадькома озирнувшись, так, ніби хтось у цей момент може за ним стежити, Полтава майнув туди, ковзнув рукою по підлозі.

Недогризок олівчика. Маленький, явно відламаний від цілого, погано загострений. Але ним можна писати.

Коли наглядач прочинив прямокутне вічко, аби забрати посуд, паперовий клаптик уже був на тому самому місці, під дном полумиска. Насправді не знаючи, що треба писати, Пол-

тава обмежився коротким: «Тримайся. Все буде добре. Ми сильні», маючи на меті лише підтвердити: зв'язок налагоджено, можна й треба обмінюватися вісточками далі.

Наступні три дні тягнулися так довго, як ніколи раніше. До того ж протягом цього часу Полтаву чомусь жодного разу не висмикнули на допит. Щоправда, останні зустрічі з ротмістром не мали смислу ані для самого Підвисоцького, ані для арештанта. Полтава, як не крути, змушений був визнати правоту жандарма: жодної практичної користі, жодної нової та важливої інформації для Охоронного відділення він надати не в змозі. І всякий наступний допит — лише товчення води в ступі. Витрачати час на його більш ніж скромну персону Підвисоцький уже не хотів, дедалі менше приховуючи те під час допитів. Виглядало, терористу Андрієві Волоху лишалося сидіти в камері й чекати суду. Заразом — привітів від сестри.

Тож Полтава трошки розгубився, коли зранку наглядач, уже остаточно прозваний ним Поштарем, не приніс разом із баландою, хлібом та кухлем окропу очікуваної вісточки від Оксани. І на що вже точно не сподівався, так це на чергову зустріч із ротмістром. Наглядач вивів його десь за годину після сніданку, коли хлопець чекав виходу в тюремний дворик на щоденну прогулянку. Замість цього тюремник, той самий Поштар, коротко й безбарвно сказав:

— Волох, на допит!

Закувавши, як водиться, в кайданки, наглядач доправив Полтаву в уже до болю знайому кімнату, де чекав усе той самий Підвисоцький. Розмова вийшла короткою і допитом, власне,

не була. Ротмістр, не приховуючи нудьги, поставив арештанта до відома: слідство у справі «коліївців» практично завершене. З його особистою, персональною справою про вбивство жандармського офіцера теж усе ясно. Суд відбудеться незабаром, нічого нового для небезпечного терориста, яким є Андрій Волох, не очікується. Вирок так само не стане несподіванкою. Полтаві здалося, що саме при цих словах ротмістр ледь помітно пожвавився — вочевидь, прогнозований смертний вирок чомусь тішив особисто його. Якщо жандарм і хотів щось почути від арештанта навзаєм, Полтава вирішив гордо промовчати. Тим більше що Підвисоцький так нічого в нього толком і не спитав. Хіба сказав, прощаючись:

— Навряд чи ми ще зустрінемося тут. Та й у суді мені нема потреби виступати. Хоча прийду. Сподіваюсь, ви не проти?

— Проти, — відповів Полтава.

— Ну, тоді тим більше прийду, — криво посміхнувся ротмістр. — Я говорив, як ви набридли мені?

— Багато разів.

— Тоді краще не повторюватися. Усе самі без мене знаєте. Хай би як це не прозвучало, але... гм... щасливо залишатися, Волоху.

Замість відповіді Полтава знизав плечима. Підвисоцький, цього разу навіть не взявши на себе труд зняти з арештанта кайданки, викликав тюремника й тепер остаточно втратив до цього в'язня будь-який, навіть службовий інтерес.

Коли йшли назад у камеру, Полтава почув за спиною:

— Не повертайся. Слухай.

Від несподіванки арештант зупинився, відразу ж отримавши сильний і грубий штурхан у спину.

— Не зупиняйся, дурню! Вперед!

Ноги Полтави самі рушили далі. Він напружився, раптом злякавшись, що зараз хтось піде цим самим коридором назустріч і їхню невеличку змову буде викрито. Але пощастило: тюремний коридор був порожній. Поштар говорив короткими, місткими фразами. Причому так, аби в'язень міг його почути, й при цьому — не голосно, мимоволі вимагаючи від слухача пильності та уваги.

— Я однорічник. Звати Тимофій. Тимко. Сам полтавський, земляки. У мене швагра літом судили. Книжки друкував, заборонені. Українські. Вислали за Урал. Тому я з вами.

На короткий час наглядач замовк. Полтава вирішив — той чекає від нього якоїсь відповіді. Навіть зібрався щось сказати, але ззаду знову почулося:

— Ви мало встигли. Чув — тебе повісять. Значить, повісять.

— Знаю, — відповів Полтава, не повертаючись.

— Погано. Одним нашим менше. Якщо вийдеш звідси — стрілятимеш далі?

— Куди? — Полтава справді не зрозумів.

— У кого, — виправив Тимофій. — Хорошу справу почали. Але згоріли по-дурному.

— Згоден.

Поки говорили так, коридор завернув і вони дійшли до дверей Андрієвої одиночки.

— До стінки стань, — звично наказав наглядач, відразу піднісши голос, аби прозвучало, і додав: — Мордою!

Полтава слухняно повернувся, ставши до мурованої холодної стіни майже впритул. Позаду брязнули ключі.

— Більше дурного не роби, — знову мовив тюремник. — Тікати готовий?

— Як?

— Спосіб є. Тільки знову в мою зміну. За три дні. Готовий?

— Чому...

— Мовчи. Раз я кажу, значить, інакше не можна. Готовий чи ні?

Рішення прийшло раніше, ніж Полтава зміг чітко його зважити та усвідомити.

— Готовий. А ти?

— Ще не знаю. Або тебе виведу, або разом підемо. Не можу тут більше.

— Для чого найнявся?

Ледь рипнувши, прочинилися двері камери.

— Заходь. Думай. Усе інше — потім. За три дні, в мою наступну зміну. Чи на суд і в петлю. Такий вибір, хлопче. Повертайся кругом.

Розвернувшись, Полтава спробував глянути в лице наглядачеві. Але Тимофій навмисне відводив очі. Швидко зняв кайданки, потім заштовхнув арештанта в камеру, так, що той поточився й ледь утримався на ногах.

Двері знову зачинилися.

Скреготнув ключ ззовні в замок.

Розділ другий

1

Київ—Харків, листопад 1907 року
Залізничне сполучення

Їхали в різних вагонах.

Штерна зачепило, коли Левін купив собі квиток у перший клас. Своїх грошей у нього не було, платив зі спільної каси, яка тепер, після останніх подій, уже не називалася партійною і взагалі швидко танула. Але якби Левін просто влаштувався в комфортабельному купе, Штерн, зіцпивши зуби, готовий був це пережити. Сам до комфорту ставився досить спокійно, часом — навіть вороже, вважаючи його проявом буржуазності, чого він терпіти не міг і з чим боровся зі зброєю в руках уже не перший рік. Ні, Левін не просто заплатив спільними грішми за власний комфорт.

Він узяв із собою в дорогу проститутку. Найдорожчу дівку із салону мадам Сторожук, котра заради можливості покататися в купе першого класу з Києва до Харкова і назад навіть

зробила пишну зачіску та вдяглася найкраще, старанно вдаючи із себе світську пані.

Не вважаючи себе великим моралістом, Штерн усе одно не стримався — останнім часом, спілкуючись із Левіним, старший узагалі не надто добирав виразів.

— Вульгарно, — сказав він, не зважаючи навіть на розмальовану курву поруч.

При цих словах дівця спершу дурнуватو посміхнулася, після чого губки знову перетворилися на звичний рожевий «бантик». Штерн уперше бачив її, тож поняття не мав: у закладі мадам Сторожук має прізвисько Лілі-Бантик. Ніхто з дівчат не вмів так природно складати губи, а клієнти від самого вигляду пухкого «бантика» неабияк заводилися. Тому мадам навіть цінила Лілі трохи дорожче — теж на заздрість іншим дівчатам.

Вона зиркнула на супутника. Намагаючись зрозуміти, чи не жартує цей *некрасивий* чоловік із рідкою, зовсім не охайною борідкою. Нарешті, ніби відчувши загрозу, котру він випромінює, притислася до Левіна, немов шукаючи захисту — так, наче той справді був її чоловіком або просто лицарем.

— Нормально, — спокійно відповів Левін. — Самий цимес. У вагоні першого класу пасажири самі не подорожують. Підозріло, Штерне, погодься.

А ось це вже переходило межу. Усі, включно з Левіним, користувалися псевдонімами й кликали один одного несправжніми іменами, навіть коли були самі. Але називати його Штерном у присутності не просто сторонньої жінки, а повії, котра через пиху та примху Левіна стає свідком і матиме після того

десятки інших клієнтів, той не мав права. Штернові хотілося думати: це звичайне порушення дисципліни. Подібне Левін дозволяв собі вже не вперше. Навіть, як оцінював Штерн, намагаючись почати щось на зразок боротьби за вплив у групі. Котра в світлі останніх подій перетворилася на самостійну, не підпорядковану жодному центру бойову організацію. Проте чим далі це проявлялося, тим швидше Штерн готовий був припустити: поведінка Левіна цілком *може* мати зовсім інше коріння.

Довкола ходили люди. Київський залізничний вокзал жив своїм життям, котре стало зараз ще тіснішим: генерал-губернатор особисто наказав почати тут суттєві перебудови, бо треба розширюватися й рости. Адже розширюється й сам Київ, місто стає значимішим, усе більш бундючним, частенько почали навідуватися високі гості. Тож у довколишньому натовпі було так само легко загубитися, як і привернути до себе увагу скандалом. Тож Штерн, проковтнувши грудку люті, промовив так спокійно й виважено, як зміг:

— Що підозрілого?

— У першому класі пасажери самі не їздять, — терпляче повторив Левін. — Або сідають у купе двоє панів, щоб жерти коньяк цілу ніч, або катаються з молодими коханками. Для чого мені викуповувати самому ціле купе у вагоні? Тим більше не потрібен мені випадковий попутник, погодься. Конспірація, Штерне.

Він говорив упевнено, явно будучи переконаний не лише у своїй правоті стосовно дотримання конспірації, а й у правильності власних дій.

— Оце — конспірація? — Штерн кивнув на дівичю.

— Лілі — своя. Віддана мені, навіть любить. Правда, Лілі?

Замість відповіді розмальована смачно цмокнула супутника в щоку, лишивши яскравий слід від помади.

— Отак, — задоволений собою, сказав Левін. — Чудове прикриття.

Нічого більше не пояснюючи, він з підкресленою галантністю допоміг своїй дамі піднятися на сходинки, і вони зникли у вагоні. Штерну нічого не лишалося, як посунути до себе, в третій клас.

В іншому вагоні, теж третім класом, до Харкова їхав Мальята. Зустрітися вся група мусила на конспіративній квартирі, заздалегідь підготованій Гіршем. Той вибрався до Харкова на два дні раніше для зустрічі з Абрамовим, без харківських числу явку знайти складно, це забере більше часу, ніж треба.

Фаїна з Вольфом лишилися в Києві. На думку Штерна, пристрасті довкола стрілянини біля казарм уже вляглися, й Фані досить сидіти під добровільним домашнім арештом. Та вирушати до Харкова всією групою, у повному складі, він не вважав за потрібне. Залишати її саму так само невірно з точки зору тактики: Фаїна не з таких, не захоче відсиджуватися, коли чоловіки зберуться на *акцію*. Тому з нею лишився Вольф, причому викликався сам, добровільно. Правильно, вирішив тоді Штерн після коротких роздумів. Колишній актор взагалі мало проявляв себе у подібних операціях, грав інші ролі, це вдавалося йому навіть краще. Стосовно ж Фаїни... Знаючи й не раз бачачи її в ділі чудовим сигнальником та загалом непоганим

конспіратором, кур'єром чи зв'язковою, навіть маючи уявлення про її вміння користуватися зброєю й давати раду бомбам, Штерн усе ж таки жодного разу не чув від самої Фаїни про її участь в ексах. Тут же успіх забезпечували досвід, злагожденість дій та мобільність групи.

Чотирьох бойовиків, разом із ним, цілком досить, — так вирішив Штерн.

Харківська бойова організація зараз не просто допомагала його людям освоїтися в місті, якого ніхто з них добре не знав. Малюта — той узагалі вирушав до Харкова вперше. Узгодження дій із місцевими мало насамперед стратегічну й значною мірою — дипломатичну мету. Адже підготувати та провести екс на чужій території без дозволу тих, хто цю ниву з перемінним успіхом орав сам, було неправильно й неможливо.

Це вважалося вторгненням.

Порушенням усіх неписаних правил.

Бо експропріації в Харкові — парафія винятково харківських боївків, і в цій справі організація Абрамова вже не раз домагалася значних успіхів. Але влаштувати екс на чужій території в ситуації, що склалася в Києві, для Штерна було чи не єдиним способом роздобути грошей.

І справа не лише в необхідності поповнити скарбницю власної організації. Хоча це теж суттєво з огляду на те, що група на невизначений час змушена була залягти на дно...

Зайшовши до свого вагона та влаштувавшись на жорсткому сидінні, Штерн укотре прокрутив у голові весь свій план, від початку до кінця, аби зайвий раз переконати себе в двох речах.

По-перше, напрямок дії вибраний ним цілком вірний. Незалежно від того, що після акції помсти біля військових казарм у них під ногами фактично горіла київська земля. Бо кінцева мета, до якої він вирішив іти і яку ще не довів до відома групи навіть у загальних рисах, на виході буде того варта.

Київ давно не трусило. І скоро трусоне як слід, після чого місто назавжди або принаймні надовго отримає сильний переляк, від якого доведеться відходити дуже довго, що цілком лягає в русло боротьби з режимом, котру всі вони вирішили вести далі, не оглядаючись на тимчасову поразку революції.

Ну і, по-друге, сама по собі підготовка акції подібного масштабу забере чимало грошей. Штерн навіть мав усі підстави переконати себе: нічого такого не потягнула б партійна каса навіть два роки тому, коли був самий розпал революції і збройна боротьба з режимом увійшла в активну фазу. Зараз не так, нині гроші до одного партійного озера не збігають із різних струмків. Виходить, їм знадобиться напевне не один екс. Треба розводити їх у часі, реалізовувати в різних містах, що, звісно, трохи відтягне втілення його великого плану. Хоча Штерн збирався встигнути до середини грудня, не пізніше.

Тут головне — не лише дбайлива підготовка, а й удаło вибраний день. І Штерн після тривалих роздумів визначився з датою.

Дрімаючи під рівномірний стукіт вагонних коліс, він раз по раз уявляв, як це буде. Ось гідний подаруночок тихим та буржуазним київським панам і панянкам перед самим початком Різдвяних свят. Вони, ліниві, дуже все це люблять — листівочки, шляхетні вітання, рожеві бантики.

Ось і отримають.
Не рожеві — червоні.
Здрігнуться. Трусне цих сонних міщан капітально, ґрун-
товно.
Хай там як — пам'ятатимуть довго.

2

*Київ. Політична в'язниця
«Косий капонір»*

— Обличчям до стіни! Руки за спину!
Наказ віддавався всякий раз, коли арештанта виводили з камери. Хоч на допит, хоч на прогулянку.
Цього разу була прогулянка.
Допитів, як і обіцяв ротмістр Підвисоцький, більше справді не було. Три дні до наступної Тимофієвої зміни тягнулися незвично довго навіть для тюрми. Полтава дуже боявся й випадковим рухом видати себе, виказати тюремникам той дивний, незрозумілий, піднесений стан, котрий охопив його зсередини. Настрій у арештанта, особливо того, котрому вирок відомий уже до суду, а отже, сам судовий процес стане чистою формальністю, напевне мусить бути інакшим. Тому весь цей час Полтава намагався вдавати із себе пригніченого, подавленого, роздушеного — словом, такого собі живого мерця. Звісно, саме так мусить виглядати хлопець, якому ще немає двадцяти, а він уже до кінця року повинен залишити цей світ, навіть не пізнавши всіх його радощів.

Хоча, коли наставала ніч і всім мешканцям одиночок наказували спати, Полтава, витягнувшись на жорстких нарах та накрившись до підборіддя тонкою сірою ковдрою, дивився в темний маленький заґратований квадрат вікна й думав: насправді він рано радіє. Нехай наглядач Тимофій передавав йому записки від сестри, ризикуючи роботою й напевне — власною свободою. Гарзд, вони земляки, й брат тюремника теж постраждав за ту справу, якій сам Полтава збирався присвятити найближчі роки, ось лише так швидко й задурно померти за неї не збирався. Припустімо, цей Тимко співчуває йому, підтримує морально і готовий організувати втечу.

Поки все складається.

Крім одного.

Головного: чи не лишаться плани й обіцянки, що вселяють надію та зігрівають арештанта в холодному кам'яному мішку, лише словами.

Цей Тимофій лише наглядач, до того ж — однорічник, вільнонайманий. Можливості його обмежені. Тоді як вивести особливо небезпечного в'язня з військової тюрми здатен лише той, хто має в цій в'язниці бодай невеличку, зовсім незначну владу. Звісно, міркував Полтава, даремно кидатися словами цей навряд чи буде. Ось лише що за ними стоїть — поки невідомо. Урешті-решт, тюремник може зважитись, і напевне — зважився на відчайдушний крок, який у результаті може стати фатальним для обох. Сприяння небезпечному державному злочинцеві, терористу — це не жарти, далеко не жарти.

Тож коли ранкову тюремну пайку нарешті приніс він, Полтава уже втомився стримувати себе — кинувся до прочиненого вічка дверей просто з місця. Чекав слова, знаку, навіть чергової вісточки від Оксани. Натомість зіткнувся з холодним, недобрим, навіть якимось *густим* мовчанням і відразу зрозумів: дарма боявся, пропало все, нема жодних надій, обіцянки виявилися видутими з крихкого скла, розбилися через чийсь незграбний та необережний рух. Усередині раптом усе зтягнуло кригою, Полтава не міг їсти, хоч відчуття молодечого голоду не в змозі виявилася перебити навіть в'язниця.

Повернувшись до стіни обличчям, Полтава завмер в очікуванні, поки тюремник зачинить двері камери, тому в першу мить не повірив, коли почув за спиною тихе:

— Готовий?

— Хто? — вирвалося в нього мимоволі, й наступне питання прозвучало, ніби відбившись луною від стін: — Коли?

— Тихо, дурню, — рівно мовив Тимофій, брязнувши ключами й голосно закашлявшись при цьому. — Не волай. Чого волаєш?

— Нема ж нікого...

У тюремному коридорі в цей момент справді нікого не було.

— Дурень, — втретє повторив тюремник. — Пішов уперед. Іди й слухай. Тільки уважно, вдруге не повторю. Руки давай сюди.

На прогулянку чи просто з камери Полтаву завжди виводили в кайданках. Він покійно простягнув руки. Сковуючи зап'ястки, Тимофій наблизився, тепер мав змогу говорити просто хлопцеві на вухо:

— Сьогодні вночі. Іншої можливості не буде. Термін служби в мене кінчається. І взагалі...

— Що взагалі? — не зрозумів Полтава.

— Нічого. — Видно, в цей момент тюремник думав про щось своє, зрозуміле й близьке тільки йому. — Я поставлений розводящим караулу. Солдати міняються часто. Втомлені, доходяють до караулки і відразу падають спати без задніх ніг. На тебе уваги ніхто не зверне.

— Чому?

Замок на кайданах клацнув.

— Кругом марш, пішов! — прикрикнув наглядач. І коли Полтава посунув звичним маршрутом по коридору, Тимофій рушив слідом, тримаючись за крок позаду, заговорив далі коротко, уривчасто: — Принесу солдатські штани, чоботи, спідню сорочку. Перевдягнешся. На тебе ніхто особливо зиркати не буде. Аби вдень — ще можуть. А вночі, кажу ж тобі, всім аби пику придавити. За караулкою — вмивалка. Там буде солдатська сорочка, ремінь, підсумок, кашкет. З караулки виведу, за стіни — теж. Далі сам.

Від простоти плану в Полтави перехопило подих. Хлопець навіть стишив ходу, та тюремник сильно штурхонув його між ребра.

— Волочи мосли, чуперадло! — гаркнув на весь коридор, а коли завернули до галереї, що вела до виходу в дворик для прогулянок, сказав тихіше: — Розкусять — обом гаплик. Тоді кожен сам по собі, зрозумів?

— Ясно. Але ж усе одно розкусять...

— Рано-вранці мене вже там не буде. Я про ніч кажу. Тому так... У караулці візьмеш наган, з будь-якої кобури. Сам. Влипнеш, почнеться гармидер — стріляти тільки в себе.

У Полтави враз знову перехопило подих. Тепер уже — від страху.

— Чому в себе?

— Бо в солдатів не можна, земляче. Я теж, вважай, солдат. Служиві не винні. Офіцера вали сміливо. Ти ж це вмієш, я тут начуваний. Усі начувані.

Полтаві розхотілося нагадувати, що той постріл у жандарма він зробив випадково, з переляку. Правда, якщо доведеться стріляти сьогодні, це теж буде не від великої сміливості.

— А якщо офіцер разом із солдатами?

— Я тобі не баба-ворожка. Повторюю: у солдатів не стріляти. Я недалеко від тебе буду. Засиплешся — звиняй. Але піднімеш наган на солдатика — теж звиняй. Першим же в тебе стрілятиму. Ось мені й виправдання.

Полтава замовк. Надто багато всього довелося тепер перекручувати й переварювати в голові. Перестав говорити й Тимофій. Вони тим часом дісталися дворика. Арештант, вдихнувши вогкого, але ще не надто холодного повітря, яким дихається з початком останнього місяця осені, звично й слухняно почав міряти кроками невеличкий простір від стіни до стіни. Над головою — сіре похмуре листопадове небо. Здається, тягнуло на дощ. Але Полтаві враз дуже гостро захотілося опинитися там, за стінами, під непривітним небом та противними, дрібними, тонкими краплями. Хай вони засіють його, хай свобода

буде не повною, хай доведеться покладатися лише на себе й ховатися невідомо де й по яких кутках. Зрештою, в Полтави не було, як він тільки тепер чітко усвідомив, жодних реальних виходів на справжнє підпілля, котре могло б прихистити втікача на перший час.

Та й це здавалося дурним, вторинним, другорядним.

Незважаючи ні на що, за кілька годин, уже сьогодні вночі, він міг опинитися на волі. Довгою вона стане, короткою — тут, серед холодних похмурих мурованих стін, це зовсім не мало значення.

У Полтави зараз не лишилося нічого, крім власного життя. Тобто хлопець не міг собі сказати: за можливість вийти на волю й побути там бодай короткий час готовий віддати все, що завгодно. Але така можливість з'явилася. Заради цього Полтава погодився ризикнути життям ще навіть до того, як почув від несподіваного рятівника подробиці плану втечі.

На перший погляд — неймовірного, складного, ніби вичитаного в авантюрному романі. Їх Полтава ще юнаком полюбляв гортати на дозвіллі. Аж поки не зрозумів, що набагато мудрішими людьми писані набагато серйозніші та важливіші речі, ніж вигадка про втечу із замку Іф того, хто потім знайшов скарби та став називатися графом Монте-Крісто. До слова, хлопець не був певен, що однорічник Тимофій читав цю чи подібні книжки. Та Господь із ними, вигаданими панамі для забави історіями: план, придуманий тюремником, виглядав нереально. Насправді ж мав усі шанси бути втіленням у життя, якщо діяти правильно й обережно.

Ну і, звісно, з поміччю Божою...

...Коли верталися назад з прогулянки, наглядач не промовив більше ні слова. Щойно зачинилися двері камери, час для Полтави потягнувся, здається, навіть повільніше, ніж рухався равлик. У маленькій самотності хлопець не міг знайти собі місця. То лягав і витягувався, заплющивши очі, то знову підскакував, ходив від стіни до стіни, зупинявся, легенько стукав у неї кулаком — і знову повертався назад, на нари. Денне світло в маленькому ґратчастому віконечку згасло досить швидко, як того вимагала пора року. І щойно стало зовсім темно, для Полтави настали найтяжчі години: адже ранні осінні сутінки він уже приймав за омріяну ніч, тож йому вартувало чималих, титанічних зусиль, аби не зірватися й не покликати тюремника, нагадати: пора, пора, земляче, друже Тимофію, Тимку, пора, досить уже чекати.

Мабуть, задрімати вдалося від перенапруження нервів. Просто приліг черговий раз на остогидлі нари, заплющив очі й не помітив, як занурився в неспокійний сон. Скільки так лежав — потім значення не мало. Бо виринув одразу, щойно почув, як повертається кілька разів ключ у замок.

Різким порухом Полтава підвівся, сів, труснув головою, проганяючи рештки несподіваного сну, котрий усе ж таки додав йому сили. Двері прочинилися, але тюремник не зайшов — ззовні в камеру щось кинули, воно м'яко, майже нечутно впало на підлогу.

Клумак.

Солдатські чоботи, без онуч, лялькою обгорнені в штани та білу спідню сорочку. Хутко скинувши свій одяг, Полтава

натягнув штани й перевзув черевики. Жорстка кирза почала терти босі ноги відразу, і хлопець уявив собі пухирі, котрі з'являться дуже скоро й почнуть сильно сковувати рухи. Та думку цю відкинув одразу, бігти звідси геть готовий був навіть із пухирями та ранами. Далі натягнув спідне, подумав — і заправив у штани.

Все.

Не уявляючи собі, що і як робити далі, Полтава тихцем, навшпиньки, наблизився до важких дверей камери.

Торкнув рукою.

Не зачинено.

Голосно видихнувши й відразу злякавшись, що наробить цим багато шуму, Полтава штовхнув їх сильніше. Його знову охопив переляк. Цього разу через думку: вони ж риплять! Та нічого не рипнуло. Принаймні, не так голосно, як того боявся хлопець. Широко не прочиняв, досить невеличкої щілини, аби вислизнути. Та в останній момент Полтава завмер, зупинився, повернувся назад, підхопив свій старий одяг та черевики й отак, тримаючи в оберемку, нарешті вибрався в коридор.

Тут стояла тиша. Наглядач Тимофій примостився біля стіни навпроти, і в не надто яскравому освітленні Полтава побачив щире здивування на його обличчі. Нічого не сказав, лише показав рукою на оберемок старого одягу.

— Кудись треба подіти, — тихо пояснив хлопець. — Хай думають, як удалося...

— Нічого ще не вдалося, — так само неголосно буркнув Тимофій. — Подумав, як ти з цим барахлом у караулку зайдеш?

— Там же спатимуть усі... Сам казав...

— «Казав, казав», — передражнив його тюремник. — Чорт із тобою. Дурень усе одно. І я дурний, зв'язався з тобою. Але хай так. Може, й діло говориш. Неси, там нужник буде, викинеш туди, в дірку. Ходу, Волоху.

Полтава рушив за Тимофієм, та по дорозі наглядач усе одно пропустив хлопця перед собою. І виглядало так, ніби арештан-та знову ведуть під конвоем. Так, мовчки, дісталися караульного приміщення.

Починало ставати небезпечніше.

Зайшовши усередину, Полтава ледь стримав кашель — караулка видалася йому прокуреною від стелі до підлоги, і кімнату цю ніколи й ніхто вже не провітрить. Як тут спали солдати, чому не зважали на жорстке повітря, що дерло горло та їло очі, Полтава не розумів. Зате усвідомив головне: на його з Тимофієм появу мало хто звернув увагу. Ті, хто змінився, вже спали або засинали, ворочаючись на лежачах. Інші збиралися заступати на службу, клопоту й без сторонніх вистачало.

До вмивальні Тимофій свого підопічного майже заштовхнув, і той одразу помітив, що звідси можна пройти до сортиру. Аби швидше позбутися підозрілого з усіх поглядів клумака, Полтава пройшов туди, де сморід лайна та сечі густо замішався на запаху хлорки, якою старанно промили підлогу. Поспішно, аж надто квапливо викинув свій цивільний одяг, останніми пішли черевики, досить цілі й навіть нові, куплені лише кілька місяців тому за гроші Оксани. Тут же згадав, як не хотів брати, говорив: соромно, відбивався від подарунка і зрештою пого-

дився прийняти ніби як у борг. Цілком серйозно виношуючи намір повернути сестрі з часом гроші.

Не стій! Ходу, Волоху!

Як і обіцяв Тимофій, солдатську сорочку Полтава знайшов на гачку в умивальні. Швидко натягнув, підперезався ремнем, картину довершив кашкет. Як і все, що приніс тюремник, виявилося не по зросту. Чоботи на розмір більші, штани теж мішком висіли, пузирячись на колінах, гімнастерка й особливо кашкет, що краями опускався до самих вух, довершили образ типового аніки-воїна. Або дезертира.

Хоча він дезертир і є. Усякий утікач — дезертир.

Повернувшись назад у караулку, Полтава вже застав там лише тихе сонне царство. Хропла вся зміна. Причому кожен уві сні немов змагався з іншими в силі храпу. А один, дядько з пишними вусами, ще й прицмокував губами, немов теля: хр-рр-цмок-цмок-цмок — хр-рр-цмок-цмок-цмок — хр-рр-цмок-цмок-цмок. Полтава, намагаючись несильно грюкати чобітьми, перетнув густу та якусь живу, відчутну задуху караульного приміщення, на ходу підхопивши першу-ліпшу шинель. Верхнього одягу тюремник своїм планом чомусь не передбачив, але без цього виходити в листопадову ніч утікач не міг.

Солдат без шинелі далеко не забіжить.

Тим більше — такий солдат, скоріше схожий на карикатуру. Йї навіть при світлі вуличного ліхтаря у формі, котра висить суцільним мішком, виглядатиме більш ніж підозріло. Засунувши руки в рукави шинелі, загорнувши її й одразу відчувши

чужий прокурений запах, що йшов від потертого сукна, Полтава відчув себе затишніше та впевненіше.

Не стримався — перехрестився широко. Й вислизнув у коридор.

— Довго, — зустрів його непривітним зауваженням Тимофій, і втікач знітився: йому здавалося, що діяв скоро, вправився за дуже короткий час. Промовчав, так само мовчки взяв простягнутий наган, засунув у праву кишеню шинелі, сказав, немов рапортуючи:

— Усе.

— Ще не все, — похмуро зауважив тюремник, і Полтаві здалося: рятівник уже сам не радий, що зв'язався з усім цим. Хоча хлопець попри все чудово розумів чоловіка, уявивши раптом себе на його місці.

— Куди?

— За мною. Тільки той... без ніжностей... Обніматися не лізь. Що б не сталося, сестрі твоїй про все дадуть знати. Чого став?

— А ти? Слухай, на тебе ж подумують відразу. Крім тебе, нема кому мене вивести.

— Бач, який добрий. — Тимофій сплюнув собі під ноги, розтер носак. — Хочеш — вертайся назад. Діставай барахло звідти, куди викинув, — і нічого не було. Хочеш чи ні?

Відповідь легко читалася на Полтавиному обличчі.

— Раз так — краще мовчи. Я знаю, що роблю і для чого. Давай ворухися.

Вони пішли далі, тепер уже — мов товариші по службі. Тишу нічної тюрми порушували зараз лише їхні кроки. Вихід,

до якого вивів Полтаву тюремник, знаходився не дуже далеко від караулки, треба було пройти лише два коридори. Коли попереду за поворотом побачили стіл, освітлений лампою, а за столом — чергового по караулах, серце Полтави знову тьохнуло. Але Тимофій спокійно йшов далі, й наблизившись до столу, втікач побачив: черговий теж дрімає.

Щоправда, сон чергового виявився все ж таки не досить міцним.

Відчувши рух біля себе, він стрепенувся, випрямився, обпершись руками об краї столу. Ноги Полтави тепер рухалися самі собою, нічого більше хлопець не відчував, навіть калатання серця. Тимофій же спокійно кивнув черговому. А той, побачивши лише двох солдатів, щось незрозуміле пробурчав собі під ніс, мляво відмахнувся і знову заплющив очі.

Тимофій взявся за ручку дверей, потягнув на себе.

По той бік була воля.

Справжня, про яку смертник Андрій Волох на прізвисько Полтава не міг мріяти повною мірою навіть тоді, коли перевдягався у солдатський одяг кілька хвилин тому.

Вони вийшли не через головні двері. Ці вивели до не надто широкого кам'яного провулку. Обабіч бовваніли тюремні стіни, з обох боків маячили темні фігури зовнішніх постів. Ось де вартові не спали.

— Далі — сам, — сказав Тимофій, першим простягнув утікачеві руку, коротко й міцно потиснув. — Іди прямо, потім повернеш праворуч. Там стіна. Підеш повз неї, знову прямо.

Де вона скінчиться, там праворуч буде вулиця. Це вже місто, розберешся. Дуй.

Полтаву враз охопив сором. Це відчуття стало навіть сильнішим за радість несподіваного порятунку. Йому стало соромно за себе. За те, що в цю мить він ураз перестав перейматися долею свого рятівника. П'ять хвилин тому втікача дуже хвилювало, як Тимофієві вдасться вийти сухим із води. І ось тепер вільний вітер неначе видув ці думки з його голови.

Рвучко повернувшись до тюремника спиною, Полтава швидко пішов уперед. Кінець кінцем, вирішив хлопець, Тимофій не самогубець. Напевне знає, що робить. Міг усе зважити й продумати. Просто багато чого йому, Андрієві Волоху, знати, мабуть, просто не треба. Зрештою, серед солдатів та навіть офіцерів цілком можуть бути ті, хто співчуває таким, як Полтава, поділяє їхні погляди й переконання. Навіть існує підпільна організація, мета якої — влаштувати втечі ув'язненим.

Завертаючи за ріг кам'яної стіни, він остаточно відчув себе важливим та неабияк потрібним для однієї великої загальної справи. Це надало йому сили й рішучості. Як там сказав Тимофій: пройти вздовж стіни, там далі...

Постріл.

Гримнуло над головою, відразу відгукнувся другий, за ним — третій.

Полтава присів від несподіванки, притиснувшись плечем до муру. Коли долинули крики, нерозбірливі, але явно тривожні, втікач уже не сумнівався: десь щось не спрацювало в розрахунках його рятівника. Чи навпаки — більше часу, ніж отримав

Полтава, тюремник йому дати не міг. Тепер про втечу знають, і стало зрозумілішим оте Тимкове: «Далі — сам».

Сам так сам. Справді, нема на кого вже сподіватися.

Коли стрельнули знову, Полтава розпрямив ноги й побіг широкими стрибками понад муром. Чоботи вже нещадно терли босі ноги, як він того й боявся. Та зараз на це не зважав, мчав уперед, думаючи лише про одне: коли цей мур нарешті скінчиться.

Це сталося швидше, ніж припускав Полтава. Хлопець навіть на коротку мить прихилився плечем до каменю, аби відштовхнутися, повернути праворуч...

Навперейми виступила темна постать.

Поруч виникла ще одна.

І голос із темряви, дуже знайомий, його Полтава від останнього часу вже ніколи ні з чим не сплутає.

— Далеко зібрався, Волоху?

Ротмістр Підвисоцький.

3

Київ, вулиця Софіївська⁵⁴

Мебльовані кімнати

— Ви так і не пояснили до пуття, чому не стріляли. Вам же земляк не дарма наган видав. Заряджений, між іншим, все почесному. Пийте, до речі. Цукор кладіть, лимон.

На столі перед Полтавою парувала велика чашка чаю. Він виявився незвично духмяним, запах був для нього незнайо-

мим. Можливо, через те, що він майже ніколи не пив такого чаю, справжнього, з висушених чайних листків, який купці привозили з-за кордону й продавали в крамницях на вагу. Чаєм у нього вдома називали вишневі гілки, малинове, смородинове або ожинове листя, заварене в окропі та настояне. Ще — калиновий відвар, різкий, терпкий, мама готувала його взимку, коли хтось хворів, чи просто так, аби підтримати сили. Оксана перейняла від матері подібне вміння, тож інакшого напою вони і тут, у Києві, не пили.

Сюди, в дохідний будинок із мебльованими кімнатами в самому кінці Софіївської, його привезли в закритій колясці. Невеличкий екіпаж чекав трошки далі за тюремним муром. Коли Підвисоцький кивнув у його сторону, Полтава, навіть не спитавши нічого, покійно й слухняно затрусив туди. Невисокого чоловіка, який сів із ними в коляску, хлопець раніше ніколи не бачив. Мовчали всі троє, бо ротмістр не бачив сенсу щось пояснювати, невисокий нічого не говорив, бо не було на те потреби, а сам Полтава пригнічено мовчав. Бо не знаходив слів, та й не знав, чи треба тепер їх шукати.

Адже з появою ротмістра на його шляху все, абсолютно все склалося для Андрія Волоха в одну велику цілісну картину. З ним гралися від самого початку, особливо гарно зіграв свою роль тюремник-рятівник. І тепер Полтаву гостро мучило лише одне питання: чому так повелися саме з ним? Відповідь напевне чекала тут, у невеличкій кімнатці, обставленій зовсім без смаку, звичайними, як на нього, й не надто зручними меблями. Й те, що йому зараз повинні дати не просто відповідь, а й запропо-

нувати щось більше, непрямо підтвердило те, що від самого початку ніхто не погрожував зброєю й не намагався вдягнути на втікача кайданки.

Значить, ніякої втечі насправді не було.

Кайданки — лише справа часу. Близького, віддаленого, не так важливо.

Наган теж чомусь не забрали. Утім, ротмістр мав рацію: Полтава справді забув про зброю в кишені, навіть не намагався її витягнути. Тепер же, коли зайшов та сів за стіл, крадену шинель перед тим скинув, лишившись при світлі лампи в незграбному солдатському одязі, навіть у кашкеті. Аби не виглядати зовсім уже кумедно, Полтава скинув і його, пом'яв у руці, жбурнув на диван, не влучив — солдатський картуз упав на паркет підлоги.

— Чому чай не п'єте? — У питанні Підвисоцького чулося щось схоже на батьківські інтонації.

— Не хочу, — тихо відповів Полтава.

— Дарма. Ось Митрофан Ілліч рекомендує — чай відмінний. Правда, Іллічу?

Невисокий присьорбував свій чай, зручно примостившись у кріслі з високою спинкою. Ковтнувши, кивнув, додавши при цьому:

— Так точно-с. Нам з тобою, синку, багато чаю доведеться випити. Звикай.

— Не хочу, — вирвалось у Полтави.

— Чого не хочете? Чаю пити? Господи, Боже ти мій, хто ж вас примушує? Це Митрофан Ілліч так сказав, фігурально. Знає-

те, як це — коли фігурально? Хоча ви ж студент, хай колишній. Грамотна молода людина, книжки читаєте... всі підряд.

— Не всі підряд.

— І це правильно, — знову легко погодився ротмістр. — Коли читаєш не розбираючи, мозок засмічується. От як у вас, наприклад. Вам же покійний Сапіга мізки заплутав, хіба ні? Не кажу, як водиться в таких випадках, «царство йому небесне», бо не бажаю царства небесного вбивцям і терористам. Не кажіть, Волоху, що ви самі зробили якісь висновки та маєте власні переконання.

— А я скажу! — Полтава відчув, як повертається впевненість. — Скажу! Не вийде зробити з мене бовванчика з порцеляни! Що завгодно вкласти мені в голову не вийде ні в кого! І власним розумом доводжу до того, що ваша влада — це режим, котрий нищить мій народ!

— Ви не на мітингу, — скривився Підвисоцький. — Тим більше — не на допиті. Нема чого допитувати, все з вами ясно. Ми з паном Черновим наслухалися такого й навіть не такого, знаєте, на скільки років уперед? Отож.

— Тоді чого вам від мене треба?

— Пийте чай.

— І все?

— Це вас заспокоїть. Кладіть більше цукру. Моя матінка вчитала в якомусь журналі: солодке має чудесні властивості. Ви чули, що всякий, хто любить солодке, — людина добра та врівноважена? У неї постійно гарний настрій, з нею завжди легко домовитися про різні важливі речі...

— Тобто ви привезли мене сюди, аби про щось домовитися?

— Як привезли, так і завезуть, синку, — озвався зі свого місця Чернов.

— Митрофан Ілліч діло говорить. — Ротмістр багатозначно підніс пальця до стелі. — Ваша зухвала втеча, Волоху, може виявитися або вдалою, або — ні. Почнемо з другого: після невдалої втечі вас повертають назад у камеру й посилюють вашу охорону. Причому розслідування причин втечі, повірте мені, буде надзвичайно формальним. Бо насправді ви не тікали. Це знають усі, кому треба знати. Нікого не покарають. Навіть вас, Волоху. Куди вже більше, на вас чекає шибениця, і вам про це чудово відомо. Згодні повернутися в камеру-одиночку, чекати суду та справедливого, як на мене, вироку?

Ні. Полтава цього не хотів — навіть розуміючи, що зараз із ним вустами Підвисоцького говорить якщо не сам диявол-спокусник, то його вірний слуга.

— А якщо згоден?

— Тоді я змушений буду відправити вас назад, — розвів руками ротмістр. — Потім пошлю пана Чернова, начальника нашої філерської служби, по велику пляшку дорогого коньяку, який давно стоїть у нього в сейфі. Вижену Митрофана Ілліча, аби він не бачив моєї ганьби. І вперше за багато років нап'юся як шведь. Не запитаєте чому?

Полтава зробив ковток чаю, уже не такого гарячого. Доклав цукру маленькою срібною ложечкою. Розмішав, знову ковтнув.

— Запитаю.

— Тому, Волоху, що я не люблю розчаровуватися в собі. А ви можете повернутися назад у тюрму. Бо у вас, я відчуваю,

гордість крутить в одному місці. Й ви там, у камері, самі собі все одно подобається. Але цим тільки розчаруєте мене, Волоху. Бо позбавите мене віри в людей та у здоровий глузд.

— Чому це?

— Бо я говорив уже й повторював не раз: ви набридли мені. З вами нудно й нецікаво. Тепер я вирішую дати вам шанс довести, що це не так. Ви справді не такий безнадійний наївний та ні на що не здатний ідеаліст, ви не граєте. Значить, нема про що далі говорити. І час на дбайливу розробку плану, в якому вам відводилася важлива роль, я витратив дарма. Скажу більше: мені доведеться доповісти про це підполковникові Куляб-ку, своєму безпосередньому начальству. Він схвалив мою ідею, вважає її перспективною. Виходить, я не виправдав витраченого часу, зусиль та великих сподівань. І все тому, що моїх надій не виправдали ви, Волоху. Мені за це нічого не буде, крім жорсткого похмілья на ранок. Але Митрофан Ілліч відпоїть мене міцним чаєм з лимоном, і я почну будувати новий план, як виявити та знешкодити Штерна.

— Штерна?

— Штерна. І всю його бойову терористичну групу. Ви ж проти насильства, Андрію. Проти терору як методу. Самі давали мені це зрозуміти. Я також допитував Оксану, вашу сестру...

Полтава різко подався вперед. Чай вихлюпнувся на стіл.

— Що з нею? Де вона?

— Звісно, в тюремній камері, — мирно відповів ротмістр. — Але заспокойтеся, жива й здорова. Ви отримували справжні записки від неї. Оксана Волох мусила переконати вас: тим, хто

передає записки, можна довіряти. А для цього сама повинна була в це повірити. Її ввели в гру, вона частина мого плану, що тут поробиш. Так ось, — він легенько ляснув у долоні, даючи зрозуміти, що повертається до перерваної лінії розмови, — коли я мав задоволення бесідувати з вашою розумною старшою сестрою, ця молода жінка всіляко захищала вас. Ні, вона не вішала собак на свого коханого й кумира, Антона Сапігу, він же Залізник. Просто позаяк у нас відбувався не казенний допит, а було щось на зразок звичайної розмови двох дорослих людей, Оксана розказала більше, ніж від неї вимагалось.

Полтава знову напружився. Ротмістр помітив це, зробив рукою заспокійливий жест.

— Попереджаю відразу: про жодну зраду не йдеться. Кого могла зрадити ваша сестра, якщо й без неї все чітко та гранично ясно з вашими «коліївцями». Ні, навпаки, якраз сестра у вас ідейна. Серед жінок такі зустрічаються дедалі частіше, скажу я вам. Але то так, між іншим. Коли вона озвучує те, про що мені не раз і не два товкли ви, Полтаво, їй чомусь віриться більше. Та Бог із нею, з ідейністю. Мова про інше: сестра захищала вас так палко й гаряче, як могла.

— Хіба мене можна захистити? Я в офіцера стріляв...

— І застрелили, — погодився Підвисоцький, глянувши при цьому на Чернова, ніби закликаючи начальника над філерами стати свідком. — Сестра доводила нам інше: ви були на нозах із Сапігою, бо розходилися в поглядах на боротьбу з режимом, тобто — з нами. Ви щось говорили про агітацію, просвітництво, бажали достукатися до когось, розбудити чи пробудити

маси, точно вже не скажу... Але ж говорили щось подібне, вірно?

Полтава обмежився кивком.

— О! — Ротмістр задоволено клацнув пальцями. — Зі мною на такі важливі, я сказав би — гуманістичні теми ви чомусь бесідувати відмовилися. Проте сестра ваша переконала мене до волосяного коріння у вашому природному гуманізмі. Бо саме тут були розходження із Сапігою, котрий ратував за збройну боротьбу, вимагав від усіх хапатися за сокири, вила, револьвери, що там ще... Жбурляти бомби наліво й направо, підривати основи суспільності не в переносному, а в прямому значенні цього слова. Невже ви, Полтаво, зараз заперечите просто так, аби мені на зло, що ідеї терору вам не близькі?

Ротмістр говорив правду — хлопцеві саме зараз гостро захотілося вчинити саме так.

— Ні. Я не підтримую терору. Спробував, побачив його на власні очі, — визнав Полтава вголос. — Тільки це зовсім не значить, що я готовий скласти руки, коли ваш режим...

— Стоп! — Ротмістр знову виставив руку перед собою. — Давайте забудемо про режим. До чого тут режим, до чого тут ненависна вам влада, коли через терор гинуть ні в чому не винні люди? На ваших очах бойовики Штерна розстріляли двох військових. Провина їхня, скажу вам відверто, лише в тому, що не дали агітаторам закликати всіх до збройних повстань. Хоча ви, певен, чудово знаєте, скільки звичайних, зовсім далеких від політики громадян загинуло під час вуличних боїв у Харкові, Одесі... Не кажучи вже про Москву з Петербургом та інші міста, вражені

терористичною заразою. Гаразд, ви, освічений молодий чоловік, відносите себе до тієї частини суспільства, котре бажає змін. Можливо, навіть радикальних. Але в той самий час ви не визнаєте терор головним рушієм цих змін, хіба я не правий?

Полтава знову промовчав, ковтнувши тепер уже теплого, можна сказати навіть — майже зовсім холодного чаю. Витримав паузу й ротмістр, укотре презирнувшись із Черновим. З підкресленою акуратністю поставивши порожню чашку на стіл, Полтава своєю чергою промовив:

— Знову зараз про Штерна згадали. Яке я маю до нього відношення?

— Загалом — жодного. Ми це перевірили. Хоча, зізнаюся, до останнього думали інакше, вірно, Іллічу?

— Ага, — обмежився Чернов короткою відповіддю.

— Проте є одна обставина, котра пов'язує вас з групою Штерна. Чи, скажемо точніше, може прив'язати до неї. Давайте повернемося трошки назад. — Підвисоцький зручніше вмотивувався на своєму м'якому кріслі. — Не так давно той, хто зараз відомий Охоронному відділенню під псевдонімом Штерн, а насправді він — Лазар Штурман, зі своєю групою був частиною великої бойової організації соціалістів-революціонерів. Віднедавна, за нашими даними, всі ці бойові загони діють на власний розсуд. Тобто не виконують накази політичного центру, а самі вирішують, коли й у кого, грубо кажучи, пожбурити наступну бомбу. Вивільняється руйнівна сила, котра не контролюється тепер практично ніким. Гадаю, у вас, Андрію, стане розуму не питати, звідки це відомо нам. Відділення працює, це все, що

можу вам сказати. Та чого там, ви просто зараз мали змогу в цьому переконатися. Можу назвати з десятків терактів та, відповідно, більше десятка смертей, до яких особисто причетні Штерн та його бойовики. Віднині він вирішує все сам, одноосібно, й стає набагато небезпечнішим. Ви із цим згодні?

Усвідомивши раптом, що жандармський ротмістр правий, Полтава розгубився. Йому не хотілося погоджуватися з офіцером охоранки.

— Ну, а якщо згоден?

— Без «ну», Волоху, — ротмістр ураз заговорив жорстко. — Не робіть мені послуг, будь ласка. Терор — не той метод, який ви приймаєте. Тероризм — це зло. Погоджуючись із цим, ви стаєте не на мій бік і тим більше — не на бік ненависного вам режиму. Ви просто вмикаєте звичайну логіку розумної, вірної гуманістичним ідеалам людини. Хіба ні?

Полтава обмежився кивком.

— Браво! — Підвисоцький знову поплескав у долоні, його підхопив із надр свого крісла Чернов. — Отже, допомігши нам вирахувати та зловити Штерна, припинивши заодно діяльність його бойової групи, ви жодним чином не стаєте слугою режиму. Ви рятуєте людей від смерті. А я можу вас запевнити: Штерн уже заочно виніс кілька смертних вироків. І незабаром у Києві знову почнуть рватися бомби на вулицях та в будинках. Ви особисто зацікавлені в цьому? Тим більше що Штерн, на відміну від вас чи навіть вашого Залізняка, ідеями як такими не живиться. Він просто одержимий бажанням сіяти страх та руйнувати все довкола. Таким чином, — тепер у голосі ротмістра зазвучали переможні нотки, — ми маємо справу не

стільки з ідейним революціонером, скільки зі злом у його найчистішому вигляді. Бо ідейні партійці, повторюся, вирішили згорнути свою боротьбу. А дехто з них навіть хоче легалізації у вигляді політичних партій, котрі опонують владі. Нехай, нехай такі дискусії відбуваються цивілізовано, я не проти. І ви, я певен, не станете заперечувати. Ми ж не про них говоримо. Нас із вами більше хвилює Штерн, згодні?

Полтава закусив губу. Розуміючи, що ось вона — кульмінація, і тут уже не відмовчатися, ці двоє чекають від нього відповіді, обережно промовив:

— Я не знаю ніякого Штерна. І не можу бути вам корисним, коли йдеться про те, аби його спіймати.

— Зате ви допомогли втекти його людям, — сказав ротмістр. — Це через них, прикриваючи їх, загинув, причому — зовсім безглуздо, як на мене, ваш товариш Лук'ян Лисенко, він же — Вакула. Міг не втручатися. Та очевидці тієї бійні біля казарм сходяться в одному: першим на допомогу кинувся молодий студент, а вже потім — кульгавий чоловік у вишитій сорочці. Було?

Невільне нагадування про те, що Вакула загинув через нього, знову кинуло Полтаву в жар. Та він швидко опанував себе, стараючись не виказати свого стану.

— Нехай. Було.

— Тепер ви починаєте подобатися мені, Волоху. Не заперечуєте очевидного. Я не стану зараз розмотувати той дивний клубок, на кінці якого початок вашого дивного знайомства з Фаїною Кремянською...

— Хто це?

— А отут вірю, що не знаєте. Жінка, яку ви кинулися рятувати, — це Фаїна Кремянська, віднедавна входить до групи Штерна. Є інші відомості: про те, що ви перетиналися з нею раніше. Не вірю, що ви кинулися рятувати незнайому вам жінку. Тим більше, враховуючи ваше ставлення до терору. Там напевне щось особисте. — Вгадавши реакцію Полтави, ротмістр швидко проговорив: — І я не збираюся докопуватися до суті цього особистого. Натомість пропоную наступне. Про вашу втечу вже зранку буде відомо. Ясна річ, неофіційно, начальству військової тюрми не дуже сподобається розголос про втечу. Оголошення про ваш розшук та ваші прикмети з'явиться в пресі. Щоправда, ці прикмети будуть вказані не зовсім точно. Хай хтось сприйме це як помилку, щасливу для вас. Ви ж, як утікач, почнете шукати єдину, по суті, людину, здатну вас урятувати, — ту саму Фаїну, якій ви допомогли уникнути арешту, якщо не смерті. Я... точніше, *ми* ось із Митрофаном Іллічем не віримо, що ви не встигли тоді перекинутися з Фанею хоча б парюю слів. І вона напевне дала зрозуміти, де її слід шукати в разі потреби. А така потреба у вас, Волоху, виникла. Вона гостра. Фаїна Кремянська зрозуміє це як ніхто. Раз так, то й ваша поява в групі Штерна ні в кого не повинна викликати особливих підозр. Далі, думаю, ви вже самі все зрозуміли.

Полтава відчув, як лоб вкрився бісером зрадницьки холодного поту.

— Ви... ви хочете зробити з мене провокатора охранки?

— Називайте запропоновану місію, як собі знаєте. Хоча на провокатора ви не тягнете. Але повноцінним агентом стати

цілком здатні. Тільки прошу зважити на кілька речей. Перша: загалом ви проти терору, і значить, боротися з терористичними групами відповідає вашим життєвим принципам. Друга: провокатор — це той, хто зраджує своїх за тридцять срібляків. Тоді як ані Фаїна, ані тим більше — Штерн для вас своїми не є. Нарешті, третя: силою ніхто вас не змушує, не хочете — повертайтеся назад, у свою камеру. Тільки одяг доведеться вида-ти вам інший, свій ви навряд чи вдягнете. То як?

Полтава мовчав. У нього не було відповіді саме тому, що погоджуватися із жандармським ротмістром не дозволяли протиріччя, котрі бурею вирували всередині.

— Розумію, треба подумати. Але доведеться ворочати мізками швидше. Ага, ще таке: зустрічатися надалі будемо тут, це одна з наших конспіративних квартир. Вибратися в місто, думаю, зможете. І ще одне, так, між іншим. Сестра ваша, Оксана, поки що при доброму здоров'ї, тримають її в нормальних умовах. Звісно, це я кажу вам так, про всяк випадок, навздогін. Раптом ви таки вирішите розчарувати мене, змусите напиться... Чи підете проти своєї совісті, своїх переконань лише через дурну фрондерську впертість.

Полтава знову прикусив губу.

Сильно — відчув солоне в роті.

— То як? Знаєте, може, де треба шукати Фаїну чи ще когось в разі потреби?

Це прозвучало з вуст Підвисоцького так, ніби між іншим.

— Знаю, — відповів Полтава — теж машинально.

Розділ третій

1

*Харків, листопад 1907 року. Центр міста
Від вулиці Сумської до відділення Земельного банку⁵⁵*

— Все змінюється.

— Граємо назад? — перепитав Абрамов, чи то справді не повіривши своїм вухам, чи дійсно не розчувши.

— Змінюємо, — спокійно повторив Штерн, уточнивши для певності. — Зміни в плані. Ми не заходимо в банк. Усе беремо при вході, відразу.

До такої різкої зміни наперед продуманого плану, та ще й за дві години до ексу, Абрамов виявився не готовий. Навіть забув про щойно заварений чай, хоча раніше це за ним не водилося. Гірш із Малютою швидко схрестили погляди, а Левін посміхнувся у наклеєні для маскування вусики. Для них така стратегія Штерна новою зовсім не була. Навіть більше: Левін узагалі дивувався, чому той не переграв усе, щойно вони зібралися на конспіративній квартирі та почали останні приготування.

...Зустріли їх із уранішнього поїзда, як обіцяли. До Левіна з його мамзель Лілі-Бантик підкотив екіпаж просто на привокзальному майдані, людина на козлах знала його в обличчя, Штерна й Малюту перестріли окремо, доставили в центр, на Сумську, де на другому поверсі першого на початку вулиці будинку вже чекав Гірш. Потім люди Абрамова пішли, *розтеклися* довкола, забезпечивши охорону. Сам же керівник харківської групи на правах господаря лишився, хоча, за домовленістю зі Штерном, мусив організувати лише розвідку на місцевості та прикриття в разі потреби.

З місцем для проведення ексу довго не визначалися. Земельний банк годився з усякого погляду. І не лише тому, що головне губернське відділення розмістилося в центрі й до нього можна дістатися пішки, а потім — рвонути дворами, заплутуючи сліди. Була ще одна причина: тут Абрамов мав особистий інтерес. Штерн не заперечував: його цікавила насамперед сума. Але для харківських *товаришів* забрати саме ці гроші виявилось справою принципу.

Коли Штерн почув цю історію від Абрамова, спершу вирішив усе скасувати. При цьому зовні стримався, слухав спокійно й похитував головою. Тож його внутрішнього збурення співрозмовник не помітив, навіть не відчув. Між тим, усе це Штерну дуже не сподобалося, адже складалося все на виході так, що група Абрамова руками київських бойовиків зводила особисті рахунки. Ще й заробляла на цьому третину від здобутої суми. Та коли знову прокрутив почуте в голові, мислячи вже спокійніше, вирішив: нагло використовують лише того,

хто сам себе вважає потім використаним. Якщо дивитися на ситуацію під іншим кутом, навіть спробувати взяти її під контроль, обличчя і навіть лідерство зберегти вдасться.

Історія, котра мусила завершитися за кілька годин ексом, спланованим групою Абрамова разом із Гіршем, насправді досить звична, до певної міри банальна й досить коротка. Один харківський промисловець середньої руки, власник кількох не дуже великих спиртових заводів у губернії, кілька років тому несподівано навіть для себе перейнявся революційними ідеями. Місцеві есери та більшовики прозвали його поза очі «спиртовим князьком», згодом зашифрували як Князя. Поки корисний за-
пал не згас, партійні осередки отримували від Князя на утримання передусім власних бойових організацій не такі вже великі, проте все одно — досить пристойні та завжди потрібні суми.

Найвищої точки спілкування промисловця з революцією досягло два роки тому. Тоді, зимою 1905 року, в Харкові почалося збройне повстання, котре хвилиною накрило губернію. Й треба ж було такому статися: буря зачепила й самого грошодавця. Один зі спиртових заводів Князя під Люботином погромили повністю, вбивши при цьому двох городових та скалічивши управителя — хазяйського прислужника били гуртом, батько трьох дітей лишився без правого ока. Звісно, після цього Князь розчарувався в революції, припинив із комуністами та соціалістами будь-які стосунки.

Була спроба поновити їх, коли все трохи вляглося. І тут промисловик повівся зовсім, на переконання Абрамова, неправильно: запросив представників бойових організацій на зустріч, туди ж спрямував поліцію.

На допитах та слідстві свій зв'язок із ним один заарештований намагався довести, просто так, зопалу, аби помститися. Хоча революціонерам усе одно не надто вірили, так званого Князя слідство теж вирішило про всяк випадок узяти на замітку. Ніхто не хотів довести правоту тих слів чи, навпаки, спростувати наклеп. Мета особливого інтересу до промисловика була зовсім іншою, і її досягли: Князь відкупився, від кого вимагалось, гроші розійшлися по потрібних шухлядах. До всього пізніше ще й подяку отримав від Департаменту поліції, прямо з Петербурга, за активне сприяння у боротьбі з революційною заразою.

Просто так це лишати Абрамов не збирався. Щоправда, відтоді сплигло досить часу, йому самому довелося тікати з Харкова. Майже рік він нелегально переховувався в Одесі та околицях міста біля моря, навіть трошки помінявши кваліфікацію та на деякий час ставши звичайним контрабандистом. Але коли повернувся назад, поступово відновив таємні зв'язки, котрі мав в оточенні зрадливого промисловика.

Ось звідки витекли відомості: сьогодні опівдні до Харківського відділення Земельного банку з пошти повезуть гроші одного із заводів так званого Князя. Карета казначейства забирає тридцять тисяч рублів, везе до банку, де їх кладуть на рахунок промисловика: він тримав свої кошти саме тут. Експропріацію з банківського відділення насправді можна було здійснити будь-коли, це Абрамов вирішив прив'язати акцію київської групи до перевезення цих грошей. Аби напевне вдарити по своєму ворогові, причому — вдарити болісно: втрачати зароблене ось так, нагло, «спиртовий князьок» дуже не любив.

За первісним планом, який уже чекав на Штерна, він сам, Левін та Малюта заходили до банку за годину після привезення цих грошей. Постійні відвідувачі знали — у цей час відділення закривалося на обід, і саме тоді касири починали приймати крупний внесок. Тобто гроші ще не встигали занести в головне сховище. До того ж протягом дня в залі була й інша готівка. Поки Штерн та Левін тримали б клерків на мушках, Малюта, найдосвідченіший з усіх у справі, коли треба взяти гроші з банківських сейфів та кас, зайнявся б нею. Улов міг потягнути на півсотні тисяч рублів, разом із привезеними тридцятьма.

Гірш тим часом мусив стояти іззовні. Сигнальниками та охоронцями водночас були люди Абрамова. Щойно виникала небезпека, Гірш мав жбурляти бомби, і це стане для тих, хто всередині, сигналом. Але бомби треба було кинути й тоді, коли екс успішно завершиться: все одно потрібна паніка, так відходити легше, швидше й простіше.

Загалом усе. Нічого незвичного та особливо ризикованого.

Якби не противне відчуття, що ти — знаряддя для зведення чужих, нехай і правильних із тактичної точки зору, особистих рахунків...

— Не заходимо в банк, — повторив Штерн. — Робимо на місці. Швидко й відразу. Візьмемо менше, зате й часу піде небагато.

Він обвів поглядом присутніх. Малюта знизав плечима — ось кому точно менше клопоту. Змовчав і Гірш, хоча розумів: його роль у загальній розстановці сил напевне зміниться. Левін же повів бровою, але теж промовчав, зиркнувши в бік зачинених дверей: у сусідній кімнаті терпляче й слухняно сиділа Лілі.

Його думки Штерн зловив одразу — тепер дівчина мусила лишатися на квартирі, бо за старим планом він під руку з дамою заходив до банку першим, окремо, привертаючи до себе та супутниці увагу прислужливих клерків. Зараз же тягнути з собою на екс зайву людину не треба, повія «губки-бантик» при Левіні виконуватиме лише ту, так би мовити, роботу, за яку платять. Хоча дівиця б не завадила, була явно авантюрного складу, знала, чим займається Левін, і мала до революціонерів неприховані сентименти. Тим часом ризики зросли, й Штерн, знаючи Левіна, розумів, як його це напружило. Бо одна справа — тримати під дулом переляканих касирів та управителя. І зовсім інша — підставлятися під кулі стражників, що супроводжують фаєтон.

Натомість очікувано здивився Абрамов, якому тепер точно стало не до чаю.

— Не підє!

— Чому? Ти зі своїми людьми все одно дієш так, як домовлялися. Нікуди не влазиш, тільки охорона. У разі критичної ситуації — прикриття, не більше.

— Грошей — теж не більше! Скільки ми могли взяти з банку? Не забув, що третина — для нас?

— Пам'ятаю. Але й ти забув: «ми» — це ми, — Штерн обвів рукою своїх бойовиків. — Коли кажеш: «ми могли взяти» чи щось подібне, заходь разом із нами й бери. Згоден навіть поділити рівно навпіл.

— Поясни, — промовив Абрамов після короткої паузи. — Чого ти хочеш, Штерне?

— Невірне питання.

— І як же правильно?

— Чого я *не* хочу, Абрамов. Мені дуже не хочеться витрачати в банку, всередині, зайвий час. Це закритий простір, у разі чого ми опинимося в мишоловці. Такий момент не варто скидати, доведеться прориватися зі стрільбою. Навіть це не новина, головне — час, Абрамов, час. Чорт знає, скільки там у них у касах та сейфах виявиться готівки. Ми цілком можемо ризикувати, нашкрібіши тисячинок із десять. Народу ж у залі — більше, ніж буде супроводжувати фаєтон із пошти. Касир та рахівник, — Штерн загнув два пальці. — Це вівці, побачать наведені дула — самі все віддадуть. Тепер супровід. Сума за банківськими мірками невелика, тож кінних козаків не передбачається. Двоє стражників, поліцейські, не жандарми, — він загнув іще два пальці, тепер лишився великий, він стирчав догори. — Во, Абрамов. Четверо, лише четверо! Хай я помиляюся, їх буде на одного більше. Візника не рахуємо, це не вівця, а баран. У сухому залишку двоє, максимум — троє озброєних охоронців. Нас — четверо. До того ж у нас бомби. Буде так, дивіться.

Штерн нахилився над викресленою на папері схемою, взяв олівець.

— Де в нас центральний вхід до банку? Тут? — На вказаному місці з'явилася крупна мальована цятка. — Дуже просто. Гірш стоїть ось тут, недалеко. — Ще одна цятка. — Ми троє — отак, по різні боки вулиці. — Тепер олівець малював стрілки. — Фаєтон зупиняється, Гірш зі свого місця відразу метає дуру коневі під копита. Кінь стає дибки, візник намагається втримати, охорона не сидітиме всередині, вискочить. Ми вступаємо ось так. — Знову стрілочки. — Разом, із трьох боків. Гірш

тим часом тримає вхідні двері. Твої, Абрамов, дивляться кругом, але не дають про себе знати без крайньої потреби. Кладемо всіх, хто озброєний та опирається. Банківські щуряки почнуть комизитись — валимо їх, нема часу панькатись. Скільки там того вантажу, мішок із грішми, опечатаний? Беремо, Гірш жбурляє другу бомбу, для шуму, ну, і страху нагнати. Розбігаємося дворами, як планували. Де стоятиме коляска, Абрамов?

— Отут. — Він тицьнув пальцем у схему. — Хто добіжить, стрибайте відразу. Але сюди — той, у кого гроші. Розходьтесь віялом, у разі чого когось можна по дорозі підібрати ось тут. — Ніготь накреслив на розмальованому папері криву лінію. — Загалом нічого нового, крім твоїх змін, Штерне.

— Ти далі не згоден?

— Ні.

— Але я тобі пояснив причину?

— Пояснив. Я почув. Не розумію все одно.

— Ваша частка — десять тисяч.

— Могло бути й більше.

— Могло. Повторюю тобі ще раз: або сам ідеш з нами все-редину й ділимо не лише улов, а й ризики, або діємо за моїм нинішнім планом.

— Часу мало лишилося.

— Мало. А весь екс за моїм новим планом займе менше хвилини. Десять тисяч за шістдесят секунд, і ти навіть пальцем не рухаєш. До того ж, — Штерн криво посміхнувся, — свої рахунки зводиш, хоч як. Гроші забираєш чужими руками все ж таки у свого ворога. Моральне задоволення гарантоване, хіба ні?

Тепер Абрамов обвів присутніх уважним поглядом.

— Чорт із тобою, Штерне. Часу справді мало. Уже десята тридцять, чаю через ваші клопоти не напився.

2

Фаетон вели від самої пошти.

Двоє з групи Абрамова засікли, як касир із рахівником у супроводі одного поліцейського зайшли всередину. На вулиці, біля візника, лишився другий стражник, більше вони не помітили. Для порядку покрутилися поруч — раптом щось пропустили, тому сіли в найняту ще зранку коляску й риссю погнали вперед.

Тепер Штерн точно знав, чого чекати.

Охорона невелика. У випадках, коли йдеться про експедицію приватних грошей, про неї піклуються самі власники. Сторожі окремо доплачують за ризик, звісно ж — зі своїх кишень, і, видно, «спиртовий князьок» затиснув, той ще скупердяй. Нічого, скупий платить двічі...

Тридцять тисяч. У залишку — двадцять.

Солідно.

Хоча могло бути більше. Та нема чого горювати, бери, що є.

Бо головне тут: у Харкові почнуть шукати — слідів не знайдуть.

Штерн перевірів розстановку сил. Коли йшлося про перевезення грошей, експедитори працювали як годинник. Отже, повинні бути без запізнь, дванадцята нуль-нуль.

Левін прогулювався вулицею під ручку з Лілі, все ж таки витягнув її з собою. Загалом, з огляду на радикальну зміну плану, Штерн не заперечував. Коли туди-сюди довкола банківської будівлі вештається пристойно вдягнений красунчик, це мимоволі може привернути значно більшу увагу.

Поправив комір пальта, зайвий раз торкнувся пучками пальців револьвера в правій кишені.

Зупинився біля вітрини кондитерської неподалік. Зробив вигляд, що уважно розглядає солодощі. Справді, зовні схожий на бідолаху, котрий не може собі нічого з цієї смакоти дозволити. Стоїть нещасний злидений міщанин, облизує губи.

Зиркнув довкола.

Гірша з Малютою видно не було. Так і треба, своє діло й своє місце його бойові *товариші* знають добре, навіть дуже добре.

Ще раз порахував за склом цукерки й тістечка.

Боковим зором засік маяк: один із абрамовських сигнальників давав знати про наближення фаєтона.

Штерн опустив комір.

Наступної миті Левін легким, просто-таки театральним жестом відсторонився від Лілі, елегантно поцілував дівулі руку, вона повернулася й швидко, на сторонній погляд — аж надто скоро пішла геть після прощання з кавалером, із яким щойно мило й інтимно муркотіла. Одночасно на різних боках вулиці, ніби з самого повітря виринули Малюта й Гірш. Піротехнік, збоку — типовий затюканий товстою дружиною службовець, стискав у руці пухкий потертий шкіряний портфель. Малюта виглядав прикажчиком з найближчої лавки, йшов

у хазяйських справах, нікуди особливо не квапився, навіть завернув по дорозі перехилити кухоль пива.

Усі на місцях.

3-за рогу вивернув фаєтон. Помилки не має бути, Штерн перехопив сигнал — саме цей, на нього чатують. Ковзнув поглядом по своїх: це помітили всі.

Гірш зупинився неподалік від входу в банк, притулився до стіни плечем, метушився, когось тихо проклинав, зігнувши ногу в коліні. На коліні примостив портфеля, знервовано порпався в його надрах.

Неквапом наближався з протилежного боку Левін.

Зупинився й Малюта, скручував цигарку з папіросного паперу.

Фаєтон майже порівнявся з банком.

Усе!

Штерн зробив знак, помітний та зрозумілий лише Гіршеві. Той спритно як для щойно знервованого та змученого повсякденням службовця вихопив із портфеля невеличкий квадратний пакунок.

Замах.

Кидок.

Вибух.

Крики переляканих перехожих, кінське іржання.

Уже не криючись, Штерн рвонув револьвер з кишені, помахав через вулицю, навперейми фаєтону, стріляючи на ходу просто так, заради додаткового шумового ефекту. Скоротивши відстань, відразу зрозумів — точно все вираховував: переля-

каний візник не зістрибнув — скотився з козел і присів, для чогось закривши голову руками.

З фаєтона на тротуар вискочив стражник, виймаючи зброю з поясної кобури, — його майже впритул розстріляв наспілий Малюта. Забігши з тильної сторони, побачив лише спину поліцейського, не чекав, поки повернеться й спробує прийняти бій: дві кулі штовхнули його лицем уперед, звалили з ніг. Він упав прямо на товариша, котрий саме вистрибував за ним. Цей уже опинився на лінії вогню Штерна, але встиг-таки розвернутися, навіть не дати тілу товариша звалити себе, — метнулася вгору озброєна рука — три кулі, пущені Штерном поспіль з близької відстані, влучили в обличчя. У падінні він спершу став навколішки, і Штерн копнув тіло, відкидаючи перепону на шляху до фаєтона.

З протилежного боку наспів розпашілий Малюта. Трохи далі за ним, у кількох кроках, прикриваючи й контролюючи заразом вулицю, стояв Левін.

Два дула дивилися всередину фаєтона, на переляканих банківських клерків.

— ШТЕРН!

Він у першу секунду навіть не зрозумів, чому кричить Гірш. Рука вже тягнулася до мішка з грішми, який один із наляканих, напевне касир, керуючись чим завгодно, але точно не інстинктом самозбереження, судомно притискав до себе. Та коли тут же почув крик удруге, тепер уже — від Малюти, рвучко обернувся.

Вчасно.

З дверей банку один за одним злагоджено вибігали люди. Усі в цивільному, всі — без верхнього одягу, кілька чоловіків навіть у нарукавниках: банківські клерки, не інакше. Ось лише

як на звичайних клерків надто організовано та професійно рухалися. А головне — зброя в руках, кожному службовцю в банку револьвер не видавали.

Постріл.

Це в діло вступив Левін, відволікаючи на себе увагу. У відповідь грянув дружний залп. Притиснувшись до стіни, Левін швидко перевів подих, пальнув у відповідь, а тоді, пригнувшись, стрімким зайцем гайнув на протилежний бік вулиці. Ніхто з переляканих перехожих не намагався заступити озброєному денді дорогу.

— ШТЕРН!

Це знову викрикнув Гірш. Розуміючи, чого той хоче, Штерн вирішив не здаватися просто так.

— Мішок давай! — гаркнув до переляканого.

Той захитав головою, але, почувши черговий постріл ззовні — відстрілювався Малюта, прилаштувавшись за фаєтоном, — швидко передумав. Жбурнув ношу, мов відкидав отруйну зміюку, заволав:

— Не вбивайте! Не вбивайте!

Не до нього — їх уже брали півкільцем, і тепер уже Штерн, притискаючи здобич до себе, почав відступати. Стріляти не міг, барабан порожній, не передбачав такого розвитку, розтратив усі патрони. В кишені є запас, та заряджати не лишалося часу.

Зробивши кілька величезних стрибків, він звільнив поле діяльності для Гірша. Той, уже так само не криючись, зосередившись лише на тому, що коїлося навкруги, уже видобув із портфеля другу бомбу.

Махнув рукою.

Кидок.

Вибух — бомба рвонула просто перед переслідувачами. Гірш навмисне зробив так, аби від неї було більше шуму, ніж шкоди. Переслідувачі, як і слід було чекати, розгубилися, і поки не оговталися — металник теж почав стріляти. Неквапом, не цілячись, не намагаючись влучити — просто показував зуби й давав змогу Малюті вийти з-під вогню.

Свою справу шумова бомба таки зробила.

Її або не чекали, або не думали, що нападники мають ще одну, — другий вибух остаточно посіяв паніку.

Поки в шумі, гамі, диму та пороховому гарі щось стало можливим розібрати, бойовики виграли цінні, такі потрібні їм зараз секунди. Штерн із мішком у лівій руці та Малюта, не змовляючись, рвонули в той прохідник, який вів через двори до коляски. Там уже почули постріли, і рвонули з місця, щойно втікачі опинилися всередині. Тільки тоді Штерн побачив темну пляму на лівому плечі Малюти й вираз болю на його обличчі.

— Що?

— Терпімо, — процідив той, відкинувшись на спинку сидіння.

Коляска тим часом завернула за ріг — і тут же, на ходу, заскочив, не знати звідки, Левін: розпашілий, захеканий, на диво ще з револьвером у руці.

— Ховай! — крикнув Штерн. Той усе зрозумів, прибрав зброю, дихав уривчасто, важко.

— Гірш де?

— Сиди, — огризнувся Штерн, бо йому самому хотілося зараз це знати.

Гірш прийшов останнім. Хвилин за сорок після того, як на квартирі зійшлися всі й відкрили мішок, виваливши вміст у самий центр круглого столу.

Вже збирався пояснити, де петляв увесь цей час, та одразу побачив: присутнім зовсім не до нього. Перевівши погляд на стіл, тут же зрозумів причину, в роті відразу стало сухо, видувши із себе, показавши рукою:

— Це... оце... що таке?

— «Харьковские губернские ведомости»⁵⁶, — відповів Абрамов. У голосі звучали нотки зовсім не притаманної ані йому, ані моментові загалом обережності й делікатності. Гіршеві відразу, з ходу здалося, що він виправдовується за купу різаного паперу. До того ж акуратно складеного в пухкі й ніби для остаточного знуцання заклеєні хрест-навхрест фірмовими банківськими паперовими стрічками пачки.

Так пакують *справжні* гроші.

— Газета, — додав Штерн, показуючи не лише Гіршеві, а й іншим прямокутний клапоть із однієї, видно, зопалу розпатраної пачки, на якому лишилася майже вся назва. — Місцевий друкований орган так називається. Виходить три рази на тиждень. Учорашній номер, до речі. Ось тут дату видно.

Лише тепер Гірш, хоч і з запізненням, відчув до густоти розпечену атмосферу. Побачив переляк на обличчі юної Лілі, котра втиснулася в куток і чії губи тепер зовсім не нагадували

рожевий бантик. Закривавлену сорочку Малюти. Й головне — Левіна: не поруч із наляканою дівчиною, яку сам же привіз із собою, а біля дверей, з револьвером в опущеній уздовж тулуба руці, той відрізав Абрамову можливий шлях до відступу. Хоча спроба втекти, якою б відчайдушною не була, все одно лишилася б марною: один проти трьох, тепер уже чотирьох — на повію ніхто тут зважати не збирався.

Становище його не найкраще, Гірш визнав це, щойно зрозумів ситуацію. Та, схоже, Абрамов тікати не думав.

— Учорашній?

— Я сказав би — свіжий. Ляльку різали та клеїли ще вчора. Фараони все знали й чекали на нас. План ексу — повністю твій, Абрамов. Ми навіть не знали, що і де буде.

— Він знав, — Абрамов кивнув на Гірша. — Дуже доречно прийшов, між іншим.

Якщо у того ворухнувся бодай невеличкий жаль, після цих слів Абрамов для піротехніка вмер навіть без наказу Штерна про ліквідацію зрадника. Гірш не сказав нічого, просто не встиг, — але його настрій відразу вловили всі, навіть Лілі. Дівчина не стрималася, зойкнула у своєму кутку, чим, сама того не розуміючи, несподівано розрядила обстановку.

— Я нічого не хотів сказати... — почав Абрамов.

— Ти вже сказав. — Штерн кинув різану газету собі під ноги, наступивши на залишки «ляльки». — Можеш говорити далі. Обґрунтуй свої слова. Доведи, що Гірш хоча б якимось боком причетний до витоку інформації, провокації, зради та засідки.

— Він не причетний, — визнав Абрамов.

При цьому він намагався не дивитися в бік розлюченого бомбіста, котрий, у супереч своєму загалом спокійному характеру, зараз ледь стримував лють. Гірш і тут змовчав, зате знову заговорив Штерн, і його тон не віщував Абрамову нічого втішного.

— Дякую. Я підозрював щось таке. Хто ж тоді причетний?

— Вийдемо, — Абрамов кивнув на прочинені до сусідньої кімнати двері. — Поговоримо там. Я спробую щось пояснити.

— Пробуй тут. При всіх. У мене немає секретів.

— У мене теж. Але спершу хочу сказати тобі дещо сам на сам. Потім, якщо у тебе немає секретів, повториш усе своїм людям. Я ж нікуди не подінуся. Тікати не збирався, між іншим. Для мене те, що сталося сьогодні, — не менший шок, ніж для вас усіх, Штерне.

— Хай говорить тут! — озвався Левін.

Ковзнувши поглядом по ньому, Штерн клацнув пальцями, кивнув на Малюту.

— Знайдіть краще, чим його перев'язати. Дівчина може це зробити?

Питав, не дивлячись у бік Лілі, говорив до Левіна. Той знизав плечима.

— Не знаю. Можеш? — зиркнув на свою супутницю.

— Ага! — вигукнула вона, швидко закивала, враз заметушившись, навіть вийшовши зі свого безпечного, як здавалося, кутка. — Зроблю, зроблю! Там у мене, зара-зараз!

Метнувшись до сусідньої кімнати, тут же вибігла звідти, стискаючи ридикюль, поставила на стіл, відсунувши пачки

різаного паперу, розкрила його, вивернула назовні щось біле, жіноче, чисте й легке.

— Треба промити рану. Я крові не боюся, зможу, правда. Оце б хто на бинти порізав...

— Розбирайтеся, — кинув Штерн, жестом запросив Абрамова до вільної кімнати: — Заходь, коли так. Але говори дуже коротко, нема часу тебе довго слухати.

Він зайшов першим, Абрамов — за ним, сам щільно причинив за собою двері, почав одразу, напевне вже встигнувши звести рій думок та набір слів до єдиного цілого.

— Думай сам, Штерне. План ти поміняв уранці, вважай — кілька годин тому. Сам. На вас чекали в банку перевдягнені поліцейські — чи жандарми, чорт знає хто. Не суть, головне — засідка була справжня. Зайди ви всередину — амба, пастка, мишоловка. Але живими грішми все одно вирішили не ризикувати. Бач, підготувалися. Хоч і засідка, та все одно... Ми від цього більше втрачали й втратили, Штерне, хіба ні? Наша харківська група планувала операцію, ти тут маєш рацію. Ось тільки здали ми самі себе, по суті. Бо не просто лишилися без належної нам частки грошей. Є ще моральний бік справи, ти прекрасно його знаєш. Наші, добре, нехай навіть мої особисті рахунки з тим чортовим зрадником, Князем. Як ти думаєш, хотів я чи хтось із наших, аби ця скотина вийшла сухою з води? Ми цілилися не просто на гроші — на його гроші, Штерне. Ось і виглядає тепер: якщо провокатор серед моїх людей чи навіть я сам, то ми вирішили пробачити Князеві всі його підлоти. Заради чого, скажи мені? Аби тебе здати охранці тут, у Харкові?

— Плутано, — скривив кутик рота Штерн, машинально потер пучкою пальця виразку на щоці: коли пітнів від напруги, там завжди починало свербіти, подумки щось прикинув, повторив: — Плутано. Але згоден — правильно. Сам трошки винен, захопився, надто загрався. Міг би прикинути, чому гроші від пошти до банку супроводжувало лише двоє стражників. Як для цього вашого так званого Князя тридцять тисяч — не так багато. Тільки ж він, коли тобі вірити, жадний страшенно. За охорону сам платить. Напевне оточив би свій капітал удвічі більшим військом, — на цих словах він гмикнув. — Правда, хтось із твоїх теоретично, тільки в теорії, Абрамов, міг здати наші плани фараонам.

— Для чого! — стрепенувся той. — Хіба я не...

— Тихо. Спокійно. Кажу ж: це все припущення. Могло бути так. Твоя організація до ексу відношення не має. Про те, що ви охороняєте периметр, охранка й поліція поняття не мали б. Справді, ніхто з ваших у бійку там так і не поліз, бомби Гірша дуже вчасно знадобилися. Фараони, зі свого боку, теж не чекали зміни в планах. Двох людей, вважай, підставили під кулі. Це, повторюся, навряд чи передбачалося. Вони взагалі мусили привезти мішок із грішми, передати клеркам у банку та спокійно собі їхати геть. Потім заходимо ми. Далі — ясно.

— Висновок?

— Харківське охоронне мало дуже обмежену інформацію. А саме: такого-то дня о такій-то годині такі-то люди планують у Харкові акцію у відділенні Земельного банку. Якому — ніхто не знав. Але Гірш спеціально поїхав сюди раніше. Понюхав, побачив, подумав. І відбив два дні тому телеграму. Текст дуже

простий, нічим не привертає до себе уваги. Проте це був такий набір слів, про який ми домовлялися наперед.

— І?

Абрамов зараз сам уперто штовхав Штерна до думки, яка просто сама просилася і яку той до останнього не хотів озвучувати. Та довелося, іншого виходу зараз уже не було, бо Штерн сам почав цю розмову.

— Час і місце проведення ексу всі мої люди знали того ж дня. Телеграму Гірш відбив рано, так домовлялися. Вже в обід усе стало відомо. Отже, або провокатор — справді Гірш, і він дав того ж дня ще одну телеграму чи повідомив тутешню охоранку іншим способом, або... — Пальці знову клацнули.

— Або, — луною відгукнувся Абрамов. — На телеграф Гірш ходив сам. Ніхто з моїх поруч із ним не крутився. Не бачив я в цьому жодного сенсу.

— Я не бачу жодного сенсу, для чого Гіршеві... Або комусь іншому... Так, усе. Гаразд. Спокійно, — Штерн тепер говорив сам до себе. — Нас не вистежували на вокзалі зранку. Нас узагалі ніде не шукали. Чекали в певному місці. Точного часу не знали. Тому замінили банківських пацюків поліцейськими ще зранку. Гадаю, посадили подібні засідки і в інших відділеннях. У вашому місті їх навряд чи так багато. Усі — в центральній частині. Ще не бачив, аби банк відкривали на околиці чи в передмісті. Про експедицію цих грошей, призначену саме на сьогодні, теж напевне дізналися досить швидко. Склали два і два. Жандарми не такі дурні, як нам хочеться їх бачити, Абрамов.

— Згоден.

— Готували сьогодні засідку. Все інше — допоміжне. Чекали на нас. Довести не можу, відчуття. Я відчуттям довіряти звик.

— Теж погоджуюсь. Тепер погодься й ти: не слід було вести подібні розмови при всіх.

Штерн кивнув мовчки. Вирішив більше взагалі нічого не говорити.

Гірш.

Фаїна.

Малюта.

Левін.

Вольф.

Кожен із них міг зрадити. Не хотілося в це вірити. Проте логіка у словах Абрамова таки була: провокатора слід шукати серед своїх.

Левін.

Малюта.

Фаїна.

Гірш.

Вольф.

Усі вони знали час та місце. Навіть ті двоє, що лишилися в Києві.

Усі в різний час виходили з дому в Пущі-Водиці. Навіть Фаня, адже часу від моменту, коли її оголосили в розшук, давши це в газету, сплигло таки чимало. Ризики зменшилися.

Малюта, професійний грабіжник.

Вольф, недороблений актор.

Левін, бісів красунчик із чим далі, тим більш явними претензіями на незалежність та лідерство.

Гірш, гірничий інженер, знавець підривних робіт із Юзівки. Фаїна, котра вважає себе вдовою полум'яного революціонера та незламного борця з режимом Переця Сичевського.

Хто?

Зрозумівши, що розмову закінчено, Абрамов, тримаючись уже зовсім спокійно, навіть із дещо переможним виглядом потягнув на себе двері, вийшов, лишивши Штерна самого. Але той вийшов майже відразу за ним, глянув, як старанно, боячись завдати болю, перев'язує Лілі прострелене наскрізь Малутине плече, як замислено перебирає різаний папір на столі Гірш, як не зводить Левін очей з Абрамова. Схрестив руки на грудях, потім — розплів, легенько ляснув себе по стегнах, привертаючи загальну увагу.

— Лишатися тут далі не можна. Самі знаєте, чого це я... Ми тут усе погодили. Сьогодні ж забираємося з цього гостинного міста, планів не міняємо.

— Що погодили? — запитав Левін.

— Усе. Більше на цю тему не говоримо. Абрамов, ми можемо про всяк випадок поміняти до вечора квартиру, аби пересидіти?

— Є варіанти.

— Тоді хай дівчина закінчує — і ходу звідси.

— Ти довіряєш йому? — не вгавав Левін.

— Ми йдемо звідси, — повторив Штерн, так ніби Левіна для нього в цей момент не існувало. — Є думки. Поясню, але не тут. Чи, може, хтось не згоден, що нам просто зараз треба накивати п'ятами?

Відповіддю було дружнє мовчання. Хіба що Лілі старанно сопіла, завершуючи незвичну для себе роботу.

Розділ четвертий

1

*Київ, листопад 1907 року
Околиця. Пуца-Водиця, дачне селище*

— Значить, це ти.

— Він, — підтвердила Фаїна, кутаючись у теплу шаль.

Дачний будинок був без комина, пічку тут теж не поклали. Перебиратися в інше місце, де можна хоча б як слід протопити, Штерн поки не збирався. Узагалі це була дивина, що він так довго лишався разом із усіма. Власне, тому й звелів роздобути невелику металеву грубу: виявилось, мерзнув Штерн жахливо, був навіть більшим мерзляком, ніж Фаїна. Хоча намагався ніколи не показувати виду й триматися бадьоро, напевне наслідуючи загартованого Рахметова: при всій своїй не надто великій любові до читання роман про «нових людей» здолав, вважаючи цей труд мало не своїм обов'язком⁵⁷. Та коли члени бойової організації почали бачити свого керівника щодня, той, схоже, поступився деякими принципами: заявив, що не може більше терпіти собачого холоду.

Пічка гріла. Жару вистачало вповні лише на одну кімнату. Довелося тримати всі двері прочиненими, аби тепло розходилося хоч якось по інших приміщеннях. Фаїна спала окремо, її кімнатка була найменшою, й вона не могла прогнати туди всіх чоловіків. Тож довелося при звичаїтися спати з прочиненими дверима. Утім, бойовики, за спостереженням Фані, давно перестали сприймати її як жінку. Хіба хтивий Левін, не бажаючи заспокоюватися, час від часу намагався навіть не фліртувати, а лиш грати у залицання.

Це він привів сюди Полтаву, коли повернувся з Ямської, від мадам Сторожук. Куди, як належить кавалеру, доставив свою даму, посадивши Лілі-Бантик у шарабан просто на залізничному вокзалі.

Полтава ж, як помітила Фаїна, зовсім не боявся грізного допиту Штерна. Схоже, за цей час із хлопцем щось сталося: зовсім перестав боятися чи, навпаки, — перейшов межу, за якою відчуття страху стало постійним. Отже, нормою. Тому й сприймалося як взірць природної поведінки.

Але можливою вона вважала й ситуацію, коли Полтава вже від усього, що з ним та довкола нього відбувалося, втомився. Й дуже хоче, аби все це якось скінчилося. Не повісили в тюремному дворі, як її Переця, вислизнув із зашморгу, не застрелили під час утечі, — то Бога ради, хай уже вбивають тут, закопують у лісі, десь під сосною, у вологу листопадову землю.

— Точно, цей самий, — укотре підтвердив Левін, а Вольф додав, прокашлявшись, бо трохи захрип цими днями:

— Він тоді, на Прорізній, бомбу недокинув. Сам бачив.

— Усі бачили, — Малюта, поправивши пов'язку, теж вирішив вставити свого п'ятака в загальну розмову. — Портрета, правда, не бачив тоді.

— Я теж, юначе, вас не розгледів як слід, — озвався Гірш. — Але товаришам вірю на слово. Вас упізнало троє з групи. Значить, ви той, за кого себе видаєте.

— Ні за кого я себе не видаю! — образився Полтава. — Я — це я! Ось він, — рука витягнулася в бік Левіна, — сам сказав, де його шукати. Більше мені нема куди йти.

— І ти пішов у бордель на Ямську, — Штерн клацнув пальцями, ніби ставлячи в цій частині розмови жирну крапку. — Логіка є. З тюремної камери — до дівок.

— Це не смішно, — буркнув Полтава.

— З тебе тут ніхто не сміється. Навпаки, якщо стане зрозуміло, що ти — провокатор охоранки, веселого буде ще менше.

— Він убив жандармського офіцера, — нагадала Фаїна. — Писали газети, хіба я не показувала тобі? Агенти Охоронного відділення не вбивають своїх же офіцерів.

— Такі випадки бувають.

— Знаю, чув, — знову включився Левін. — Але, Штерне, ця людина правда дуже допомогла нам усім, коли почався хамішущер тоді, біля казарм. Це просто не може бути агентурною розробкою Охоронного! Підполковникові Кулябку ніхто не дозволить стріляти військових, городових та навіть жандармів заради того, аби агент мав залізну легенду. Його в тюрмі тримали майже місяць, про це подумай!

— Довкола нас останнім часом кояться дивні речі, ти хіба не згоден? Тобі нагадати свіжу історію, вчорашню?

— Полтава до неї точно не причетний, Штерне.

Знову якомога щільніше закутавшись у шаль, Фаїна перетнула кімнату, встала поруч із хлопцем.

— Ти чого?

— Нічого, Штерне. Просто тепер, від недавнього часу, наша бойова група ні від кого не залежить. Ми тримаємося самі по собі. Самі ж приймаємо рішення.

— Помилка. Вирішую я.

— Нехай так, — легко погодилася жінка. — Одначе, як мені здається, за нових обставин кожен член групи має право голосу.

— Ти про що?

— Ти надто часто став підозрювати всіх довкола. Ти весь світ готовий запідозрити в роботі на охоранку. Дійсно, є проблеми, в яких слід розібратися. Але партійному штабу ми вже не підкоряємося. Значить, ставити когось до відома й обговорювати з вищим керівництвом власні рішення тобі не треба. Проте мені здається, одноосібно ти теж жодних рішень приймати тепер не повинен.

— Тобі так здається.

— Фаїна має рацію, — промовив Левін. — Якщо вона хоче поручитися за цього Полтаву, я не буду проти. Вольфе, ти готовий?

— Я знаю про нього тільки те, що він недокинув бомбу та Фаня затягнула його до нас у коляску, — відповів той.

— Не розумію предмета суперечки, — зітхнув Штерн. — До чого все це тут і тепер?

— Нема суперечки. Взагалі, ніхто не сперечається, — спокійно відповіла Фаїна. — Хлопцеві дійсно загрожував смертний

вирок. Йому пощастило втекти. Він шукав нас, аби просити допомоги. Не бачу в цих діях нічого підозрілого. Йому справді нема куди податися.

— Вірно. Але ти, заодно — й ти, Левін, не забувайте: у нас тут не місце, де всі, хто втік із тюрми, можуть гратися в хованки. Гаразд, я згоден. Левін його привів, він відповідатиме в разі чого. Фаїна готова поручитися, теж відповідатиме нарівні з усіма, ми не розрізняємо *товаришів* за ознаками статі...

— Я тут не говорив би за всіх, — гмикнув Левін.

— І тим не менше, — Штерн не зреагував на незграбну спробу жарту. — Нехай ви двоє берете на себе всю повноту відповідальності. Скажімо, я та інші вам довіряємо. Що далі? Ось цей хлопець у своєму дурнуватому солдатському одязі, котрий на ньому теліпається, мов на вішаку, пересидить тут, під вашим, Левін із Фанею, захистом пару днів. Нехай тиждень пересидить. Біс із ним — два тижні. Далі — що, куди, як?

— Тобто?

— Полтава, чи як він там себе називає, рано чи пізно повинен звідси піти. Куди? Тікати за кордон? До кого? Для чого? Під чие крило, під чий захист? Я читав листівку, котру можна вважати такою собі програмою їхньої бойової одиниці. Своїх одноподумців, юначе, ти за межами Київської губернії та по той бік кордону Російської імперії не знайдеш, можеш покласти на мій досвід та повірити мені на слово. Віриш? Чесно говори...

— Вірю. Чесно, — щиро визнав Полтава.

— Молодець. Давай розглянемо поки що інший варіант: відправляємо тебе до Одеси. Там загубитися просто, Фаїна

вмовить Вольфа поїхати з тобою, там знайдуться потрібні зв'язки...

— Потрібні — для чого?

— І знову молодець, Полтаво! Для того, юначе, аби одного разу хтось із контрабандистів швидше по дружбі та із жалості, ніж через бажання заробити трошки грошей, переправив тебе кудись до турків. Чи до румунів. Утечеш, врятуєшся, що роби-тимеш там? Не підеш далі найближчого порту, аби стати там вантажником у доках? Тяжкий хліб, Полтаво. Та іншого варіанта для тебе я зараз просто не бачу. Звісно, в разі, якщо ти прийшов сюди, аби перебути в безпеці. Тебе трошки перестануть шукати. Й потім ти зберешся тікати далі. Я тебе вірно розумію?

— Не знаю, — чесно зізнався хлопець. — Ось не знаю, і все! Що хочете зі мною робить — не знаю, як бути далі, що робити, куди йти. Прийшов, бо не знав, де ще шукати допомоги. Не проженете, не вб'єте, нагодуєте, допоможете знайти інший одяг — подяка моя та ось це, — він тут же на підтвердження своїх слів відважив низький поясний уклін, коли випростався, продовжив: — Але ви праві, пане Штерн...

— Товаришу Штерн, — виправив той. — Ми тут не пани.

— Звиняйте, товаришу Штерн, правду ви сказали! Правильно все! Нема мені куди йти далі! Про це я не думав навіть.

— Подумай.

— Хіба є варіанти? Ви мені намалювали цілком реальні перспективи...

— Є ж іще одна.

— Ви про що?

— Можна на «ти». Так простіше.

— Дякую. Так про що... *ти*?

— Стати одним із нас не думав? Не відсидітися тут, як тарган у щілині. Твої товариші загинули, фараонам щонайменше слід помститися за це. До того ж перевірені бійці нам завжди потрібні. Ти, бачу, з малим досвідом. Але ж перевірку пройшов, та ще й яку — не кожному з нас пощастило застрелити жандармського офіцера. Досвід прийде сам, головне — твоя згода. Ти не просто втік із тюрми, бо тебе хотіли повісити. Хіба ти згоден із цим режимом?

— Не згоден.

— Хіба не маєш свого, власного плану боротьби з ним?

Тепер Полтава відповів не одразу, та все ж таки сказав:

— Маю.

— Тоді не бачу причин, чому б тобі не бути разом з нами. Тим більше що за тебе поручилися вже двоє.

— Час подумати в мене є?

— А для чого? Що ти можеш вирішити? У тебе є вибір, хлопча? Що тебе стримує?

Полтава роззирнувся, пошукавши та знайшовши очі Фаїни. Їхній погляд подіяв заспокійливо — жінка відчула це своїм, лише їй відомим чуттям.

— Нічого мене не стримує. Просто... кілька останніх днів... Розумієте, не прості вони для мене виявились... Багато чого сталося...

— Навіть уявити не можеш, як я тебе розумію, — промовив Штерн. — Добре, хай на сьогодні наша розмова закруглиться. Дайте людині поїсти, там видно буде.

Це сталося наступного вечора.

До того часу Полтаві здавалося, що терористи зовсім утратили до нього інтерес. Місце для сну виділили в одній із трьох кімнат. Якщо бути зовсім точним — в одній із двох вільних. Третю, як зрозумів хлопець, займала Фаїна на правах єдиної серед бойовиків жінки. Ліжок на всіх теж не вистачало, більшість спала на підлозі. Правда, це не стосувалося Штерна, він зайняв одне вільне. На другому розмістився Левін, але із самого ранку він, нікому нічого не сказавши, кудись пішов. Інші, включно зі Штерном, не здивувалися, з чого Полтава зробив висновок: так відбувається або завжди, або — дуже часто. Вільне місце на ліжку відразу ж зайняв Гірш, який до того розмістився в тій же кімнаті, на підлозі, на солом'яному лежакі. Вольф із Малютою, займаючи третю кімнату, теж спали на матрацах, кинутих на підлогу. Полтаві ж довелося вдовольнитися просто підлогою, постелити поверх не знайшлося нічого. Правда, відшукали тонку ковдру, і загалом його нічліг тут, у притулку — чи лігві — терористів, мало чим відрізнявся від тюремного.

Уранці Полтава зробив для себе ще одне невеличке відкриття: у цьому товаристві кожен займав себе, як міг та хотів. Після Левіна з будинку, нічого нікому не сказавши, пішов Штерн. Зі своєї кімнати Фаїна майже не виходила, до чоловічого товариства молодій жінці, здавалося, зовсім не було ніякого діла. Полтава тут же згадав Оксану: сестра, коли не ходила давати свої уроки та здобувати невеличкі підробітки, тільки й займалася, що пра-

ла та готувала всім чоловікам — не лише братові й коханцеві, а й Вакулі, хоча той ночував окремо від інших.

Правда, тут же погодився сам із собою подумки Полтава, ця компанія виявилася більшою. Але відразу ж визнав: якби «коліївців» було не троє, а шестеро чи навіть із десяток, усе одно Оксана прала б та готувала для всіх. Те саме стосувалося прибирання. Хоч обстановка в дачному будинку виявилася аскетичною, як того і вимагали обставини, тут усе одно було не дуже чисто.

Фаїна ж, єдина жінка серед чоловічого гурту, навіть не поцікавилася зранку, хто з них голодний. Просто розтопила плиту, поставила на неї великий бляшаний чайник. Поруч стояв баняк, на дві третини заповнений вареною в лущинні картоплею, нею хлопця пригостили вчора. Цим її жіночі обов'язки обмежилися. І взагалі Полтава не мав упевненості, що Фаїна має такі самі уявлення про «жіночі обов'язки», які сповідувала Оксана. Втім, коли ж говорити про прибирання, то своє невеличке гніздечко Фаїна хоч трохи тримала в порядку. Тоді як підлогу в інших кімнатах затоптали брудними чобітьми й черевиками.

Гірш дрімав. Вольф із Малютою в очікуванні, коли чайник закипить, сіли за стіл і витягнули карти. Покликали й Полтаву, але він умів хіба перекинутися в «дурня», та й то грав лише кілька разів, без особливого інтересу і не на гроші. Тут же карти напевне були чимось більшим, ніж просто гра від нудьги. Тож Полтава відмовився, Вольф відмахнувся, більше до хлопця нікому не було жодного діла. Правда, коли він, скривившись, запхав натерті ноги в остогидлі солдатські чоботи та зібрався вийти, Вольф запитав:

— Куди? — І це прозвучало не як звичайна цікавість.

— На двір вийду. До вітру. Можна?

— Давай. Пішли.

Знизавши плечима й зітхнувши, ніби треба робити якусь важку роботу, Вольф поклав колоду на стіл, хрипко прокашлявся, спитав Малюту:

— Може, ти?

Замість відповіді той поляскав себе по правій руці, знятій із саморобної перев'язі для гри в карти. Знову закашлявшись, Вольф підвівся, кивнув Полтаві на двері.

— Чого став? Ходи давай, — і, нашттовхнувшись на незрозумілий погляд хлопця, тут же пояснив: — Тобі самому поки навіть туди не можна.

— Ясно. З тюрми в тюрму, — не стримався Полтава.

— Думай, що хочеш. Але поки буде так.

— Мені є куди діватися? Я хіба далеко звідси втечу? — Хлопець відчув, як, попри внутрішнє, глибинне розуміння Вольфової правоти, все одно починає заводитися.

— Такий порядок.

— Хто його завів, цей порядок?

— Авжеж не ти. Ходи, воружи копитами, якщо справді туди зібрався.

Зрозумівши марність та безглуздість будь-якої подальшої суперечки, Полтава демонстративно закрив руки за спину, як роблять арештанти під конвоем, і пішов на вулицю.

Листя вже майже опало. Та у дворикі росло кілька густих кущів, і Полтава, зробивши всі свої невідкладні справи, затри-

мався біля одного. Вольф не квапив, стояв на порозі, дивився на хлопця з неприхованою цікавістю. Полтава рішуче, хоч і не без крихкого жалю, обчухрав кілька гілок, склавши з них невеличкий, не надто замашний, але все ж таки цілком придатний для задуманої справи віник. Нічого не пояснюючи, повернувся всередину, так само мовчки заходився мести підлогу, почавши найперше з кутка, де спав сам.

— Гей, ти! Не пили! — гримнув Малюта.

Полтава вперто вирішив не звертати на нього та інших уваги. Спробувавши краще перехопити свій саморобний віник, зробив необережний жест, і гілки розсипалися. Подумки пославши все і всіх довкола подалі, до поганої мами, Полтава присів, почав збирати «віника» докупі.

— Бачили? — почув збоку голос Фаїни, повернувся: жінка стояла, обіпершись на одвірок. — Ніхто з вас до такого не додумався. Правильно, живете у свинарнику.

— Ти тут не живеш хіба? — вишкірився Вольф.

— Куди від вас... Значить, кидайте карти, піднімайте тухеси, шукайте ганчірки. Хоч трошки підлогу протріть біля себе.

— Хто це наказує?

— А тобі для прибирання під собою треба спеціального наказу?

Заперечувати не було сенсу. Тим більше що Малюта із задоволеним виглядом перемістився в протилежний бік кімнати, ближче до груби: на пораненого в плече, фактично однорукого, примхи Фаїни вже точно не поширювалися. Гірш далі спав, і Полтава зараз сумнівався в бажанні Вольфа буркати товари-

ша. Він незадоволено глянув на Фаїну, потім — на Полтаву, винуватця всього цього неочікуваного гармидеру. Андрієві навіть здалося: блиснули злобні вогники. Та наступної миті хлопець відкинув цю підозру. Здається, ніхто не може миттю зненавидіти людину лише за те, що ця людина намагається прибрати в помешканні.

Тож півтори наступних години забрало наведення в кімнатах бодай чогось схожого на порядок. Полтава, хоч і здійняв невеличку куряву, все одно вимів за поріг залишки землі, що нападали з піддошов. Вольф бурчав, кашляв, та попри це возив по підлозі мокрою ганчіркою. Малюта з Фаїною допомагали пересувати стіл, стільці, табурети й матраци на підлозі. Навіть Гірш, остаточно прокинувшись від гармидеру, включився в роботу й сам запропонував витягнути матраци на двір, аби хоч трошки потріпати.

— Хто придумав — той і робить, — тут же відгукнувся Вольф.

— Я допоможу, — визвався Полтава.

Потім, коли прибирання, яке з огляду на обставини безжодних перебільшень можна було назвати генеральним, нарешті завершилося, вся компанія сіла пити чай. Дивлячись на них збоку, Полтава чомусь подумав: ось чи не перший, а вже точно один із небагатьох випадків, коли цю компанію, хай вона зараз і не в повному складі, об'єднало щось звичайне, побутове, приземлене, *людське*. Усміхалася Фаїна, що зазвичай дозволяла собі не аж так часто. Рясно сипав анекдотами Вольф, у нього виходило дуже артистично, і Полтаві згадалося слово «бенефіс», часто бачене на афішах, котрими обклеювали спе-

ціальні тумби та які друкували в газетах на сторінках оголошень. Захопившись, Вольф навіть забув про свій противний кашель. Намагався згадати подібні анекдоти й Малюта, тільки в нього виходило погано, незграбно, зовсім не смішно, — й це чомусь веселило всіх інших, особливо Гірша.

Правда, чаювання теж не могло тривати безкінечно, тож кожен згодом повернувся до, як зрозумів Полтава, звичних справ: Вольф із Малютою знову сіли за карти, Гірш примостився за маленьким столиком, заглибившись у якісь свої деталі та креслення, раптом нагадавши Андрієві загиблого Вакулу. Щось невловиме навіть змусило хлопця міцно, до легкого болю, заплющити очі й розкрити їх, уявивши Вакулу там, на Гіршовому місці. Сам же Полтава знову не знав, що йому робити й чим себе зайняти, чомусь згадавши: майже тим самим маявся в маленькій вогкій камері «Косого капоніра».

Тож навіть здригнувся від несподіванки, коли підійшла Фаїна, розпорядилася:

— Знімай.

— Що?

— Чоботи скинь. На ось, я ж бачу все.

До ніг м'яко упали два нерівно відірваних від чогось цілого білих шматки. Він і далі нічого не розумів, тож Фаїна терпляче, мов дитині, пояснила:

— Онучі собі зроби. Ноги зітреш зовсім, у нас тут лікувати нічим.

Вдячно кивнувши, Полтава швидко роззувся. Не намагаючись зрозуміти, чим же ці онучі були не так давно, обтер шма-

тами ноги, потім старанно, обережно, навіть любовно сповив кожну. Коли натягнув чоботи, відразу відчув: стало легше.

— Нехай так, — промовила Фаїна, явно задоволена собою. — Далі побачимо, як буде. Поки солдатиком походи. Все одно далеко звідси не зайдеш, тобі вже сказали.

— Довго так?

— Ти кудись поспішаєш?

Відповіді Полтава не знайшов, замість того непевно знизав плечима.

— Тоді чекай, поки вирішить Штерн. Я своє слово сказала вчора. Ти його почув. Усі інші — теж.

Фаїна знову пішла до себе, і більше до ранньої листопадової темноти Полтава ні з ким з терористів не говорив. Так само ніхто не намагався заговорити до нього — просто не було на те особливої потреби. Вони навіть один із одним говорили мало. Так само ніхто з тих, хто лишився, за цілий день нікуди не спробував вийти, за прикладом того ж Левіна. Видно, теж не мали жодних справ за межами Пущі-Водиці.

Левін повернувся разом із сутінками. Витягнув з внутрішньої кишені пальта пляшку горілки. Нічого не пояснюючи, виставив її посеред столу. Поруч поклав величеський пакунок із великим вензелем кондитерської Самадені⁵⁸. Після чого, так само мовчки, скинув пальто й занурився у старе крісло, поклавши на коліна стосик свіжих газет та розгорнувши першу. За якийсь час промовив з-за газети:

— Нашого втікача шукають. Тільки не пишуть, звідки втік. Просто — небезпечний терорист та вбивця. Волох Андрій, правильно ж?

— Ну...

— Але чутки ходять. Я послухав, де треба.

Де й кого слухав та що почув, Левін вирішив не пояснювати. Полтаву розпирала цікавість. Дуже хотілося знати, як саме Охоронне відділення створює потрібну ротмістру Підвисоцькому та абсолютно достовірну легенду про його втечу з тюрми. Відтак вирішив мовчати, вже зрозумівши: до нього тут заговорять та почнуть ставити питання лише тоді, коли самі захочуть.

Штерн прийшов останнім.

Листопадові сутінки вже впевнено перейшли в холодну осінню ніч. Коли старший зайшов, усі одразу відклали свої справи. Навіть Левін перестав читати газету. Вийшла й замерла у дверях Фаїна. Підвівся з підлоги Полтава: більше просто не мав де сісти, тож розмістився в тому кутку, де спав напередодні.

— Горілка, значить, — проговорив Штерн, і з його тону було незрозуміло, тішитися він, побачивши пляшку, чи йому це, навпаки, не подобається.

— Горілка, — луною відіззався Левін, кинув газету на підлогу, рвучко підвівся: — Ну? Що?

— Все, — почувлася спокійна відповідь. — Уже все. Збирайся, підемо.

— Я? — перепитав Левін.

— Ти. Вольфе, ти теж підеш із нами. — Погляд Штерна обійшов кімнату, зупинився на Полтаві. — Ти — теж. Корисно. Фаню, збирайся. Тобі також треба про це дізнатися.

— Про що?

— Ви з Левіним та Вольфом поручилися за Полтаву.

— Хвилиночку, Штерне! — стрепенувся Вольф. — Я дуже вибачаюсь, але ні за кого тут не поручався!

— Ти його впізнав. Фаїна з Левіним — його адвокати. Тому знати все потрібно найперше вам трьом. Одягайтеся, підемо. Поясню потім.

— Що поясниш? Коли — потім? Мені це не подобається, Штерне! — зараз голос Фаїни дзвенів.

— Мені теж. Але все одно поясню не зараз. Коли прийдемо.

— Куди, чорт тебе забирай!

— Чортів тут не згадуй, Фаню. А йдемо... Тут недалеко. Потерпіть трошки.

Полтава відчув усередині крижаний холод.

Починається.

Дуже спокійно сьогодні все йшло. Аж надто спокійно й тихо.

Що саме починається — не знав. Навіть припустити боявся.

Але Штерн звелів іти разом усім, хто поручився за хлопця і кого він вважав своїм залізним, непохитним, незламним алібі.

І всі вони взяли із собою зброю. Навіть Фаїна перевірила, чи є кулі в усіх гніздах барабана її револьвера.

Довкола були темрява й сосновий ліс.

Гостро пахло вологою глицею.

Усі п'ятеро вийшли з будинку, рухаючись один за одним. Попереду крокував Штерн, далі — Левін. Між ним та Вольфом опи-

нився Полтава, і всякий раз, коли той заходився хрипким кашлем, хлопець здригався, втягуючи голову в плечі, так, ніби чув за собою постріли. Останньою йшла Фаїна, по брови закутавшись у щільну сіру хустку, яку сама назвала *бабською*. Трималися неширокої протоптаної стежки, котра вела повз дачні будинки до самого кінця селища й впевнено завертала до сосняку.

Щойно опинилися між деревами, Полтаву охопило непереборне й відчайдушне бажання дати драла. Він не знав, куди й для чого веде всю цю компанію Штерн. Та відчував: нічний похід так чи інакше пов'язаний з ним самим. Його життя, як і кілька днів тому, знову невідворотно загрожують. Хай там як, але Штерн пропадав десь цілий день. Напевне в нього є зв'язки та контакти, про існування яких не мають зеленого поняття ані члени його невеличкої бойової організації, ані в Київському охоронному відділенні. Зараз Штерн приніс якісь новини, котрі напевне когось не порадують. Чим далі вони заходили в сосни, тим ясніше Андрій розумів: найменше з усіх радіти доведеться йому.

У ліс серед темної ночі озброєні люди просто так не ходять. Точніше — нікого просто так не водять.

А Полтаву міцно тримало відчуття: *ведуть* саме його.

Йшли недовго. Ніч випала хоч і по-осінньому прохолодною, але досить світлою. До того ж очі вже звикли до темряви, і коли Штерн нарешті наказав усім зупинитися, Полтава побачив: вони вийшли на невеличку лісову галявину. Верхівки сосон не закривали білого місячного сяйва. Вольф закашлявся. Левін витягнув цигарки, за мить спалахнув сірник.

— Ага, покури, — кинув Штерн.

— Ми вже прийшли, я так розумію? — поцікавився Вольф.

— Можна й так сказати. Але якщо тут не подобається — ходімо далі. Тільки, мені здається, годиться й тут.

— Годиться — що? — Фаїна уже зовсім не приховувала роздратування. — Штерне, припини говорити загадками! Для чого ти притягнув сюди всіх нас? Тобі щось відомо? Про що тобі відомо? Чому ми пішли сюди не всі?

— Бо це стосується нашого нового юного товариша, — Штерн і далі говорив рівно та спокійно. — А також — тебе, Фаню. Передусім тебе. Бо ти завжди робила цнотливе лице, коли знала, що ми збираємося робити брудну роботу.

— Брудну?

— Власне — найбруднішу. Карати зрадника та провокатора — це завжди найбрудніша робота. Зараз тобі пора взяти в цьому участь, Фаїно.

Ноги Полтави вросли в землю.

Тепер усі стали півколом. Спина відкрита. Штовхнути Вольфа, що кашляв поруч, рвонути назад, мчати, не бачачи дороги, запетляти в нічному лісі зайцем. Ось лише ноги налилися свинцем.

— Я далі нічого не розумію, Штерне, — холодно мовила Фаїна.

— А мені все ясно! — відгукнувся Левін, затагнувшись, випустивши дим та сплюнувши під ноги.

— Ще б тобі було не ясно. Тебе це теж стосується. Навіть більше, ніж Фані.

— Отак?

— Отак, Левін. Бо серед нас — провокатор. І ти повинен знати, хто це.

Після цих слів запала тиша, яку Полтава подумки назвав для себе мертвою.

І приготувався.

Невідомо, до чого, але приготувався.

Так чи інакше, хлопець не збирався здаватися цій компанії просто так. Є руки, є ноги, є зуби...

— Чому саме я? — поцікавився Левін.

— Добре, почнемо спочатку, — легко погодився Штерн. — Фаїна та Вольф не були з нами в Харкові. Але про те, як ми там мало не потрапили в капкан, знають. Однак ані вони, ані хто інший не має поняття, про що ми говорили тоді з Абрамовим. Він виправдовувався, доводив: ніхто з його людей здати наші плани жандармам не міг. Дещо мені пояснив на пальцях. Потім ми зібралися й пішли геть з явки. Було так, Левін?

— Мене це, між іншим, зачепило, Штерне. Та якщо ти вважав за потрібне замовчати від товаришів деяку інформацію...

— Жодної інформації, Левін! Крім того, що я не хотів влаштовувати слідство просто там, на місці. Воно б ні до чого не призвело. А ми були на чужій території. Якщо зрадив хтось із харківських, нас могли накрити ще до кінця дня. Я готувався до цього, Левін. Тільки цього ж не сталося, вірно?

— Правильно, ми повернулися сюди. Не розумію все ж таки, до чого ти ведеш. І чому таку розмову неодмінно треба починати вночі, серед лісу.

У темряві Полтава не побачив посмішки Штерна — він її відчув.

— Не тим цікавишся, Левін. Тебе зараз повинно турбувати, чому я говорю про це з тобою.

— Він мав рацію, — озвалася Фаїна. — Схоже на дитячі забави проти ночі. А тут дітей нема, Штерне. Мене твої загадки вже втомили.

Погоджуючись із нею, хрипко кашлянув у темряві Вольф.

— Ви не зрозуміли, — зітхнув Штерн. — Шкода. А я ж давав Левіну шанс зізнатися самому.

— У чому мені зізнаватися?

— До кого тягався перед нашим виїздом у Харків на Ямську. Чи ти зараз скажеш, що зеленого поняття не мав, що та дівка отримує срібляки в Охоронному?

— Дівка?

— Дівка, Левін. Чи ти зараз скажеш — нікуди не ходив? У мене чотири свідки.

— Хтось ходив разом зі мною? Хтось із твоїх свідків поруч стояв? Хтось щось чув?

— Припини, Левін. Припини. Не кажи нікому, що того дня, про який ми обоє знаємо, не завертав на Ямську взагалі. Дав усім зрозуміти, куди поперся, а сам просидів увесь час у ресторації чи простому трактирі.

Полтава зовсім перестав розуміти, що відбувається. Лише дійшло: звинувачувати його в роботі на охранку ніхто зараз не збирається. Схоже, Штерн пред'являв це Левіну. В їхніх же особистих стосунках хлопець відчув напруження, варто було провести серед терористів першу ж годину. Втім, їхня неприязнь Полтави не стосувалася. Для чого ж тоді йому звеліли йти разом з усіма...

Рука Левіна сіпнулася до кишені пальта. Цигарка впала на землю.

Штерн випередив — дуло вже дивилося йому в лице.

— Стій, як стоїш! — пролунав наказ.

Фаїна рішуче ступила вперед, ніби намагаючись стати між чоловіками.

— У чому справа?

— Ти теж стій на місці! — Штерн не дивився на неї. — Левін був єдиним, хто не стріляв тоді, в Харкові, коли ми проривалися з боєм! Я потім прокрутив ту картину назад! Він пальнув один раз, над головами! Перевдягнених фараонів було більше! Але вони стояли між нами трьома — плюс Гірш! Їхнє число проти нашої тактичної переваги! Вони не готувалися брати нас на вулиці! Ти теж про це не подумав, Левін! Про всяк випадок вирішив не стріляти! Чому? Бо Харківську охранку повідомив про час та місце нашого ексу саме ти! Не телеграмою, як вирахував Абрамов, — через шлюху! Дівка з Ямської доносить жандармам! Дуже зручно, в борделях різний люд вештається! Там третина ненадійних жовтобілетниць!⁵⁹

Полтава закусив губу. Він і далі не розумів, для чого він тут.

— Штерне! — знову вигукнула Фаїна. — Слухай, Штерне! Якби Левін справді почав працювати на охранку, чому так складно? Чому б йому не здати всіх нас тут?

— Бо йому не треба здавати всіх нас тут! Хіба не розумієш досі? На чужій території, в чужому місці легше уникнути підозр. Гадаю, він подбав про гарантії для себе, так, Левін? Чи не так?

— Разом із звинуваченнями надаються докази, — глухо мовив той. — Ти знаєш правила.

— Які правила? Кому я повинен доводити, що ти останнім часом став надто самостійним та примхливим? Усі бачили твої

потуги завоювати авторитет! Перехрестися, Левін! Забув хіба — наша група тепер сама по собі! Нема партійних судів, нема загальних рішень! Мені не треба було далеко ходити, аби зібрати докази! Ще раз: сказати, до кого з дівок ти ходив напередодні харківського ексу? Привести її сюди, просто з борделю? Чи навіть краще — нам усім піти туди, допитати її? Ти ж лише відтягнеш усе! Тебе це не врятує від вироку, не розумієш хіба?

— Ти зводиш зі мною рахунки, — твердо сказав Левін. — Товариші, всі бачать: Штерн зводить зі мною рахунки! Ось усі його докази! Фаню! Вольфе! Це все, що він вам пред'являє, — свою ненависть до мене!

— Чому ж ти тоді у відповідь не скажеш товаришам: мовляв, не вірте Штерну, це він провокатор охранки?

Відповіддю було мовчання. Та Полтава вже зрозумів: жодна відповідь, жодна спроба щось пояснити не вбереже Левіна від вироку.

Згадав раптом себе. Розмову із Залізняком. Його звинувачення на свою адресу — теж у зраді, якщо розібратися. Міцно стиснув кулаки — надто близькими, знайомими й зовсім не бажаними виявилися спогади. Цілком перегукувалися з визначеннями, раніше почутими від ротмістра Підвисоцького.

Стій!

Нігті вп'ялися в долоні.

Штерн — медіум, не інакше. Не треба навіть подумки згадувати жандармського ротмістра.

— Без суду не можна, — стояла на своєму Фаїна, але її голос звучав не надто впевнено.

— Суд уже відбувся, не зрозуміла? А тобі, Вольфе, теж нічого не ясно?

— Я згоден, — викашляв той. — Обставини помінялися, товаришу Фаїно. Усе вірно. Я вважаю, Штерн нічого не порушив.

— Ну, а що скаже наш новий соратник? Товаришу Полтаво, це все — й для тебе показовий урок. То як? — поцікавився Штерн.

— Не знаю, — видушив із себе Андрій. — Правда, я нічого не знаю і не розумію. Людина серед вас нова. Ну... Якщо є докази...

— Є!

— Виходить... У такому разі... Все правильно... Так думаю...

— Двоє проти одного, Фаїно, — сказав Штерн. — Вольфе, дай револьвер.

— Свій?

— Твій. Давай.

Знизавши плечима, Вольф витягнув з внутрішньої кишені шинелі зброю, спокійно простягнув старшому.

— Бери!

Полтава не відразу зрозумів, що наказують йому.

— Бери! — повторив Штерн, піднісши голос, при цьому далі тримаючи дуло націленим у лоба замовклому й остаточно пригніченому Левіну.

— Припини! — Фаїна зробила ще один крок уперед.

— СТОЯТИ! — рявкнув Штерн, тепер уже — на всю силу легенів, Полтаві навіть здалося — верхівки сосон гойднула луна від його крику. — На місці стій! Він виконає мій вирок! Сьогодні його день! Його хрещення! Чув, Полтаво? Твоє святе причастя, товаришу!

— Не треба так...

— А як треба? Сама хочеш усе скінчити? Я тебе теж давно вже не бачив у справі! Може, тобі його шкода? Може, ти з ним заодно? Тобі красунчик щось пообіцяв? Забрати тебе за кордон, коли руками фараонів покінчить із усіма нами? До Відня, до Парижа — куди, Фаїно?

— Вей'з мир, куди ми котимося? — зітхнув Вольф, знову прокашлявшись. — А гіц ін паровоз, як говорив сторож у нашому театрі. Куди ми котимося всі, це я для товариша Полтави...

— Досить уже язиками молоти! — У Штерна остаточно урвався терпець. — Фаїно, ти можеш мені заперечити, маєш інші пропозиції?

— Хлопчик цього робити не буде.

— Отже, загалом згодна з вироком. А хлопчик, як ти його назвала, це робити буде! І зробить! Бо, слово честі, я зроблю це з ним! Узаяв револьвер! Швидко! Хочеш жити — бери!

Полтаву почала бити пропастиця. Лоб вкрився холодним потом, щоки запашили. Як уже часто траплялося, хлопець втратив контроль над власним тілом та його рухами. Ноги самі зробили кілька кроків убік, ближче до Вольфа. Рука прийняла з руки терориста зброю.

— Ну! НУ! НУ, Я СКАЗАВ!

— Не тягни, хлопче.

Це сказав Левін, дуже тихо. У перші секунди Полтаві навіть здалося — приречений молиться.

Рука проти волі витягнулася вперед. Тут же смикнулася, так само повільно почала опускатися.

— Я...

Інші слова застрягли у Полтави в горлі.

Штерн перемістив правицю. Зробив широкий крок.

Зараз вони стояли вже зовсім близько. Настільки, що дуло вперлося в голову Полтави.

Левін теж стояв недалеко. Його немов заціпило: отримавши раптом нехай маленьку, але реальну нагоду втекти, він застиг на місці. Хоча різка зміна ситуації на галявині таки почала доходити до його свідомості, хай і з певним запізненням. Він таки зробив рух у бік найближчого до себе дерева.

Та Полтава все одно випередив його.

Бо щойно холодне дуло торкнулося черепа, рука знову плавно піднялася догори. Андрій дивився на неї так, наче вона належала комусь іншому, він лише стоїть поруч. Палець сам надавив на спуск — причому дуло змістилося в той бік, куди постать Левіна лише позначила свій рух.

Плюнуло вогнем.

Левін поточився, та на місці встояв. Полтава зі свого місця не розібрав, влучив чи ні, а якщо влучив — то куди саме. Рука зрадницьки почала тремтіти, револьвер ураз перетворився на важезний шматок свинцю, його вага тягнула правицю донизу.

Ще один постріл. Відразу — другий.

Це Штерн спокійно довершив те, що почав за його наказом робити Полтава.

А коли тіло Левіна впало на вологу землю, так само спокійно повернувся всім корпусом до Вольфа, не опускаючи револьвера.

— Що...

Два постріли. Один за одним.

Обидві кулі Вольф прийняв у лице.

— ШТЕРНЕ! — вигукнула Фаїна, тепер її голос наповнився вже неприхованим розпачем. — Ти зовсім здурів, Штерне!

Полтава тремтів. Наступною повинна стати вона. Далі — його черга. Ось чому вони всі тут. Настав час позбутися бойової групи. Одного за одним. Потім він повернеться і так само спокійно розстріляє Гірша з Малютою. У будинку є вибухівка. Напевне досить, аби висадити дім у повітря й замести сліди. Їхні ж трупки лежатимуть тут, на галявині, по них прийдуть дикі звірі...

Штерн опустив револьвер.

— Вольф.

— Що — Вольф? — машинально запитала Фаїна.

— Провокатор — Вольф. Бачила, як активно почав вимагати смерті для Левіна? Зрадив, хоча душа точно гуляла в п'ятах.

Штерн засунув револьвер у кишеню.

— Довго розповідати. Але інформація точна. Я навіть знаю, для чого він це зробив. Актор, припекло погратися. Передав повідомлення Харківській охоранці анонімно. Просто захотілося гостроти, ми ж залягли на дно, нудився... театральна душонка... Ось тільки канал цей з певного часу засвічений. Вольф цього не знав. Тому й лишився в Києві з тобою, Фаню.

— Звідки... — Фаїні забракло слів. — Звідки...

— Звідки я це знаю? Абрамов менше за всіх бажав, аби відповідальність за провокацію лягла на його групу. В нього є свої люди... скажімо так... біля поліції. Залишки, але корисні.

Йшлося про його честь та совість, швидко все перевірів. Я зі свого боку... Ризикували обое, можна було засвітити важливі контакти. Гадаю, обійшлося.

— Тоді... у такому разі... Штерне, чому тоді Левін? Для чого?

— Хіба ти сама не розумієш, Фаїно, *чому* нам усім почав заважати Левін?

Жінка вкотре промовчала.

Це зрозумів навіть Полтава.

4

*Околиця. Пуща-Водиця
Вулиця Безаківська⁶⁰, недалеко від залізниці*

Пізніше він дивувався, як удалося протриматися так довго. Міг упасти раніше. Хай би робили з ним потім, що хотіли. Була мить, коли Полтава сам собі зізнався: померти не страшно, навіть хочеться. А спіймавши себе на цій думці, відразу ж перехрестився: не слід гнівити Бога, не треба просити смерті раніше, ніж тобі відпущено. Загалом Андрій Волох ніколи не вважав себе аж надто богобоязливим, проте зовсім Його від себе не відкидав. А в темній камері спершу час від часу, далі — щовечора молився за Оксану. Просив у Бога Отця дати сестрі змогу витримати випробування, для себе ж самого — сил прийняти смерть достойно.

Не можна сказати, що Полтава навернувся до віри саме останнім часом, коли життя пішло шкереберть. Відповідаючи самому собі, хлопець міг з чистою совістю твердити: ніколи

особливо її не втрачав. Просто... як би це сказати краще... не надто потребував *цього* раніше.

Але думки заройлися потім, коли розплющив очі й крізь пелену побачив над собою високу сіру стелю. Тут же спробував пригадати, де він, як і чому тут опинився: вдалося без додаткових зусиль, просто спогади виявилися не надто чіткими й злилися в один драглистий ряд.

Ось ліс, сріблиться місяць, і хтось, дуже схожий на нього, тягне за ноги мертво тіло Левіна, волочачи з галявини під дерева, потім так само — труп Вольфа. Постає Штерна бовваніє в холодному місячному сяйві, гостро й волого пахне глиця, вона потім пахнула всюди, куди б вони не йшли: так принаймні здавалося Полтаві. На тій же галявині стояла Фаїна, не говорила нічого, замерла. Штерн тоді сказав щось про те, ніби жінка не повинна мати таку мороку для себе, як перетягувати мерців з місця на місце. Дзвін та гул у вухах почався вже тоді, зовсім притлумивши ниючий біль у роті, на місці зламаного зуба. Слова Полтава розбирав через одне, іноді — навіть через два, та суть їхню вловив для себе чітко: рухайся, рухайся, не стій, нічого не питай, за тебе вже все вирішили.

За нього вже все вирішили, то правда, щира правда. І сталося це не вперше. Розуміння прийшло саме тоді, після всього, на галявині, у полоні глицевого запаху, коли вовтузився з мертвими тілами.

Спершу вирішував Залізняк — Антон Сапіга. Навіть не стільки він, скільки його стосунки з Оксаною. Метранпаж не подобався Полтаві, та його чомусь любила сестра, і участь Андрія в групі «коліївців» стала лише питанням короткого часу.

Далі рішення приймав ротмістр Підвисоцький — чорт, хлопець так і не запам'ятав його імені, хоч офіцер назвався ще під час першого допиту, тримався навіть підкреслено ввічливо. Мовляв, не сатрапи в охоранці сидять, не дуболоми. Такі самі люди, лише старші, розумніші, з більшим досвідом. Правда, тут знову не обійшлося без Оксани. Ротмістр потім ще не раз натякав — сестра в камері так ніби заручницею сидить. Поки брат *агентури* на Охоронне відділення, з молодого жінкою буде все в порядку. Хоч там як, і цим рішенням Полтава довго не мучився.

Нарешті — та ніч у лісі. За нього все вирішив Штерн, причому несподівано, доволі швидко й досить жорстко. Полтава не мав навіть кількох секунд на роздуми і ось уже став за цю осінь двічі вбивцею.

Проте, лежачи зараз та вивчаючи сіру стелю, Андрій пригадував себе та клубок своїх думок на тій посрібленій місяцем галявині досить уривчасто, фрагментами з чудернацького ярмаркового калейдоскопа, яким вони, полтавські діти, любили бавитися. Так само уривками згадував, як після всього поверталися назад до дачного будинку — три чорні тіні, один за одним. Сам він — між Фаїною та Штерном, той сунув позаду й щось говорив уголос, зовсім не боячись, що їх тут, серед темних сосон, хтось почує та побачить. Звертався скоріше до Фані, навряд чи думка такого, як Полтава, в цю мить та у найближчому майбутньому для нього взагалі щось могла важити. Слова теж сприймалися уривками, у вухах тоді почало дзвеніти сильніше, голова вже макітрилася, тіло була дедалі сильніша пропасниця. Жар, справжній гарячий жар почнеться пізніше.

Поки ж вони поверталися, і Штерн говорив, Полтава, не маючи змоги дослухатися, вловив лише суть: викритий провокатор Вольф встиг вистрілити в Левіна та вбити його. Самого ж Вольфа застрелив новачок, впорався спритно, показав себе добре, відтепер йому можна повністю довіряти.

Іншого пояснення смерті Левіна не пропонувалося.

Фаїна легко погодилася з цим. Чому — Полтави все це навряд чи стосувалося. Адже відносини терористів склалися вже давно, були наповнені власними, незрозумілими та невідомими Андрієві нюансами. Вбивство, фактично — страта Левіна, напевне мало як для Штерна, так і для самої Фані прихований сенс. Інакше Штерн закликав би з ними або всю групу, разом із пораненим Малютою, або залишив би вдома Фаїну, велівши йти з собою Гіршеві. Отже, ті двоє, котрі чекали на них у будинку, навряд чи сприйняли хід керівника групи так, як прийняла все, що відбулося, ця жінка.

Штерн усе ж таки мав свої розрахунки. Навіть включив у них його, Полтаву. Більше того: зробив із Левіним те, що хотів зробити давно, саме тепер, з його, Андрія Волоха, втікача з тюрми, раптовою появою.

І все одно в ту мить про це не думалося на повну силу — колотило тіло, дзвеніла голова, пашіли небезпечним жаром щоки. Утім, цього тоді ніхто не помітив. Щойно зайшли, Полтава відійшов у свій закуток, зовсім не заважаючи Штерну пояснювати, як розвивалися події в лісі, а Фаїні — короткими фразами підтверджувати це. Здається, тоді свідомість уперше залишила його, але на дуже короткий час. Бо отямився, коли чиясь

рука несильно ляснула по щоці: *«Заснув? Вставай, іди сюди, ближче. Звеш тебе, звеш»*.

Коли наблизився до столу, обперся на нього, аби не хитало. Перед очима далі рябіли різнобарвні цятки, з туману виринала склянка, наповнена майже по вінця чимось темним, у ніс вдарив міцний запах — алкоголь... Горілка, справді, це ж та сама пляшка, яку лишив на столі Левін. Тепер її відкоркували, аби випити за помин його душі.

Здається, в нього тоді влили ледь не дві третини пляшки.

Це несподівано допомогло. Повністю відсторонившись від реальності, Полтава потім сидів на стільці й крутив у різні боки головою, намагаючись зрозуміти, що відбувається і куди всі довкола збираються.

Далі його взяли попід руки. Здається, з лівого боку підтримала Фаїна, праве плече підставив Гірш. Ноги слухалися погано, та все ж таки Полтава якось рухався. Йому-то якраз не було чого збирати — пішов, у чому прийшов. Була крита коляска, його підсадили туди, всередину, і хлопець не розгледів, сидів на козлах візник чи конем правив хтось із бомбистів. Імовірніше за все, знову Гірш: не Малюті ж із простреленою рукою віжки давати, і вже точно — не Фаїні, не кажучи вже про Штерна.

Цокали копита.

Цей звук то зникав, то знову повертав Полтаву в нічну реальність Києва — вони їхали в невідомому напрямку темними вулицями. Нарешті десь зупинилися, хлопцеві знову допомогли вийти, були якісь сходи, будинок на кілька поверхів, здається, піднялися на останній. Скрип — прочинилися двері.

І вже переступивши поріг, зробивши черговий крок у темне й невідоме, Полтава відчув, що його остаточно перестали тримати ноги. Не знав, упав чи підхопили. Так само не знав, чи довго лежав отак, непритомний. Коли оклигав та побачив над собою стелю, все одно нічого не чув. Лежав, немов замотаний у товстий шар вати, крізь який все ж таки долинали якісь звуки, та поки що нерозбірливо.

Спробував поворухнутися. Здається, застогнав мимоволі — не побачив, відчув, як хтось швидко наблизився. Лише коли не просто холодна — крижана рука торкнулася лоба, зрозумів, наскільки він сам палає.

— Жар, — почулося поруч, вати довкола вже стало менше, голос був жіночий.

Фаїна. Так, її звуть Фаїна.

А його — Полтава.

Він лежить тут — не важливо де, головне — лежить непритомний, його трусить, він горить, паморочиться в голові. Йі напевне марить. А в маячні своїй, у пропасниці міг сказати що завгодно.

Адже він — агент Охоронного відділення, завербований особисто ротмістром Підвисоцьким. Дуже боїться, що це вийде з нього, й воно цілком могло вирватися. Довкола вороги, чекають, поки він оклигає.

Аби вбити.

Стратити, як Левіна та Вольфа. Лише перед смертю цей агент повинен їм розказати все, що не розляпав у хворобливій гарячці.

Рука Фаїни далі лежала на його чолі.

— Нерви.

— Не можна бути таким нервовим, — це Штерн, його голос він тепер розпізнає всюди.

— Тобі — не можна. Йому — можна. Зелений. Скільки за цей час усього пережив...

— Я в його віці переживав більше.

— Не рівняй, Штерне. Теж мені... старий знайшовся. Хлопець тобі за віком як менший брат.

— Тобі теж... Сестричко... Слухай, він там не помре? Другу добу ось так валяється.

Слово «помре» остаточно повернуло Полтаву до тями. Застогнав, уже не боячись бути почутим. Щось уже незрозумілим чином підказало: боятися не треба, нічого він, марячи, не ляпнув, справді зламався, не витримав напрути, не по плечу виявилися навантаження, надто стрімко закрутився вир подій.

— Що? — запитала Фаїна.

Вона схилилася над ним. Полтава бачив її лице так само ясно й чітко, як щойно — високу стелю над собою.

— Пити, — промовив, відчувши, як сильно पोсохли порепані губи.

Поруч виросла ще одна постать.

Штерн.

Не нахилився — з висоти свого зросту розглядав лежачого із цікавістю.

— Бач, як тебе скосило, — мовив зовсім не лиховісно, навіть, здається, чулися доброзичливі нотки — якщо *цей* чоловік узагалі вмів бути доброзичливим. — Довго так будеш валятися?

— Не знаю... Що... Де я... ми... Де ми?

— У надійному місці, — заспокоїв Штерн. — Давно пора було з Пущі вибиратися. Давно наколов квартиру. Тут і привід удалий підвернувся. Явку поміняли, зрозумів? Там уже не можна залишатися, хоч би як. Рано чи пізно натерли б чийсь очі об нас мозолі. Все ж таки, довго ще думаєш валятися? Тут у тебе няньок нема.

— Лікаря б йому, — обмовилася Фаїна.

— Ось тут ти сама все прекрасно розумієш, — Штерн розтягнув губи в посмішці. — Нічого. Боженька створив аптеки. Фаню, твій же дядько був фармацевт. Придумай якісь ліки. Не треба лазарету на Безаківській.

— Пити, — знову попросив Полтава.

Очі заплющилися самі.

Поруч ходили й шаруділи.

Нарешті потріскані сухі губи відчули холод кухля.

Гіркий присмак. Здається, туди щось домішали.

Полтава знову провалився в сон. Навіть засинаючи, спрагло ковтав воду.

Розділ п'ятий

1

Київ, листопад 1907 року

Поділ

— Ти мене боїшся?

— Ще чого! Хто тебе боїться!

— Ти. Хіба ні? Відсуваєшся, увесь тремтиш. Йдеш, мов дерев'яний.

— Зате ти — зі сталі! Чи з криги.

— Точно не з криги! — Фаїна не стримала короткий смішок. — Була б крижана, не жива й тепла, ти б точно так не тікав від мене.

— Ніхто не тікає! — знову огризнувся Полтава, тут же додавши щось ледь схоже на філософську нотку: — Нема куди мені тікати.

— Прекрасно, — Фаїна знову спробувала додати до свого голосу трошки більше тепла, ніж завжди. — Раз так, іди собі спокійно й не сахайся, наче від вогню, коли я беру тебе під руку й притискаюся міцніше. Саме так гуляють панночки з кавале-

рами. Чи тобі, може, неприємні дотики жінки навіть для конспірації? Ходімо, бо люди кругом. Подумають — сваримосся, увагу почнуть звертати. Не стій, замерзнеш.

Полтава змовчав. Прийнявши це за згоду, Фаїна знову легко та впевнено взяла хлопця під руку, й вони рушили далі Володимирським узвозом, рухаючись у бік Подолу. Вона *прогулювала* Полтаву — принаймні таке побажання висловив ще вчора ввечері Штерн, і хлопець сприйняв це як наказ не лише Фаїні, а й собі. Їм звеліли вийти на прогулянку: саме так це прозвучало.

...Насправді Андрій сам утомився сидіти в чотирьох стінах квартири на Безаківській. Хоч ніхто з бомбістів, включаючи самого Штерна, не обмежував його пересування всередині помешкання, все одно Полтава почувався наче в казематі «Косого капоніра». Тільки цього разу не в одиночній камері, а в загальній. Пригнічувало не лише розуміння, що необережним словом можна виказати себе та свої справжні наміри, після чого підозріливий Штерн, не довго думаючи, винесе йому вирок. Інші мешканці конспіративної квартири почувалися більш-менш вільно — попри те, що кожен напевне значився в розшуку.

Сам Штерн узагалі приходив пізно, тільки спав тут, займавши для себе хоч найменшу з трьох, але — окрему кімнату. Іншою кімнатою за мовчазною згодою заволоділа Фаїна на правах єдиної жінки. Тож Гірш, Малюта й Полтава отаборилися в третій, прохідній. Власне, ці двоє теж подовгу не сиділи у приміщенні, щодня виходячи на свіже повітря. Щоправда, лише дочекавшись ранніх листопадових сутінків, і поверталися глибоко під вечір. Малюту від прогулянок не стримувала

навіть поранена рука. Більше того: на його міцну фігуру за короткий час Гіршеві вдалосядесь роздобути майже нову й добротну солдатську шинель, і вчорашній грабіжник, а нині — підпільник перевтілювався в інваліда війни.

Найдовше у квартирі лишалася Фаїна, і то — лише через добровільно взятий на себе труд глядіти за хворим хлопцем. Полтава не міг пояснити собі власний стан, ще два дні лежав пластом, дозволяючи Фаїні водити себе хіба до клозету, і то — коли нікого з чоловіків не було поруч. Молода жінка допомагала йому підвестися, він плентався, спираючись на її худорляве, але сильне плече, й потім, зробивши всі свої справи, так само з її допомогою повертався назад. Коли почав, нарешті, вставати сам, у голові деякий час іще паморочилося, зовсім недоречно нагадав про себе боєм гострий уламок зуба. Тіло тіпало, кидало в бридкий холодний піт, але пересуватися в межах квартири й давати собі раду Полтава вже міг сам. Фаїнадесь роздобула курку, зварила міцний бульйон і категорично заборонила пити його комусь іще, окрім Андрія, що викликало купу незлобних жартів з боку Малюти та Гірша.

Здавалося, Штерна взагалі не цікавить, що відбувається довкола нього. Він навіть перестав звертати на нового члена групи будь-яку увагу. Та згодом Полтава зрозумів, що помилявся. Бо щойно він почав підводитися з ліжка, позбувшись нарешті при цьому паморок у голові, як Штерн ніби відчув це. Коли ж одного вечора старший повернувся раніше, ніж звичайно, та усамітнися з Фаїною в її кімнаті, незнайома раніше чуйка підказала Андрієві: ці двоє говоритимуть про нього. Серце знову забило-

ся сильніше: підозріливість Штерна справді могла призвести до будь-яких наслідків для недосвідченого таємного агента.

Але все виявилось набагато простіше. Штерн запропонував, ні, все ж таки правильним буде — наказав Фаїні прогуляти Полтаву. Саме так: не порадив хлопцеві вийти на свіже повітря після тижня у чотирьох стінах, а розпорядився:

— Пора в люди. Засидівся ти тут. Зелений увесь. Скоро важливі справи, а в мене боець не готовий. Фаїна за компанію прогуляється.

Відразу з'ясувалося: виходом Полтави в світ перейнялася вся група. Крім великих брудних солдатських штанів, несвіжих кальсонів, кирзових чобіт не того розміру та гімнастерки, котра десь устигла порватися, жодного одягу в Андрія так і не з'явилося. У такому вигляді, ясна річ, виходити в Київ неможливо, підозрілий тип пройде хіба до першого городского. Та Гірш із Малютою приволокли звідкілясь мішок, у якому знайшлися чорні штани з добротної матерії, сорочка, з вигляду ношена, але цілком пристойна, сірий піджак, у якому хлопець відразу став схожий на майстрового, черевики його розміру, пальто. Й навіть крислатий круглий капелюх замість картуза, хоча саме картуз довершив би образ міщанина краще.

Окремо принесли білизну, через що Полтава несподівано зашарівся. Щоби запашли, очі мимоволі забігали урізнобіч, аби лише не дивитися на пакунок із чистими кальсонами та нижньою сорочкою. Зрештою, швидко схопивши це, він із виглядом гімназиста, котрий роздобув непристойні листівки, заховав пакунок під ковдру. Якщо на його дивну поведінку хтось і звернув увагу, то виду не подали.

Штани виявилися заширокими в поясі, холоші теж були задовгими. Одначе Фаїна, роздобувши десь голку з ниткою й довершуючи образ турботливої матусі, до глупої ночі сиділа біля лампи, підшиваючи та вшиваючи. Коли на ранок Полтава вдягнувся в обновки й глянув на себе у дзеркало, несподівано лишився задоволений побаченням. Бо з люстра на нього дивився молодий чоловік, якого Андрій раніше ніколи не бачив: зовсім не схожий на вчорашнього студента, старший за свої роки, навіть погляд став інакшим.

До того ж у тюрмі Полтава не голився. Власне, бритвою хлопця і до в'язниці користувався вряди-годи, на щоках та підборідді росло негусто. І все ж таки час від часу підбривав юнацький пушок. Тепер же лице, якого практично місяць не торкалося лезо бритви, вкрилося вже не кумедним пухом — досить навіть жорсткою на дотик борідкою. Комусь вона, може, й могла нагадати цапину. Проте зовнішність вона поміняла ґрунтовно.

Фаїна ж для прогулянки вибрала зі свого невеличкого гардероба щось не зовсім відповідне до наряду свого супутника та кавалера. З дому вона вийшла не простою міщанкою, але дамою з певними претензіями, котра має нехай дещо вульгарний, проте — свій власний смак. Почепивши на руку чорний ридикюль, Фаїна довершила образ, стала перед дзеркалом поруч із Полтавою, навіть грайливо — чого Андрій раніше не помічав за нею — підморгнула відображенню.

Так, спершу — просто без поспіху крокуючи поряд, потім з Фаниної ініціативи — під руку, вони піднялися з Безаківської на Бібіковський бульвар, звідти пройшли на Фундуклеївську і далі прогулянковим кроком рушили в бік Подолу. Чому саме

туди, Полтава не мав жодного поняття. Зрештою, вирішив він, це ж просто прогулянка. *Вигул*, за влучним виразом Штерна.

Із револьвером у кишені пальта — без зброї виходити Штерн заборонив.

По дорозі говорили мало. Андрій у глибині душі розумів: він поводиться неправильно. Навпаки, мусить зараз виявляти максимум ініціативи, аби довідатися про найближчі плани бойовиків. Саме для цього Підвисоцький випустив його з тюрми та залишив у живих. Він не боявся виказати себе через надмірну цікавість. Навпаки, подібна поведінка цілком природна для людини, котра раптом опинилася у новому для себе середовищі. Інша річ — йому справді не було про що особливо говорити з Фаїною. Підтримувати розмову штучно Андрій ще не навчився, спільних же інтересів не відчував.

Більше того — чим далі вони йшли, тим менше йому хотілося, аби *терористка* тримала його під руку, наче справжнього кавалера. Вдіяти із собою нічого не міг, відсторонився від неї інтуїтивно, тут же зрозумів: десь зробив помилку, та виправляти було пізно.

На його щастя, Фаїна потрактувала це по-своєму...

— По-моєму, ти жінок боїшся, — сказала вона за деякий час. — Не мене, всіх жінок.

— Чому це? — наїжачився Полтава.

Та вже не зупинявся, тільки ступати почав ширше. Фаїні мимоволі довелося теж пришвидшитися, що насправді перейшло в ходу підтюпцем. Проте вона не бажала відпускати його руку, навпаки — навіть з таким темпом ходи намагалася торкнутися його боком чи стегном, явно та навмисне провокуючи.

Не зважати на подібну, можна сказати навіть — надто інтимну, близькість до себе дорослої пані Полтава не міг, знову відчувши брак слів для захисту й аргументів на свою користь.

— Тому, — гнула своє Фаїна. — Я ж бачу: під руку з дамою ніколи ось так не гуляв. Можу битися об заклад, ти навіть не цілувався.

— Програєш, — буркнув абсолютно не готовий до подібних поворотів Андрій.

— Ну, хіба через хусточку, — погодилася Фаїна. — Міг би, до речі, не так летіти. У нас прогулянка.

— Не твоє діло, — огризнувся він, та все ж таки ходу стишив. Не тому, що вирішив послухатись супутниці. Просто так іти справді було не дуже зручно. Фаїна ж напевне вирішила не давати йому спокою, вела далі:

— Так цілувався чи не цілувався?

— Тобі яке діло? Це зараз так важливо?

— Багато чого пояснить.

— Мені нічого пояснювати не треба, — відрізав Полтава. — Узагалі, розмова нетактовна.

— Ти диви, хто в нас тут такий тактовний! Утікач із тюрми, терорист і вбивця, державний злочинець, ой-вей, які ми порядні та чисті люди!

— Не кричи. Сама ж казала... Увагу привертаємо, люди кругом, не забувай.

— На нас не дивляться, — тепер у голосі Фаїни чулася неприхована іронія. — Слухай, ти точно теля Боже, Полтаво. І як тебе взагалі в усі ці ігрища занесло! Це ж не твоє, правда, не твоє, хлопче...

— Багато ти розумієш!

— Не так, щоб дуже, правда. Але дещо все ж таки знаю та бачу. У тебе ж не було жінки, зовсім. Це ж правда?

Щоки Полтави пашіли, і хлопцеві здавалося: їхній багрянець бачить увесь Поділ.

— Я ж не питаю тебе про... — слова на мить застрягли в горлі, — про... те саме.

— Запитай, чого ж! — легко відповіла Фаїна. — У мене був мужчина. Ми жили з ним, як чоловік і жінка. Це не заважало нам бути ще й товаришами по боротьбі й по партії. Між іншим, коли ми познайомилися, я вже поділяла всі погляди соціалістів. Тільки не була ще в партії. Перець дав мені рекомендацію.

— Перець? — тепер іронічну ноту вже дав Полтава.

— Уяви собі! — Фаїна ледь помітно піднесла голос, тон при цьому теж змінився — так, що посмішка, хоч і доволі натягнута, сповзла з Андрієвого лиця. — Перець, таке єврейське ім'я. Воно означає «Той, хто проривається», і мій чоловік, мій *мужчина*, цілком його виправдовував. Справді проривався вперед і вгору. Завжди хотів вирватися. Був чудовим оратором, полум'ям так і обдавало, коли виступав.

— Просто змій, вогнем дихає...

— Мовчав би краще!

— Я мовчав! Розмову про те, хто там у кого був, завів не я...

— І закінчувати її теж не тобі! — Зараз Фаїна вже не надто стримувала грубість. — Він, бувало, просив називати себе Петром. Петро Сичевський, звучить. Його багато хто знав, поважав, на його думку зважали. Та для мене він усе одно лишався Перцем, тим, хто прорвався вперед і вгору. І я його любила!

— Що з ним тепер?

— Загинув у тюрмі. Повісили весною, в тюремному дворі, за вироком військового суду. Тебе там теж збиралися стратити, між іншим...

— Дякую за нагадування. Головне — вчасно й доречно.

— Я закликала готувати їм утечу.

Зараз Фаїна його вже не слухала, говорила неголосно, рівно, дивлячись просто перед собою. Вони навіть крокували ще повільніше, збоку глянути — ну точно, парочка гуляє.

— Штерн не погодився?

— До чого тут Штерн? Він на той час не мав такої ваги, це потім, пізніше... Один із багатьох, розумієш? Хоча не останній, звісно, проте... Революційний рух тоді був краще організований, сама революція в той час зарано святкувала перемогу. Заспокоїлася рано, я б так сказала. Але Штерн теж своє слово сказав.

— Яке?

— Не зовсім зрозуміле. Ні категорично «за», ні категорично «проти». Звичайно, я тоді була вся на емоціях, думала погано. Згодом, коли все скінчилося для Переця та інших товаришів, зрозуміла — багато в чому Штерн та ще дехто мали рацію... Тільки на той час то не моя була правда... Наліт на тюрму, закидати бомбами, підкоп, підкупити вартових, напилوک у хлібні...

— Авантюрні романи. — Зараз Полтава мимоволі згадав власний досвід.

— Згодна, все це насправді виглядало нереальним, не могло втілитися на ділі... Але я кричала, я вимагала, я метала блискавки...

— Перець — вогонь, ти — блискавки.

— Це справді так, — Фаїна й далі вела досить серйозно. — Знаєш, він дуже мені підходив. Колись ти сам зрозумієш, як буває, коли знаходиш свою половинку.

— Товариша по боротьбі?

— Й це теж. Ми думали однаково, майже в усьому. Це дуже важливо, хлопче. Я шкодую за ним, мені жаль. Та ще більший жаль — не знати, де похована твоя половина. А місце поховання страчених кати тримають у великому секреті.

— Якби ти знала, де його могила, але все одно не могла її навідувати, це щось би поміняло для тебе?

— Думала про це. Ні, — хитнула головою Фаїна. — Просто тепер, після смерті Переця, у мене є до них усіх особистий рахунок. Саме тому я зі Штерном та всіма іншими.

— Якби Перець лишився живим, було б інакше?

— Так, — спокійно й твердо відповіла вона. — Так, Полтаво, по-іншому. Я була б не зі Штерном, а з Перецем. Повір мені, це зовсім окремі речі. Перець Сичевський жив революцією та боротьбою. Я жила Перцем і вірила йому. Штерн живе боротьбою, але про революцію забув. Точніше, для нього якась висока ідея — вже не головне. Що ним рухає, поки не знаю. Може, скоро дізнаюся.

— Тобто?

— Він щось готує, хіба не зрозумів досі?

— Я взагалі від ваших справ досить далекий...

— Звикай. Тепер це й твої справи. А про жінку я так запитала, з цікавості. Мусиш же ти теж для когось жити.

— Я для сестри живу.

Полтава сам не вчувся, як це в нього вирвалося.

— Для сестри?

— Оксана. Вона... Ну, як ти з Перецем своїм, так вона з Антоном. Нашим... — Хлопець відчув, що повертає собі спогади, яких вперто хотів позбутися, тому зім'яв пояснення: — Словом, вона в тюрмі.

Розмова починала справді заходити в небажаний та не надто приємний для обох бік. Полтава й Фаїна відчували це якось дуже раптово й відразу. Жінка на коротку мить навіть відсторонилася від хлопця, а тоді жіноча правиця стиснула його лівий лікоть міцніше.

— Вибач... Пробач... Даруй, жіноча цікавість...

— Нічого. Ти теж не сердься. У мене за цей час стільки всього...

— Мир.

— Та ми й не воювали.

Глянувши одне на одного, вони, не змовляючись, посміхнулися. Будучи справді незграбним із жінками, тим більше — незнайомими, Полтава, аби швидше переключити розмову в світське русло, кивнув на першу-ліпшу побачену вітрину — кондитерську Балабухи:

— Слухай, якщо все одно гуляємо... Хочеш сюди?

— Вирішив запросити даму на чашку чаю? Або кави? Може, в кавалера гроші є?

Щоки Полтави знову спалахнули. Справді, ич, розійшовся...

— Я так... Колись...

— Сходимо, Андрію. Неодмінно сходимо. А ще краще, коли одного разу ти запросиш до кондитерського магазину молоду

красиву панну. Ні, не так! — Фаїна раптом пожвавилася. — Ви підете сюди святкувати! Уяви собі — у вас свято! Ти хочеш зробити їй пропозицію і з нагоди такого урочистого моменту запросив он туди!

Полтава глянув, куди показала рука з ридикилем. За розмовами не помітив, як дісталися початку Ярославської, і майже навпроти кондитерської заклично маячила вітрина ювелірної крамниці.

«Натансон і сини», прочитав він.

— Не чув ніколи? Кажуть, солідна фірма. Дівчата люблять коштовності. Срібло, золото, діаманти. Навіть дрібничці будуть раді. Зайдемо?

— Туди? Для чого?

— А в кондитерську для чого? — парирувала Фаїна, її правиця тепер уже впевненою змією обвивала його зігнуту в лікті ліву руку. — Не тушуйся. Ми теж маємо право. Просто глянемо, одним оком. Не думав, що мене теж вабить усе це?

— Чесно? Ні... Не ображайся...

— Та чого ж! Не схожа я на панночку, котра дружить з діамантами. Але грішна, як усі сестри Єви. Вперед, кавалере, веди!

Знизавши плечима, Полтава, намагаючись поводитися так, наче все життя заходив до багатих крамниць, підійшов, штовхнув двері.

Дзенькнуло — озався привітний дзвоник.

В останній момент Андрій стримався, з усією галантністю пропускаячи перед собою даму.

Магазин виявився невеличким, затишним.

Полтаві здалося, що він, переступивши поріг, опинився в зовсім іншому світі. Тут навіть тиша була особливою. Хлопець тут же спробував подумки пояснити собі ці дивні й зовсім несподівані відчуття, та назустріч їм з-за прилавка вже поспішав невисокий худорлявий єврей — імовірноше за все — вихрест⁶¹, подумалося Полтаві, — у піджачній парі, з борідкою клинцем та в пенсне, прилаштованому на горбинці носа.

— Які люди! — залопотів він, зображуючи легенький уклін, і звернувся до Полтави: — Дозволите? — І тут же легко перехопив руку його супутниці, просто-таки танцювальним порухом підвів Фаїну до прилавка, де під склом на саф'янових подушках лежали прикраси. Зовсім на цьому не знаючись, Андрій наблизився, глянув із цікавістю.

— Ні! — вигукнув ювелір, і це прозвучало справжнім криком болю.

— Що таке? — стривожено запитав Полтава, якого розпачливий зойк змусив здригнутися.

— Ні! Не дивіться туди! Не треба туди дивитися! — замахав ювелір руками. — Це товар не для вас! Заходять до Натансона різні люди, але Натансон і син точно знають, кого цікавлять справжні речі!

— Хіба оце — не справжнє? — Полтава кивнув на викладені коштовності.

— Чисте золото, — запевнив ювелір. — Справжнісіньке! Найвищої проби! Але воно — для тих, хто має гроші, та зовсім

не має смаку! Ваша дама, молодий чоловіче, має й те, й інше. Тільки не кажіть мені, що це не так! Бо ви мене розчаруєте і я буду погано спати цієї ночі! Іцику! Іцику, де тебе чорти носять, щоб ти мені був здоровий! Ти повинен бути вже тут, Іцику! Ти мусиш відчувати справжніх клієнтів ще там, де ти сидиш, даруйте мені, пані та панове! Іцику!

Рипнули двері. З-за важкої завіси, звідкись із надр помешкання взялася точна копія ювеліра — тільки без борідки, значно молодшого, і не в піджачній парі, а лише в жилеті, котрий Натансон-молодший на ходу застібав на всі гудзики. Він теж відважив відвідувачам легкий театральний уклін, завмер, кинув швидкий погляд на батька.

— Запропонуй нашим шановним гостям те, за чим вони справді сюди прийшли, — урочисто промовив ювелір. — Вони побачать це і зрозуміють: саме ця річ повинна сьогодні належати їм!

Полтава в цю мить щиро пошкодував, що не має із собою грошей. Йому не хотілося розчаровувати цю симпатичну пару. Кожен напевне знав своє діло, і Андрій готовий був зараз навіть запропонувати боргову розписку, клятвено запевнивши: гроші принесе, добуде, будь-що роздобуде. Фаїна ж поводитися так, наче завжди ходила по таких крамницях. Подарувавши старшому Натансону погляд, якого Полтава від неї навіть не сподівався побачити, вона промовила на диво солодким голосом:

— Ми знали, куди йшли, пане Натансон. Ви таки вмієте вгадувати думки клієнтів.

— Я читаю їх на відстані, шановна пані. Іцик мій цього тільки вчиться. А я освоїв науку давно. Саме тому Натансон — це марка, шановна пані. До кого ви в Києві ще підете, коли вам

потрібна справжня річ, найвищої проби? Ні, ви мені скажіть — до кого?

— Ми прийшли куди треба, — заспокоїла його Фаїна так, ніби Полтава справді чогось не знав і вона дійсно збиралася робити покупку. — Крім вас та Іцика ще хтось є в магазині?

— Хто вам ще потрібен, шановна пані? Ми зараз можемо взагалі все зачинити, аби ніхто не заважав вашому щастю! Так Іцик може вже нести чи у вас є особливі побажання, про які я навіть не смію здогадуватися?

— Є, — кивнула Фаїна.

Руки перехопили ридикюль.

Пальці розстебнули сумочку.

Полтава надто пізно зрозумів, що насправді відбувається.

Бо правиця його супутниці, пірнувши в надра ридикюля, виринула звідти з невеличким пласким блискучим браунінгом.

3

— Тихо, — наказала Фаїна, тепер повернувши собі ту, знайому їй звичну вже Полтаві, *справжню* подобу.

Старший Натансон завмер біля прилавка. Молодший дивився на зброю в жіночій руці, мов на якесь небачене раніше диво. Здається, Іцик ще не зовсім зрозумів, що саме починається тут і тепер. Може, він вирішив: це такий несмішний жарт, зараз усе скінчиться, і навіть якщо пальчик натисне на спуск, із дула замість свинцю вилетить букет квітів, — так роблять циркові клоуни.

— Ви... — ювелір кахикнув, обіперся на прилавок рукою. — Ви обережно... Він може стрельнути.

— Так. Приємно мати справу з розумними людьми. Чого став! — Вигук стосувався Полтави, котрий, так само як господарі крамниці, завмер на місці. — Тримай іншого! Забув?

Револьвер сам, здається, нагадав про себе — Андрій враз відчув важкість у кишені пальта, хоча дотепер справді забув про його існування.

— Не гуляй!

Полтава слухняно витягнув зброю, при цьому все одно не розуміючи до кінця, для чого він це робить. Дуло стрибнуло в руці, правиця стисла руків'я міцніше.

— Молодець, — сухо й різко мовила Фаїна, після чого переключила всю свою увагу на переляканих ювелірів. — Значить, так. Часу у нас не так багато. Зараз Іцик доведе нам усім, який він слухняний син свого тата. Повторіть своє прохання, пане Натансон. Ви батько. Він повинен вас слухати.

— Не треба, — одними губами вимовив ювелір, зовсім забувши зараз про своє вміння говорити пишно. — Не треба так.

— Як не треба? — Полтава побачив, як сіпнулися вгору брови Фаїни. — Нічого поганого з вами не станеться. Ваш син просто принесе те, що ви хотіли б запропонувати справжнім поціновувачам, котрі мають смак. Не думаю, що ви захочете втратити марку свого торгового дому, тому несіть справді вартісні речі.

— Не треба, — голос ювеліра здригнувся. — Ви пускаєте нас по миру. Що ми такого зробили... Не може так бути, аби ви прийшли сюди просто так. Я не вірю в такі збіги. Ви помили-

лися. Це не ми, — він судомно ковтнув. — Знаєте що? Візьміть гроші. Асигнації. У мене в касі є готівка, вона є в сейфі. Це ж надійніше, послушайте мене... Слухайте, я пропоную вам вигідне діло... Не треба думати, де збути всі цяцьки, Боже мій, ви ж не сороки, аби так хапати все блискуче...

— Тихо, — повторила наказ Фаїна, дивлячись ювеліру просто в очі.

Тим часом молодший Натансон поворухнувся — просто втомився клякнути в одній позі. Полтавою керував інстинкт озброєної людини: дуло його револьвера гойднулося в бік Іцика, той не стримав зойку, наступної миті ноги підкосилися, він упав на коліна, простягнув перед собою руки.

— Не вбивайте! У мене буде дитина, я нещодавно одружився! Я покажу вам... Покажу... Ательє Рубінштейна, весільне фото... Чудове весільне фото, ви побачите...

— Фото хай лишається, — жорстко перервала Фаїна. — А потім, коли ми підемо, запиташ у свого батька. І він розкаже, чому ми прийшли саме до вас і саме сьогодні. Ви забули, пане Натансон, як одного разу до вас уже приходили? Тільки з миром, просили грошей на діло революції, зовсім невелику суму, пожертву. Вона не була б марною, пане Натансон. Але що ви тоді сказали, пам'ятаєте? Чому ви відмовили нашим товаришам?

Ювелір тихенько застогнав, примружив очі, міцніше обіперся об прилавок.

— Ви повернулися... Я не міг у це повірити... Ми ж тоді спокійно про все домовилися...

— Зі мною ви ні про що не домовлялися, пане Натансон. До вас зверталися наші товариші, зовсім інші люди. Але ви забор-

гували, тож платити доведеться нам. Іцику, не змушуй мене стріляти в твого тата. Тобі пощастило.

— Мені? — молодший далі стояв на колінах, його голос теж тремтів.

— Тобі. Ти одружився, скоро станеш татом. Може, це послужить тобі уроком на майбутнє. І ти не робитимеш помилок, які зробив твій батько. Якщо наша розмова затягнеться далі, я стрілятиму в нього. Віриш мені, Іцику? Я не промахнуся, потім ми підемо. Ваше золото, ваш дорогоцінний товар, лишиться при вас. Поховаєш батька за старим звичаєм і продовжиш його справу. Передаси її синові. Може, Бог пошле тоді ще дітей...

— Досить! — голос старшого Натансона раптом зірвався, нагадавши квиління пораненого птаха. — Досить! Беріть усе, що хочете! Все забирайте! Ви будете прокляті, вам не принесе щастя ця ваша здобич!

Він дивився не на Фаїну: втупив погляд у Полтаву, і хлопець, відчувши легке запаморочення, стиснув руків'я револьвера ще міцніше. Так, ніби лише тримаючись за нього, міг не впасти.

— Ми без вас прокляті, — відчеканила Фаїна. — Тільки дуже скоро ви побачите, пане Натансон, як ми, прокляті, здобудемо перемогу в боротьбі. Ось тоді ми до вас знову прийдемо. Уже зовсім в іншій якості.

— Вей, подільський гоп-стоп став ідейним, — ювелір закотив очі. — Світ стає дибки, а століття лише починається. Що далі буде, вей... Іцику, чого стоїш? Хіба не бачиш — *товариші* поспішають. Їм ніколи, Іцику. Вони нашим золотом хочуть зробити свою революцію.

Молодший Натансон незграбно випростався, зник за завісою.

Полтаві раптом захотілося, аби син ювеліра придумав спосіб, як викликати поліцію. А сам би він із такої нагоди здався. Хай ведуть до ротмістра Підвисоцького, аби той зрозумів, що помилився в розрахунках. Поганий агент вийшов із Андрія Волоха, робить далі, як знає. Повертайте назад у тюрму, у цю хвилину Полтава навіть і на таке був згоден.

Іцик повернувся швидко. Двома руками тримав стосик фанерних прямокутних коробочок. Мовчки поставив на стіл, запитально глянув не на Фаїну — знову на Полтаву. Хлопець відвів очі, перевівши погляд і заразом — револьверне дуло на старшого ювеліра.

— Ще, — звеліла Фаїна.

Цього разу молодший Натансон затримався зовсім не надовго. Поставив поруч ще один стосик, ступив крок назад, покійно склав руки перед собою.

— Мішок.

Молодий чоловік виконав і цей наказ. Далі не чекав: мовчки склав усе, хотів зав'язати. Фаїна жестом зупинила, тицьнула дулом браунінга на вітрину. Покійно кивнувши, Іцик підняв засклений верх. Золоті прикраси з подушок перекочували в мішок. Усе одно вийшло на позір не так уже й багато.

— Готівка, — нагадала Фаїна.

— Грабуйте, — сухо промовив Натансон-старший. — А ти, Іцику, дивись уважно. Насправді сьогоднішній день може бути дуже вдалим. Ми багато побачили з тобою, сину. Ми

багато зрозуміли, яке майбутнє чекає на нашу нещасну країну, якщо...

— Готівку, — повторила Фаїна.

— Готівку, Іцику, — кивнув ювелір...

4

На Безаківську повернулися за півтори години.

Поки були в крамниці, Полтаві здавалося — це тягнеться вічність, вони звідти не вийдуть ніколи. Насправді ж як вони зайшли, настінний годинник показував за чверть першу. А коли Фаїна нарешті вирішила, що досить, звеліла обом ювелірам лягати обличчями в підлогу й вони швидко залишили магазин, стрілки вказували п'ять хвилин на другу.

Мішок тримав Андрій. Невеличкий, квадратний, у таких — він бачив — пакують та перевозять різну важливу документацію.

Попри несподіванку та шок, Полтаві стало розуму вчасно захвати револьвер назад до кишені. Свій браунінг Фаїна поклала в ридикюль на ходу, майже бігом завернула за найближчий ріг, кивнула на візника біля тротуару.

За якусь мить вони вже сиділи в шарабані, кінь побіг риссю, підкови зацокали бруківкою.

— Покличуть, — вичавив із себе Полтава. — Піднімуть тривогу.

— Не тепер, — сказала Фаїна і тут же додала: — Ти справді теля. Але нічого, для першого разу поведився пристойно. Якби щось пішло не так... Не знаю, що б я робила далі, правду кажу.

— Чому б це ти не знала? — підозріло глянув на неї Андрій.
— Дурник, — зітхнула вона. — Я ж теж уперше. Наказ Штерна. Потім поясню...

«Потім» було на Безаківській.

Туди дісталися пішки, як і йшли — з Бібіковського бульвару, де візник висадив їх за наказом Фаїни. Коли їх впустили й Гірш швидко зачинив двері, повернувши ключ у замку на три оберти, молода жінка знесилено притулилася до стіни спиною, голосно видихнула:

— Щоб ти здох, Штерне, зі своїми тарганами! — Та злови в її голосі не чулося, лише шалена, нелюдська втома.

Уже після того, перевівши подих та опанувавши себе, коротко доповіла, як усе пройшло. Гірш із Малютою тим часом розібрали золото й гроші, розклавши все це на поверхні круглого столу. Штерн вислухав її, час від часу косуючи на мовчазного Полтаву. Тоді розвів руки, потягнувся, аж легенько хруснуло в суглобах.

— Скільки там? — запитав Гірша.

— Немало, — обтічно відповів той, потерши підборіддя. — Навіть якщо там... — Схрестив погляди з Малютою, осікся, пожував губами, продовжив: — Ну, *там*, де ми домовилися, все це візьмуть за половину вартості, все одно початок непоганий. У Харкові могли взяти приблизно стільки ж. Додай ще асигнації.

— Це на поточні витрати. — Штерн підійшов до столу, взяв купюри жменею, підкинув — папірці метеликами впали назад, накривши золоті ланцюжки, персні й кулони. — Не дуже це-

ремонтуйтеся там. Покажіть їм нашу силу. Це все не може коштувати половину. Дві третини від вартості, не менше. Вони ж усе одно переплавлять, аби слідів зовсім не лишилося. — Палець торкнувся виразки на щоці, обережно потер її. — Зуб даю, товариші: вони дуже скоро все це золото продадуть тим же Натансонам. Ніхто не постраждає, за великим-то рахунком. Усі вони своє надолужать. — Палець потер іншу виразку. — Якщо так піде далі, то, за моїми підрахунками, нам потрібно буде ще три-чотири екси. Тоді й можна буде починати. Скоріше треба рухатись, часу не так багато лишилося.

— До чого?

— На носі грудень, Фаню. Там і до Різдва недалеко. У нас менше трьох тижнів, аби підготувати всім цим людям наш подарунок. Київ повинен надовго запам'ятати цей рік.

— А ти, між іншим, досі нічого нам не сказав.

— Бо не знав, що вийде. Тепер бачу — гучне свято підготувати можна. Не тільки Києву — всьому Південному сходу цієї імперії.

І Штерн, не міняючи спокійного тону, розказав усім присутнім про Звіринець⁶².

Розділ шостий

1

Київ, листопад 1907 року
Вулиця Безаківська

Того ранку на місто впав перший сніг.

Великі білі пластівці густо сипали з молочного кольору неба, тихо торкалися бруківки вулиць і тротуарів та майже відразу танули, перетворюючись з чистого легкого передвісника зими на мокрий бруд під ногами перехожих, копитами коней, колесами возів та екіпажів, гумою моторів — останнім часом автомобілі, котрі їздили на керосині, перестали бути для киян чимось дивовижним. Один такий Фаїна провела поглядом із вікна — їхав Безаківською вгору, до Фундуклеївської: там, як розвідали між іншим Гірш із Малютою, працював якийсь автоклуб.

Чергова панська забавка, майнуло тоді у Фаїни. Ось чим вони живуть. Хто знає, раптом задумка Штерна правильна. Це міщанське буржуйське болото давно треба сколихнути, труснути, всі ці автомобільні зібрання, перегони на іподромі, гастролі ліліпутських цирків, куди закликають обивателів ве-

личезні афіші... Ні, всі довкола повинні зрозуміти, чим насправді мусить жити й перейматися людина початку нового століття. Увесь цей прогрес, про який пишуть у газетах, давно повинен стати на службу революції. Народу від безглузвих забав правлячого класу тільки гірше. Адже хто подумає про життя того ж пролетаря, коли треба завести собі персональний мотор із механіком, аби павичем підкотити до цирку й насолодитися акробатичними трюками ліліпутів.

Зараз у квартирі нікого, крім неї та Штерна, не було. Фаїна стояла біля вікна своєї кімнати, дивилася на те, як падає й тане перший цієї пізньої осені мокрий сніг, і вперше за багато днів молодій жінці було дуже спокійно. Причину пояснити не могла. Напевне, справа у визначеності. Так, точно, в ній. Ще місяць тому їхня група просто полювала на поліцейських, прокурорських та суддівських чинів, до пуття не розуміючи, що можна цим змінити. Тепер же Штерн нарешті окреслив усім мету. І Фаїна, котра спершу здригнулася від усвідомлення масштабу задуманого, нині переспала з цим не одну ніч, зваживши все та переконавшись: навіть якщо більше вони нічого не встигнуть зробити, вже один Звіринець надовго, навіть назавжди впише їхню групу, де там групу — кожне їхнє ім'я в аннали нової історії.

Ну, а в тому, що після *їхнього* Звіринця почнеться новий відлік історії, не мав жодних сумнівів сам Штерн.

Через відчинені двері долинув хрипкий кашель. Фаїна щільніше закуталася в стару шаль, ще трохи подивилася на снігові пластівці, повернулася на звук. Зараз Штерн її трошки здивував. За весь той час, що його знала, вона навіть припустити не могла, що він може захворіти. Принаймні на звичайні людські хво-

роби, як-от застуда. Вчора ж уперше за дуже багато часу він повернувся раніше, з носа текло, очі блищали червоним, кашель тіпав усе тіло. Не знаючи, як можна дати цьому раду в їхньому нелегальному становищі, Фаня вирішила просто зігріти йому чаю, а самого обкласти пляшками з окропом. На ранок Гірш із Малютою подалися мацати давні зв'язки, сподіваючись розшукати лікаря, котрий хоча б випише потрібні рецепти, не кажучи вже про ризикований візит до хворого.

Полтава пішов після них, сказав — прогуляється, і Фаїна його не стримувала. Він усе ще не до кінця одійшов від перевірки, якій піддав їх обох Штерн. Розуміла, для чого це робилося: відразу двох бойовиків утрачено. Хай ліквідація Левіна — особиста справа самого Штерна, а страта зрадника Вольфа — необхідність, усе одно обоє були перевіреними бійцями. Після них, крім самого Штерна, лишився тільки Гірш. Пораненого Малюту за повноцінного члена групи поки вирішено не вважати. Не лишалося нічого іншого, як перевірити надійного товариша Фаїну, котра, давно будучи в революції та навіть навчившись володіти зброєю, не мала до цього часу активного бойового досвіду. Та заразом — ніби знайомого з практикою вуличної війни, але все одно зеленого й поки що не до кінця *свого* — колишнього київського студента.

Зараз же Штерн залишився в цілому задоволений результатами перевірки. Та й Фаїна не бачила більше причин утримувати Полтаву біля себе. Втікачеві, над яким висить смертний вирок, терористові, а тепер уже й грабіжнику просто нема куди податися. Все одно повернеться назад, на Безаківську. Якщо, звісно, не почне раптом рефлексувати, істерити й не зарядить

собі кулю в лоба. Взяв же револьвер. Утім, без зброї ніхто з них у місто не виходив — це теж були неписані правила.

Штерн ще кахикав, але загалом виглядав трошки краще, ніж учора. Вкотре прокашлявшись та промокнувши зігнутим великим пальцем вологу в очах, запитав:

— Сніг?

— Ненадовго. Морозу ще нема.

— Буде. Під вечір уже трошки морозить.

— Тобі здалося. Морозить тебе.

Штерн знову прокашлявся, міцніше замотав горло старим вовняним шарфом.

— Треба звідси вибиратися. Тут ми надто на очах.

— Вокзал зате близько. Випадкового народу без нас вистає. Навпаки, філери пасуть зараз околиці.

— А вони крутом пасуть, — відмахнувся Штерн. — Я трошки про інше. Не тепер, але скоро все одно зробимо звідси ноги. Доведеться лягати на дно серйозно й надовго. Думаю, навіть прийдеться податися з Києва на якийсь час. У тебе є хтось у Житомирі?

— Там лишилися старі зв'язки Переця. Я б ставила більше на них. Мене розшуковують, напевне мої давні контакти під ковпаком. Хоча давненько не мала з житомирською групою справ... Ти чого?

Справді, Штерн дивився на неї дивним поглядом. Подібний досить часто доводилося витримувати Левіну, час від часу Фаїна перехоплювала його. Насторожилася враз, бо нічого доброго він не віщував.

— Нічого, — Штерн ураз зайшовся в кашлі, не закривши при цьому рота краєчком шарфа, як це робив застуджений Вольф, бризки мокроти віялом розлетілися довкола, хворий упорався з ним, повторив: — Нічого. Давно тобі хотів сказати...

Мабуть, раніше треба було. А може, не варто взагалі, ти із цим живеш, тебе це тримає... Ну, вибач, ти сама почала.

— Що я почала?

— Про Переця свого знову. Про Сичевського. Його зв'язків треба уникати насправді, Фаню.

— Хіба я — не його зв'язок? — вирвалося в неї, однак тут же додала із запізненням: — Чому? Ти про що взагалі?

— Ти — інша справа. Ти його коханка... Була нею тобто.

— Він називав мене своєю дружиною.

— Він міг називати тебе, як сам хотів. Ваші стосунки нічого не означали.

— Для кого?

— Може, для Сичевського жити з тобою справді було чимось особливим, важливим, — Штерн знову промокнув зволожіле око, зовсім не відповідно до моменту шморгнув носом. — Не знаю, на що він розраховував. Може, помиляюся. Раптом ти, Фаню, справді мала для нього більше значення, ніж я думаю. Тому він спробував у такий спосіб вийти з тюрми, бажав тебе, збирався навіть потім вибратися кудись за кордон разом із тобою. Ти ж не знала, я розумію. Про той його вчинок узагалі мало хто знав. Не хотіли розголошувати, могло зашкодити всьому руху. Перець Сичевський мусив лишитися героєм, загиблим за справу революції. Мертві бійці часом важать більше за живих. Та всі зв'язки, котрі він мав тут... Я б не поспішав їм довіряти, Фаню.

Стрімко перетнувши залу від дверей до столу, Фаїна зупинилася точно навпроти Штерна. Тепер їх розділяв тільки стіл.

— Такий спосіб... Той вчинок... Я вперше про все це чую. Поясни, що маєш на увазі, інакше... — Вона раптом осіклася.

— Що — інакше? — за сталою звичкою Штерн машинально намацав червоний фурункул на шиї, легенько здавив його пальцями, коротко скривився, витер пальці об край шарфа. — Дуже добре, що тут нікого, крім нас, немає. Довелося б пояснювати при всіх, а з огляду на наші найближчі плани так не годиться. Тому скажу тобі раз. Більше повертатися до цього не буду. Знаєш, я не дуже-то й знаюся на оцих усіх стосунках: чоловік-жінка, сплять разом, революційні родини... Мабуть, усе ж таки Сичевський мав до тебе якісь почуття, про які київські дамочки люблять читати в дешевих романах у м'яких палітурках. Звісно, його вчинок цих почуттів не стосується...

— Який вчинок? — напирала Фаїна, однак тут же промовила: — Ти брешеш. Усе це неправда.

— Що — неправда? Я ж ще нічого тобі не сказав. Не про вас із Перецем йдеться. Про нього самого... В охороні в той час тягнув службу унтер, котрий поділяв наші політичні погляди. Арештовані товариші спілкувалися через нього. Одного разу на волю передали записку: Сичевський зрадив.

Світ завмер.

— Ні, — прошепотіла Фаїна одними, враз висохлими, губами, відразу ж зірвалася на різке та гучне: — НІ! НІ! ЦЕ НЕПРАВДА!

— Правда, — жорстко відповів Штерн. — Сам не одразу повірив, але це правда. Товаришам на допитах раптом почали пред'являти факти та докази, котрих до того часу довго не могли знайти. Вони почали вpirатися. Тоді слідчий показав кожному власноруч написані зізнання Переця Сичевського. Він так хотів зберегти собі життя.

— Його повісили... Я не вірю... Не вірю... Провокація... Його ж стратили разом з усіма...

— Цього я ані тобі, ані собі не готовий пояснити. Знаю небагато. У них же був адвокат, він спілкувався з усіма. Сказав: спершу справді було клопотання про заміну для Сичевського смертної кари на каторгу. Але він же керівник бойової організації, організатор та виконавець багатьох акцій... Для режиму ми не революціонери, Фаїно. Ми державні злочинці та вбивці. Перець твій — не виняток. Надто пізно, мабуть, захотів працювати на них, із ними... Н-да, — пальці знову стиснули фурункул. — Його повісили окремо, Фаїно. Не з усіма.

— Де?

— В окремішній камері, спеціально для таких страт облаштованій. Тюремний кат навіть не мався, покликали звичайного кримінальника, який зарубав цілу родину сокирою під час пограбування. За це його перевели в іншу тюрму, послабили режим. Це все мені повідомив адвокат, мені та ще двом товаришам, із політичного центру, — знову кашель. — Ми домовилися: обставини вимагають, аби про це всі мовчали.

— Не вірю, — тепер голос її звучав не так упевнено.

— Сичевський потрібен нам як герой та борець. Про тебе теж мова зайшла. Я сам просив, аби тебе не травмували. Ти відданий борець, ти потрібна нашій справі. Так що, вибач, з огляду на все твої зв'язки з різними людьми по лінії Сичевського доведеться поховати назавжди. Ось так, Фаню. Мабуть, сьогодні саме той день, коли ти мусила про це дізнатися.

Відповіді не знайшлося.

Фаїна деякий час постояла так, дивлячись крізь Штерна. Тоді повільно розвернулася, пройшла до своєї кімнати. Зачи-

нила двері. Обіперлася спиною, міцно притулила потилицю й долоні.

Перець.

Той, хто прорвався.

Я не вірю.

Окрема камера. Кат-кримінальник.

Адвокат.

Він же практикує. Навіть, здається, можна поритися в пам'яті й знайти його адресу. Або не шукати. Нічого не робити. Стояти ось так біля вікна, дивитися на мокрий сніг, почати з цієї миті привчати себе до думки, що Перець — її *Перець*, лідер, борець, жертва — не витримав і зрадив.

Для чого в такому разі стояти?

Фаїна рішуче кинула шаль на підлогу.

Пальто, хустка, боти. Ридикюль.

Зібралася швидко. Хотілося негайно йти звідси. Куди — не ясно поки. Просто йти. Не бути під одним дахом зі Штерном.

Він мовчав, коли Фаїна виходила з квартири. Кашляв, шмор-гав носом — та не зронив ані слова.

2

Вулиця Софіївська Мебльовані кімнати

Коли Полтава зайшов, відразу ж побачив: Митрофан Ілліч Чернов перебував у доброму гуморі.

За попередньою домовленістю на конспіративній квартирі його чекали вже за тиждень після того, як опиниться в кублі

терористів: саме так сказав голова філерської служби. Щоправда, ротмістр Підвисоцький сумнівався, що його новий агент ось так скоро зможе дати собі раду, та іншого виходу не запропонував. Отже, за тиждень після того, як Андрій Волох опиниться в групі Штерна, щоранку або хтось із філерів, або сам Чернов повинні були дві години чергувати тут, на Софіївській.

Фокус із борделем придумав уже Митрофан Ілліч. Чи не в кожному салоні під червоним ліхтарем на Ямській, включно із закладом уже відомої Полтаві мадам Сторожук, працювали дівчата, одного разу завербовані поліцією чи охранкою. Якщо молодий хлопець надумає піти до такого будинку, підозри це не викличе, як цинічно зауважив Чернов, навіть у архієпископа. Тож мадемуазель на ім'я Коко вже попереджена, відвідувач мусить дочекатися дівичю, якщо зайнята, а потім, коли вже заведе його в апартаменти, назвати прізвище самого Підвисоцького, чого вже там розмінюватися на дрібниці. Далі Коко повідомляє мадам, що відвідувач прийшов надовго. Гроші потім віддасть, подібні витрати скарбниці Департаменту поліції без надто великих ускладнень витримує. Можна, звісно, поставити до відома саму мадам, але в деяких випадках набагато зручніше, коли бандерша не знає, чим підробляють її дівчата. Тим часом сама Коко кілька годин може валятися в ліжку й дрихнути, агент же через чорні двері виходить з будинку, ловить візника та їде на Софіївську.

Полтава так і зробив, мимоволі зазначивши про себе, що зовсім не знітився, не зашарівся, нітрохи не збентежився, переступивши поріг «будинку гріха». Хоча ще не так давно не міг уявити себе самого тут, на Ямській, навіть увечері, коли темно, не кажучи вже про білий, притрушений мокрим снігом день. Він узагалі

останнім часом багато на що переглянув свої погляди, подумки назвавши свою душу «вкритою мозолем», і, здавалося, вже значно менше відчував страху перед Штерном та подібними до нього.

Спершу його стрімко й міцно поставила на землю Фаїна — там, на Подолі, в ювелірній крамниці, коли змусила націлити револьвер на переляканих ювелірів. Та навіть це він ще якийсь час міг перетравлювати. Швидше, ніж страшну ніч на лісовій галявині, але все одно — мусив. Поки не почув про плани Штерна.

Й не зрозумів: він зробить те, що задумав.

Відразу за цим прийшло розуміння — тепер він несподівано для себе отримав козир для полегшення долі Оксани. Хтозна, чи розуміє Підвисоцький, що сам здав козиря Полтаві, коли комбінував, як би мати агента в групі Штерна. Ким його вважають бомбісти, хоча б та сама Фаїна, хлопець уже знав. Не тішив себе ілюзіями стосовно скорої можливості збільшити власну вагу серед терористів. Зате сьогодні ротмістр Підвисоцький нарешті зрозуміє, з ким вирішив мати справу і як недооцінив його, полтавчанина, здібності.

Андрій уже заготував цілу промову для ротмістра. Тож, уздрівши пику Чернова, помітно розгубився, стушувався: поняття не мав про домовленості працівників Охоронного стосовно того, хто прийматиме його тут. Навіть не приховав свого розчарування — переступивши поріг, протягнув:

— А хіба Сергія Івановича нема?

— Для чого тобі сам Сергій Іванович? — здивувався Чернов. — Моя персона тебе вже не влаштовує?

— У мене інформація... Надзвичайної ваги, державної, можна сказати...

— Мені всі агенти приносять не меншу інформацію, — із серйозним виглядом промовив Митрофан Ілліч. — Ти проходи, проходи, донесеш іще. Не тут же, на порозі.

Перш ніж пропустити агента всередину, Чернов спритно та професійно обмацав його, вивудив з кишені пальта револьвер, машинально перевірив, чи заряджений, кивком відправив хлопця далі.

Ступивши до кімнати, Полтава все ще сподівався побачити там ротмістра. Але, крім них із Черновим, у конспіративній квартирі нікого не було. З ним же говорити про важливі не лише для Києва чи навіть, без перебільшення, для всієї імперії, а також про свої, не менш, навіть більш серйозні та невідкладні справи хлопець не хотів. Усе одно керівник філерської служби — не та інстанція, котра здатна все вирішувати. За великим рахунком, ротмістр Підвисоцький теж нею не був, усе одно піде по начальству, дійде аж до підполковника Кулябка.

І тут-таки Полтаву осяяло: чому б йому зараз не вимагати зустрічі із самим начальником Київської охранки? Справа того варта, його ж труднощі, точніше — складнощі сестри Оксани, взагалі вирішуються розчерком пера.

— Так що там у тебе? — поцікавився Чернов, повертаючись між тим до кімнати після того, як старанно зачинив двері. — Бо тут такі діла в нас творяться, да-с... Гадаю, газети ще напишуть, але ти вже, вважай, свій, тобі можна.

Полтавин револьвер далі тримав за корпус, дулом униз. Проходячи повз комод, примостив на нього зброю, ніби це було щось незначуще, кинув тільки між іншим:

— Потім забереш.

Револьвер зараз цікавив Полтаву найменше. Хай лежить, де поклали.

— Пане Чернов, у мене дуже невідкладна справа.

— А, у всіх у вас невідкладні! — відмахнувся той, зручно вмощуючись у кріслі з витертою оббивкою. — Учора через них мало пупи собі не порвали, віриш? Досі згадаю — живіт болить від сміху.

— У мене не така весела...

— Та не лопочи ти! Лізеш поперед батька в пекло! Послухай, теж посмієшся. Учора, акурат під обід, тягне наш філер одну підозрілу особу. Плутає той типчик дворами десь у районі Олександрівської вулиці. Філер — за ним. Коли раз — загубив, бува. Значить, тик туди, мик сюди — нема ніде. Коли раптом із сусіднього двору — бабах! Один постріл, потім відразу — другий, чисто тобі оборона Порт-Артура⁶³. Ну, думає бідака, попав, мов курча в юшку! Вирахували його бомбісти, обкладуть з усіх боків, розстріляють. Рвонув назад, а за спиною пальба, війна починається, люди вже кричать, поліцію звуть! — Чернов завопився, вмощуючись ще зручніше, розповідь помітно захопила його, та й переповідав він цю історію навряд чи вперше. — Городових наш філер привів, кричить: «Терористичний акт! Оточити квартал!» Тут підмога наспіла, навіть пожежну команду хтось надумався покликати, але вона вже потім примчала, коли всі все зрозуміли. Сміх і гріх, їй-богу!

— І що ж там? — Полтава намагався бути терплячим, навіть зобразив на обличчі: ця історія його справді глибоко цікавить.

— Домовласник! — переможно заявив Чернов. — Дохідний будинок, і власник порядки наводив.

— Стріляв?

— Котів, — кивнув Митрофан Ілліч.

— Котів?

— І кицьок. Поки втяли там, на місці, що до чого — п'ятнадцять трупів. Чорні, сірі, плямисті, руді — всякі. Кому куди поцілив, але палив із мисливської рушниці. Сам, до речі, знаний мисливець, любить побавитися полюванням.

— Чим йому коти заважали?

— І кицьки теж! — багатозначно підніс пальця Чернов. — Бач, зйомники, орендарі, квартиранти по-простому, завели собі кошаків. Так вийшло, що мало не в кожного по тварині, а були такі кошатники, що по двоє-троє. Сусідам це чомусь не сподобалося. Бігають, нявкають, гидять, смердять. Поскаржилися хазяїнові. Той потім пояснював: намагався їх виселити за котів, хотів навіть через суд. А йому кажуть: нема такого закону. Він: мій будинок, кого хочу — того пускаю. А вони йому: ми гроші наперед заплатили! А у вас у пунктах угод нема про те, що не можна тримати котів! Так допекли чоловікові — випив горілки, взяв рушницю й відкрив собі в дворі сезон полювання! Ти ж подумай, подумай, хлопче, — вполював же, сучий син!

Чернов затрусився від реготу, та швидко припинив — зустрівся з поглядом Полтави, відразу повернув собі серйозний вираз обличчя, потер руки, трошки подався вперед.

— Бачу, тобі не смішно.

— Не до сміху. Я дещо дізнався про плани Штерна.

Сказав відразу, не даючи собі навіть трошки підготуватися та почати здалеку.

— Отак навіть-с, — Митрофан Ілліч схрестив пальці на руках. — Я тебе уважно слухаю, хлопче.

Андрій знову не дав собі часу на роздуми.

— З вами говорити не буду.

— Отак навіть? А чого це?

— Доповім безпосередньо панові ротмістру Підвисоцькому.

— Чому не відразу підполковнику Кулябку? Може, самому генералові Герасимову Олександрові Васильовичу, начальнику Охоронного відділення в Санкт-Петербурзі? Чи хочеш доповісти самому государю-імператору?

— Якщо це можна зробити просто сьогодні — не заперечую, пане Чернов. Так буде навіть краще. Але раз це все одно порожні слова, прошу повідомити мою заяву особисто ротмістру Підвисоцькому, — Полтава вирішив не зважати на кпини й уперто гнути своє.

Керівник філерів легенько плеснув у долоні.

— Ти не багато зараз на себе береш, агенте Андрій Волох? Забув, із ким розмовляєш?

— Пам'ятаю. Тому й наполягаю на можливості доповісти все Підвисоцькому персонально. Ви все одно передасте нашу розмову йому. А вирішити питання Оксани навряд чи у вашій компетенції, Митрофане Іллічу.

Говорячи так, Полтава дивувався власній сміливості. Та чим далі говорив, тим твердіше звучав його голос. Відступати назад

уже не мав права. Інший шанс поторгуватися за долю Оксани йому навряд чи випаде найближчим часом.

— Яке питання? Про кого ти говориш?

— Моя сестра, Оксана Волох. Я надам відомості державної ваги лише в обмін на обіцянку, що її справу переглянуть, а її — випустять із в'язниці. Нехай вишлють із Києва, взагалі з Київської губернії, але вона буде на свободі. Ось такі мої умови.

Чернов примружив очі.

— Навіть так? Умови? Ти переконаний, синку, що можеш ставити якісь умови?

— Зважаючи на те, що я довідався, — так. Відомості того варті.

— Гм, — Чернов потер підборіддя. — Скільки служу — вперше з таким стикаюся. Ніколи ще агенти, котрі до того ж агентами стали ось тільки трошки, — він розсунув великий та вказівний пальці на маленьку відстань, — з охранкою так серйозно не торгувалися. Ти не подумав, що тебе за таке можуть просто повернути в камеру?

— А ви не подумали, що як я не повернуся до Штерна, він відчує, що запахло смаленим, і забереться з Києва? Або навпаки — прискорить втілення свого страшного плану в життя?

— А ти, цікаво, про все подумав? Чернов його не влаштовує, гляньте, яка цяця! Давай йому самого государя!

— Я не просив...

— Ще чого не вистачало! — Чернов уже не на жарт розлився, доброзичливість та гарний настрій зникли остаточно. — Бач, який! Ти не подумав, що твоя сестра — фук? Її вже нема й ніколи не буде?

Спершу Полтава не зрозумів, про що мова. Сказано зопалу, правдою бути не може.

— Не зовсім розумію...

— Видно! — зло перервав його Чернов. — Видно, що нічого не розумієш! Набрався наглості, молоде та раннє! Подумав: отак-от просто можна торгуватися з владою? Щеня! Нема твоєї сестри! Три тижні, як закопали на тюремному кладовищі!

Три тижні тому він отримав від сестри записку. Вона...

— Вона писала записки мені, — твердо мовив Полтава. — Ваша ж людина, вартовий Тимофій, їх передавав. Оксана тоді була живою. І зараз жива.

— Вона сиділа в самотності! Порвала одяг на клепті, сплела мотузку! Повісилася на ґратах, щеня! Вдавилася, згрішила через тебе! Мусила писати тобі записки, це частина плану пана ротмістра! Її залишили олівець та папір! А ця сука...

— Не смійте! Не треба!

— Смію! Треба! — гаркнув Чернов. — Ця сука, твоя старша сестра, написала-таки наступну записку. Мовляв, не дістанете брата, тебе, значить, з її допомогою! Щось зрозуміла, не така дурна, як ти! Молокосос! Вирішила руки тобі розв'язати! Ще щось тобі сказати? Тяжкою вона була! Від вашого ватажка, Сапіги очкастого! Як він себе там називав, Залізник? Між вами ж не все було добре, правда? Ось вона тобі й вирішила не говорити, це вже я так думаю! Недовго носила його вишкварка, непомітно було. Звичайно, колись би ти це побачив... Усі б це побачили! — Чернов перевів подих, відкинувся в кріслі. — А я ж не мав права тобі, щеня, про все це говорити. Довів ти мене. Так

би жив, отримував від сестри вісточки, цінні відомості добував про терористів. Державної ваги. Ну, так із чим прийшов, тепер, може, скажеш?

Світ перевернувся.

Він здригнувся, став дибки.

Бога нема. Чорта нема. Нічого нема довкола. Тиша, пустка, старий філер бубонить, мов крізь товстий шар вати.

— Говоритиму тільки з ротмістром Підвисоцьким, — почув Полтава власний голос.

— Тобі замало? — здивувався Чернов.

— З вами не хочу. Або з Підвисоцьким — або...

— І що ж у нас «або», га, синку?

Забракло повітря.

— Я буду розмовляти тільки з ротмістром Підвисоцьким Сергієм Івановичем.

Чернов здався, трошки покректав, підвівся.

— Хрін з тобою. Буде тобі пан ротмістр. Сиди тут. Хоча самого не лишу, бо ще вдавишся. Раптом у вас із сестрою це сімейне. Тільки давай так. Я тобі викликаю сюди Сергія Івановича. А ти не кажеш йому про те, що я зараз розкрив тобі секрет. Не мав я права, грішний. Але ж ти мене довів, синку. Хіба не так?

— Підвисоцький.

— Інших слів не знаєш? Заладив, мов той навчений папуга... Добре, домовимося чи ні?

— Я можу хоча б знати... не відразу, якось потім... Ну, де Оксану поховали.

— Можливо, потім. Гадаю, рано чи пізно Сергій Іванович тобі про все розкажав би. Ми ж не звірі, сам бачиш. У нас є домовленість?

— Є. Ротмістр Підвисоцький.

Зітхнувши, Чернов зник за дверима сусідньої кімнати — там стояв телефонний апарат. Двері причинив за собою щільно, слів Андрій не розчув, та й не надто дослухався. Намагався зрозуміти, чи хоче тепер говорити про те, про що дізнався, чи просто вперся, мов справжнє нерозумне теля.

Оксана.

Вона б не мовчала.

Тим більше, йдеться про життя сотень людей.

Підвисоцький напевне вживе заходів. А сам Андрій потім не дотримає слова: повідає, як Чернов вибовкав йому секрети охранки. Хай керівнику філерів хоч трохи зіпсують якщо не службу, то настрій — уже точно.

Та спершу дочекається ротмістра.

...Підвисоцький з'явився, не минуло й години. Був, як завжди, у формі, діловитий і підтягнутий. Невдоволено зиркнув на знахабнілого агента-новачка, однак вичитувати, на манер Чернова, не став. Пройшов, сів не в крісло — на рипучий віденський стілець.

— Уважно слухаю, Волоху. Спершу ви поясните мені свою поведінку, потім — розкажете, що такого важливого принесли в юному пташиному дзьобі.

— Хай він піде, — Полтава кивнув на керівника філерів. — При ньому не говоритиму.

— Що за фокуси? Волоху, яка муха вас нині вкусила? Може, ви за цей час чогось такого набралися у терористів? У нас є багато способів повернути вас на грішну землю з невідомо яких небес.

— І все ж таки, пане ротмістр, я прошу: хай пан Чернов залишить нас удвох.

Той вирішив сам випередити події. Полтава тепер напевне знав: у Митрофана Ілліча вже була вагома причина підіграти йому.

— Нічого, Сергію Івановичу. Хай пограється трошки в таємні ордени та сищиків-розбійників. Хлопчиків за віком ще належить. Якщо дозволите, я піду, в мене сьогодні ще є невідкладні справи.

— Дякую, Іллічу, — стримано кивнув ротмістр.

Поки за ним не зачинилися двері, обоє мовчали. Коли нарешті лишилися самі, Підвисоцький підвівся, вийшов у передпокій. Андрій почув, як повернувся ключ у замку. Зачинившись, ротмістр повернувся назад, знову зайняв стілець.

— Що за цирк, Волоху? Сподіваюсь, у вас справді є більш ніж вичерпне пояснення вашої поведінки. Та надзвичайно поважні причини. Інакше... Самі розумієте, такої поведінки від тих, над ким висить смертний вирок, я особисто терпіти не буду.

— Як Оксана? — спокійно поцікавився Полтава. — Може, записка раптом є?

— Була б — віддав би вам, — відмахнувся ротмістр. — Жива, здорова. Просила при нагоді вам кланятися. Знає, що ми з вами, скажемо так, шукаємо спільну мову.

— Знає?

— Дивно, аби вона не знала цього. Адже відомості про вашу страту сестра не отримала, хоча давно б мусила. Отже, щось таки

відбувається. Їй пояснили — поки все відстрочено. На вас покладаються певні надії, справа переглядається, все таке. Ну, принагідно просила кланятися, як я вже й казав. Усе, можете, нарешті, пояснити, заради чого я зірвався з місця й примчав сюди? Повірте мені, не до кожного агента я ось так поспішаю на перший поклик.

Значить, передавала уклін.

Нехай так.

Не повернути.

Але Полтава попри все вірив: зараз Оксана схвалила б його вчинок. Про таке не слід мовчати.

І він розповів про намір Штерна висадити в повітря Звіринець.

3

Звіринецькому форту в Києві скоро виповниться сто років.

Його звели ще напередодні війни з Наполеоном. Цей невеличкий укріплений бастион повинен був захищати підступи до Лаври з південної сторони. Та він не знадобився, як укріплення жодного разу використаний не був, і з часом його почали використовувати як військові склади.

Полтава про це ніколи нічого не знав. Його, людину суцього цивільну, мало хвилювали сховища артилерійських снарядів. Єдине, що він знав про Звіринець, — лише те, що так називається місцевість із пагорбами, на одному з яких відносно недавно виріс монастир. Ще на Звіринецьких пагорбах віднедавна ряс-

но, мов гриби після дощу, повиростали будинки та садиби, і зараз там мешкає близько тисячі людей.

Якщо не більше, сказав Штерн, коли посвячував бойовиків у свій план.

Підірвати артилерійські склади у Звіриньцькому форті.

— Для чого йому це треба? — не зрозумів Підвисоцький. — Тобто я розумію, що це теракт. Але ж чому саме у форті? Охорона, солдати...

— Гроші йому потрібні в тому числі для цього, — зрозумівши, що його нарешті уважно й серйозно слухають, Полтава перестав поспішати, заговорив ґрунтовно, розважливо. — Гірш із Малютою, це двоє бойовиків із нашої... тьфу, з його, Штерна, групи, зараз щодня намагаються прямі контакти та налагоджують зв'язки саме зі служивим людином. Солдати та унтер-офіцери — з народу, це пролетаріат і селяни, вони за нас, так каже Штерн. Звісно, треба грошей на підкуп, і то чималих. Солдат, або ще краще — солдати, котрих удасться загітувати й хто погодиться пронести на склади вибухівку, мусять мати, як говорить Штерн, міцні фінансові гарантії. До того ж багато піде самої вибухівки. Словом, на підготовку акції терористам потрібні гроші та час. Рвонути повинно незадовго до Різдва. Ще краще — на саме Різдво, такий святковий тарарам.

— Усе одно не розумію. Тобто можу зрозуміти — підірвати склади. Так, небезпека для людей дуже велика. Там, у самому Звіринці, вже кілька сотень родин ґрунтовно оселилися. Пагорби далі забудовуються, їх же вибухом змете з лиця землі!

— Цього Штерн і домагається. Посіяти в Києві страх. Нагадати про себе. Показати, наскільки безсилою є влада, котра

дозволяє собі провадити реакційну політику по відношенню до всіх незгодних.

— Ви й ваша група теж були незгодні з владою, Волоху. Чому ваш той... як... чорт... Сапіга не додумався до такого? Підірвати щось велике й потужне, аби загинула купа невинних людей, ще більше — покалічилася? Невже не було спокуси? Безсилість влади очевидна, помста, страх, терор, нас повинні боятися. Усе це керує Штерном, я вірно розумію?

— Саме так. Я навіть сказав би, ви його зараз цитуєте, Сергію Петровичу. Але, — Полтава на мить замовк, — я справді не любив Антона Сапігу. Він часом говорив правильні речі, але методи... Ми вже обговорювали це. Та це не означає, що я вам зараз скажу: так, Залізник вимагав від нас убивати людей наліво й направо, аби заявити про себе, затиснути в лещата тотального терору. Ненавидіти за таке будуть не владу, не царський режим — нас, «коліївців». Або хай не «коліївців», інших... Того ж Штерна. Може, йому приємно, навіть лестить, коли від нього відвертаються. Мене таке зовсім не тішить. Не виношував Сапіга подібних планів, пане ротмістр.

— Ой, та Бог із ним! Нема його, застрелили, царство небесне! Хай, дурницю зараз ляпнув, почав про те, чого справді не було й напевне бути не могло. Годі, відволіклися ми з вами.

— Все ж таки договорию, Сергію Івановичу.

— А ви впертий.

— Дякую. Отже, можете мені не вірити, але якби Сапіга замислив щось подібне, я перший прийшов би в поліцію. Так не можна. Люди страждати не повинні. Тому я взяв на себе сміливість розказати все вам. А не панові Чернову, розумієте тепер? Ви ж трош-

ки вища особа, ніж він, відповідальніша, від вас більше залежить. А мені тепер можна вже й не повертатися назад, хіба ні?

Підвисоцький, здавалося, зараз слухав Полтаву краєм вуха, вже явно почав комбінувати в голові щось своє. Проте остання фраза змусила його стрепенутися.

— Що? Чому — не повертатися? Ви що маєте на увазі, Волоху?

— Я назву адресу, де переховується група. Ви сьогодні ж візьмете всіх. Не буде більше бомб, не буде вибухів. Ексів, пограбувань теж стане менше. Люди не постраждають, Охоронне відділення врятує від вірної смерті кілька сотень жителів Києва. Уявляєте, як це розпишуть газети? Не здивуюсь, якщо вам дадуть орден, Сергію Івановичу. Власне, для цього ж ви посилали мене туди, до терористів, хіба ні?

З відповіддю Підвисоцький не квапився.

Відчуття небезпеки прокинулося всередині Полтави швидко, відразу — ось перший наслідок щоденного перебування пліч-о-пліч із вбивцями й терористами. Та зараз незрозумілу поки що, але якусь дуже реальну небезпеку почав раптом випромінювати сам ротмістр. Ніби відповідаючи на запитання, обережно поставлені Полтавою самому собі, жандарм стрімко підвівся зі стільця, проміряв кроками кімнату раз, потім — другий, нарешті зупинився напроти Андрія.

— Це дуже добре, Волоху, що ви наполягли на своєму. А я вас послухав — ще краще.

— Ви про що?

— Мудре рішення — доповісти лише мені, сам на сам. Недооцінив я вас, Митрофан Ілліч навіть не намагався, як бачу. Ви ж навіть самі не знаєте, що зробили сьогодні.

— Здогадуюсь. Але...

— Не треба нічого. Тут вам лишатися теж не варто. Повертайтеся назад, до групи Штерна. Гранична обережність відтепер. Навіть не питаю, де вони зараз.

— Чому?

— Не хочу спокус для себе. Завжди ж є спокуса взяти таку небезпечну бойову організацію, для кар'єри ж нічого краще й бути не може. Тільки не зараз, не тепер. І не дай Боже хтось із дуроломів Чернова дізнається! Працювати ж не завжди вміють, викажуть себе, сполохають мені здобич, гру поламають.

— Гру? Ви про що, ніяк не розберу.

— Та вам, Волоху, воно навряд чи треба розбиратися. Хоча... як подивитись. Ви ж мені цей подарунок принесли. Ви мій зв'язок із групою Штерна, причому — єдиний і тепер дуже важливий. Адже маєте нове завдання, Волоху.

— Завдання? Ви не будете заарештовувати їх усіх уже сьогодні?

Підвисоцький знову пройшовся кімнатою. Ним оволодів азарт, дивний, поки не зовсім зрозумілий Полтаві. Натомість хлопцю стала абсолютно ясною балакучість ротмістра. Напевне осяяла якась ідея, геніальна й проста водночас, і Підвисоцькому неодмінно треба нею з кимось поділитися. Проговорити її вголос. Бажано — для слухача, ідеальний випадок: вдячний слухач, котрий киватиме й не стане заперечувати й сумніватися.

— Ні, — відповів просто. — Інакше вони не втілять свій руйнівний план у життя. Бо ви праві, Волоху. Навряд чи комусь, крім такого, як наш із вами Лазар Аронович Штурман, партій-

не прізвисько Штерн, найближчим часом стукне в довбешку така геніальна ідея.

— Геніальна?

— Геніальна, Волоху. Ви, знову ж таки, зараз точно підмітили. Ненавидіти за подібні речі стануть не владу, не режим, не київського генерал-губернатора. Не царя, не прем'єр-міністра Столипін Петра Аркадійовича. Зненавидять Штерна та йому подібних. Революцію, більшовиків, есерів, бунтівників — усіх, на кого можна й треба перекладати відповідальність за винесені в повітря Звіринські склади. Що ви з вашими так званими «коліївцями» заклали у фундамент протесту?

Полтава мовчав, досі будучи не в змозі повірити у слова жандармського ротмістра. Та, схоже, відповіді той і не чекав, говорив далі:

— Що в основі вашого протесту? Незгода з політикою пана Столипін, її ще прийнято називати реакційною? Гаразд, нехай так. Та в кого повернеться язик звинувачувати владу в ще сильнішому затягуванні гайок, якщо все це буде виправдано боротьбою з терором і терористами? Ви не знайдете такого переконаного очкастого ліберала, не зустрінете вошивого демократишку, котрий виправдав би акцію Штерна та людські жертви! Господи, Боже ти мій! Вибух на Звіринці остаточно розв'яже владі руки! Покажіть мені того представника вищої влади, котрий від такого відмовиться?

Полтава вже зовсім перестав щось розуміти. Знову занили вражені ясна, хлопець машинально торкнувся болючого місця язиком, нарешті вичавив із себе:

— Ви хочете... Ви маєте намір допустити...

— Цей намір виник зараз, ось щойно я вас вислухав. Між іншим, дуже добре, що подібне не обговорюється в присутності нашого шанованого Митрофана Ілліча. Його переконати в необхідності мовчати мені було б важкувато. Ви, Волоху, мовчати будете. Поки що я не вирішив, кого ще посвячу в ці плани — дати Штерну широке поле діяльності, аби потім, після страшного Різдва, з чистою совістю, хай з досить відносно чистими руками скрутити губернію в баранячий ріг. Та хіба лише губернію? Беріть вище, Волоху, мисліть масштабніше. Країну, цілу країну можна буде, не озираючись уже ні на що, тримати в лещатах під виглядом боротьби з терористами. І слова «реакція» та «реакційний» далі набуватимуть лише позитивного, життєствердного смислу!

— Загинуть люди...

— Є такий момент. Та вони можуть загинути не тут, так в іншому місці. Хіба мало їх, рабів Божих, падає мало не щодня від куль та бомб товаришів соціалістів-революціонерів? Вони думають, що здатні накрити своєю хвилею терору нас. А ми накриємо їх. Пожежу в лісі, Волоху, знаєте, як гасять? Підпалюють із протилежного боку. Вогонь іде назустріч полум'ю. Пожежа поглинає пожежу. І гасне, тихне. Попіл — це добрива. На згарищі виростає новий ліс. Нове життя.

Не вистачає йому глядачів та оплесків, подумав Полтава. Та вкотре здивувався самому собі: цілком і повністю повірив у спроможність Підвисоцького допустити цей страшний вибух.

— Мовчите? Правильно робите. Будете мовчати, Волоху. Вибачте, нагадаю вам: сестра, Оксана Микитівна...

Повісилася на ґратах, щеня! Вдавилася, зґрішила через тебе.

— Що... що Оксана?

— Поки вона вам кланяється. Поки сидить в одиночній камері, поки з нею добре поводяться, пристойно годують... Вона там, фактично, наче в лікарні. На казенних харчах. Від вашого мовчання про нашу з вами маленьку таємницю залежить, ви ж розумієте, насамперед її доля. Ну, і ще одне, — видно, ротмістру конче потрібен був епілог. — Навряд чи ви, Андрію Микитовичу, просто так, через незгоду зі мною та бажання якось насолити, спробуєте самі здати Штерна поліції. Чи ще щось із ним зробити, скажемо так, не заплановане. Не у ваших інтересах, Волоху. Мені треба вам щось іще повторити? Може, краще розжувати почуте?

— Все ясно.

— Ну й прекрасно! Бачте, навіть у риму вийшло. Римувати не пробували, Волоху? У вас би вийшло, по очах бачу.

Полтава знову промовчав.

— Отже, поки все. Зараз ви підете назад, я вас випущу. Поки побудьте тут пару хвилин, терміново мушу зателефонувати.

Швидко зайшовши в сусідню кімнату, він, як перед тим Чернов, щільно причинив за собою двері.

Оксана.

Від вашого мовчання залежить насамперед її доля.

Револьвер.

Він перемістився з комода в кишеню пальта, коли керівник філерів пішов відчиняти ротмістру. Чернов був надто роздратований та надто несерйозно сприймав саме цього агента, аби постійно думати про вилучену в того зброю, яку, тим більше, все одно потім доведеться повертати.

Коли вони лишилися удвох, черв'як сумніву все ж таки гриз Полтаву. Якась частина, котру вже підточили, так і прагнула застрелити Підвисоцького на місці. Особливо гострим бажання стало після отриманого «поклону» від сестри. Полтава дуже, більш за все на світі хотів би зараз вірити ротмістру. Але розумів: див не буває, Оксана вже не живе. Закопана, як Перець Сичевський, революціонер і коханець Фаїни, десь у невідомій загальній могилі серед інших мертвих арештантів на тюремному цвинтарі.

Оксана.

Інша половина опиралася. Бо попри те, що Оксани більше нема й руки в Полтави фактично розв'язані, Штерна знешкودити міг і мусив усе одно тільки ротмістр Підвисоцький. Це був би його успіх, а про свою подальшу долю Андрій Волох якось би пізніше подбав. Агент, що добре себе зарекомендував, попередив руйнівний теракт, до нього напевне повинні ставитися далі інакше. Раптом справді вдасться й далі віддавати в руки правосуддя таких, як Штерн та компанія.

Чого там, Фаїна Кремянська недалеко від них пішла. Разом зі своїм навіки коханим Перцем. Тим, хто проривається вгору. Оксана там, на небі, пробачила б йому.

Але.

Дивуючись власному спокою, Полтава витягнув револьвер.

Отче наш, суций на небесах. Хай святиться ім'я Твоє. Хай приїде царство Твоє. Хай буде воля Твоя. Як на небі, так і на землі...

Стискаючи руків'я, вільною рукою Полтава старанно застібнув гудзики на пальті.

...Хліб нас насущний дай нам сьогодні. Не введи нас у спокусу, але позбав нас від лукавого...

Зараз той, справжній, Полтава знайшов дивний спосіб спостерігати збоку за таким самим, і все ж таки — вже докорінно іншим Полтавою. Цей, інакший, твердими кроками наблизився до дверей. Потягнув ручку на себе.

Піддалася.

...І прости нам гріхи наші. Як ми прощаємо боржникам нашим...

Ступивши прямо, Андрій побачив просто перед собою, на відстані двох чи трьох кроків, обтягнуту форменим синім мундиром спину ротмістра Підвисоцького. Рука тримала біля вуха ебонітову телефонну слухавку.

Зробив крок уперед. Ближче. Аби зовсім напевне.

Підняв руку. Вона зараз зовсім не тремтіла. Так, ніби цей, уже зовсім інший Полтава тільки те й робив, що стріляв по людях, не думаючи довго.

— Ей!

Він не знав, що хотів сказати. Не був певен, чи взагалі тут потрібні слова. Але стріляти в спину, хай вона належить навіть тричі ворогу, Андрієві не кортіло ніколи.

Сергій Підвисоцький, не опускаючи слухавки, повернувся на голос.

Побачив спершу дуло. Потім — Полтаву.

По очах Андрій прочитав — не вірять. Досі не вірять.

— Поклади, — сказав ротмістр якимось дуже просто, буденно, ніби розмовляв з дитиною, яка взяла не придатну для неї іграшку.

...В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь.

Розмов більше не буде. Взагалі.

Не зводячи з ротмістра очей, Андрій трохи підніс руку, аби точно не промахнутися в груди.

Палець натиснув спуск один раз.

Підвисоцький здивовано опустив голову. Глянув на червону пляму, що розквітла збоку, потім повівся зовсім дивно — хитнув головою, промовив зовсім не відповідне до ситуації:

— Ні.

Перемістивши руку вліво і ще трохи догори, Полтава вистрілив знову.

— Мама.

У нього не може бути матері.

Матері є в усіх людей.

Штерна, як і Підвисоцького, народили матері.

Третій постріл.

Тепер ротмістр уже нічого не міг говорити. Протяжно застогнав, хитнувся, повалився на старий ворсистий килим, як стояв, тягнучи з собою за дроти телефонний апарат. Там, у слухавці, здається, хтось іще щось кричав. Але Полтаву вже це не обходило.

Тіло, яке мить тому називалося ротмістром Сергієм Підвисоцьким, завмерло на підлозі. Довкола повільно й впевнено розходилася кривава калюжа.

Андрія не тягнуло нахилитися й перевіряти, чи тричі підстрелений ним чоловік ще живий. Він взагалі не хотів торкатися його руками.

Зробив крок назад.

Розвернувся.

З підкресленою акуратністю заховав револьвер назад у кишеню. Зачепившись поглядом за невеличкий образ далеко в кут-

ку, такий справді маленький, що раніше лишався непоміченим, широко перехрестився. Раз, другий, третій.

Скільки в нього є, поки тут не знайдуть тіло й не складуть відразу два та два, Полтава не уявляв навіть приблизно. Зрештою, це й не обов'язково. Усе одно він — утікач, його арештували й судили за вбивство й тероризм. Тепер, коли знову зловлять, напевне знову судитимуть. Ось де час може мати вирішальне та скільки-небудь суттєве значення.

Тепер — Штерн.

Раз виходу нема, треба піти й зробити зі Штерном те саме.

Полтава раптом перестав покладатися на поліцію та жандармерію як на єдиний інститут правосуддя. Хто знає, раптом когось іншого осяє така ж думка, що й Підвисоцького.

Тому — Штерн.

Ліквідувати причину.

Вийнявши ключ із замка, Полтава зачинив двері ззовні. Аби потім викинути сам ключ у водостік.

Мокрий сніг ще падав.

4

*Київ, вулиця Безаківська
Недалеко від залізниці*

Спершу Фаїна просто йшла вперед, дивлячись просто перед собою і не знаючи, куди все ж таки хоче дістатися.

У голові, поки рухалася, не роїлося жодних думок. Було порожньо, як і на душі. Та враз у цю порожнечу проник вогкий

протівний холод, і це змусило її зупинитися. Спершу глянула на себе. Так і є: надворі сніжить, під ногами хлюпає, а вона вийшла, підхопивши тільки пальто, замотала голову хусткою, та під верхнім одягом — лише легеньке платтячко. З тих, що Фаїна називала для себе домашніми, хоча дому як такого, справжнього дому, свого, в неї не було й тепер, напевне, вже не буде.

Її охолодив протяг. Побачила себе на Жилянській, завмерла біля якогось дохідного будинку, поруч із входом у двір — тягнуло звідти. Закутавшись так щільно, як дозволяв не надто теплий одяг, Фаїна сіпнулася було йти далі, та враз знову завмерла.

Далі — це куди?

Колись вони з Перецем мріяли про власний дім. Теплий, чистий, світлий та просторий. Він у них буде, коли почнеться нове життя. Те, заради торжества якого вже багато років гниють на каторгах та гинуть у тюрмах полум'яні борці. У тому їхньому уявному домі знайшлося б місце й дітям. Фаїна ніколи не була проти, вона збиралася колись народити своєму коханому кілька славних перчиків та перчиць — так говорили вони жартома.

Але Перець Сичевський, заради чиєї пам'яті вона жила, — зрадник.

Пронизливий листопадовий холод остаточно повернув Фаїні здатність тверезо та розважливо мислити.

Припустімо, Штерн сказав їй правду. Навіть більше: вона чудово розуміла, чому, коли правда про Переця якимось чином виринула, їй не дали спливати й поширитися далі. Справді, на той час новина про те, що в тюрмі зламався не хтось інший, а Сичевський, один із партійних та бойових лідерів, мала б погані

наслідки. Чи стала вона, Фаїна Кремянська, його цивільна, але все одно — справжня, перед Богом і людьми, дружина, ненавидіти його за це? Не готова зізнатися собі навіть зараз, хоч не минуло й року від його страти.

Йти далі по Жилянській розхотілося. Молода жінка неквапом пішла назад, міряючи кроками хідник і розмірковуючи на ходу.

Напевне, зараз вона готова хай не пробачити *свого* мерця, проте зрозуміти його. Пояснити мотиви — так точно. Звісно, Перець Сичевський не помре для неї заново. Зате нова прикра правда допоможе їй в одному, й то дуже важливому: поховати його, глибоко й назавжди. Навіть варто подякувати Штерну: тепер він звільнив її від обов'язків перед любим покійником. Вона сама й віднині може і повинна почати зовсім нове життя.

Хлопчик. Полтава. Зовсім юний, проте встиг побачити, як виглядає пекло. Не такий уже юний, та й не зовсім хлопчик. Чомусь Фаїні здалося раптом: він не зрадить. Є в ньому щось надійне, живе, справжнє — те, чим колись узяв її Сичевський. Невідомо, які плани має на Полтаву сам Штерн, проте відтепер Фаня готова була розглядати Андрія як свого першого союзника в їхній групі.

Вона пришвидшила кроки. Вітер кинув в обличчя маленький оберемок вологих сніжних мух.

Питання в іншому, подумала Фаїна.

Штерн.

Припустімо, зараз вона повернеться назад на Безаківську, в ту квартиру, наче побите мокре котеня. Далі почнеться все, як було. Ніби нічого не сталося. Але ж Штерн знає про те, що їй,

Фаїні, теж уже відомо: Перець Сичевський зрадив своїх товаришів по боротьбі. Якщо в неї можуть знайтися аргументи, якщо вона здатна поховати свого мерця, то навряд чи на подібні вчинки здатен Штерн.

Вона уявила, як відтепер щоразу ловитиме його погляд.

Що читатиме в ньому... Ліпше про це взагалі не думати. Але вона вже точно ніде й ніколи не зможе змусити себе розважати Штерна, вислуховувати його накази, слухати, навіть коли той просто собі говорить.

Значить, місця на Безаківській їй уже нема.

Тим не менше, Фаїна невпинно рухалася саме туди.

Холодно й вогко.

Зупинилася. Пошкодувала, що немає цигарок.

— Отже, Перець не витримав, — мовила сама до себе, не звертаючи уваги на перехожих, котрі, втім, так само не зважали на звичайну міщанку. — Хотіла б я подивитися, чи витримав би ти, Штерне, — коротка пауза, ще одна жменька мокрого снігу в обличчя. — Кажеш, куштував тюремних нар. Може, не тих і не там. Ти в нас незламний, Штерне. Ну-ну. Хто б це мені сказав чи показав.

У неї зникли останні сумніви. Точніше, їх навіть не виникало. Рішення прийшло саме по собі, а вагалася Фаїна лише в тому, втілювати задумане просто зараз чи все ж таки дочекатися Полтави. Однак хлопець не повинен блукати довго, адже певної мети, на відміну від Гірша з Малютою, не мав. Проте чекати його — означало все ж таки повертатися в квартиру. Цей крок для Фаїни був неприйнятним.

Вона взагалі не бажала більше бачити у своєму житті Штерна. Ніколи.

Пройшовши ще трохи вперед, молода жінка побачила на-решті того, кого наполегливо шукала й при цьому дивувалася собі. От уже ж справді світ мусив змінитися за такий короткий час, аби вона, Фаїна Кремянська, почала так наполегливо виглядати на розі городского. Наблизившись, розгледіла його краще: череватий, вусатий, похмурий. Та хіба будеш тут привітним, коли з самого ранку зарядив бридкий мокрий сніг.

— Доброго дня, пане поліцейський, — мовила вона, тут же зрозумівши, що зовсім не уявляє, як слід звертатися до блюстителів порядку.

Та, видно, для череваня подібні речі не були аж надто принциповими й скільки-небудь значущими. Глянувши на жінку з-під козирка форменого кашкета, той торкнувся його рукою, пробасивши:

— Що таке у вас, тітонько?

Нехай буде *тітонька*.

— Може б, ви перевірили, чи як там належно робити, коли підозрілі особи?

— Де там підозрілі? Чому підозрілі? Ви хто взагалі?

— Роза Львівна Лівшиць, — бовкнула перше, що спало на думку, Фаїна, чомусь виринуло саме ім'я сусідки, яке за інших обставин ніколи б не пригадала. — Живу он у тому будинку.

З цього місця показувати потрібний дім на Безаківській виявилось досить зручно.

— То й живіть собі.

— Вважаю за потрібне повідомити, пане поліцейський: не так давно по сусідству завелися дуже підозрілі особи. Ви ж знаєте, в Києві зараз багато стріляють.

— Зараз ніде не стріляють, — городовий насторожився. — Ви бачили в них якусь зброю?

— Бачила, пане поліцейський. Тому боюся. Давно хотіла дати сигнал. Та вони за мною можуть стежити.

— Слухайте, ви часом не...

— Нормальна я! — Тепер Фаїна обсмикнула городового своїм звичайним голосом, і від такої різкої зміни той навіть мимоволі втягнув черевце. — Перше парадне, вхід з двору. Третій поверх. Квартира прямо перед сходами, широкі дубові двері. Вони без нумера, не помилитесь.

— Ви... як вас... Роза...

— Роза Львівна. Не стійте стовпом, рухайтесь. Я з вами не піду, мене можуть помітити. Усе ж таки сусіди. Як побачу, що ви їх забрали, — прийду на дільницю. Не бійтеся, давно тут живу, все знаю. Чи премії від начальства не хочеться?

Більше городовий не зволікав.

Фаїна не думала, що все буде саме так. Вона взагалі дуже погано уявляла собі подальший розвиток подій. Та далі почалися зовсім незрозумілі дії, котрі, втім, дуже швидко й просто на очах набули осмисленого й досить організованого характеру.

Вусань витягнув свисток.

Засюрчав.

Вчасно відійшовши вбік, Фаїна намагалася вже менше привертати до себе уваги. На заклик досить скоро прибігло ще двоє

поліцейських, черевань кивнув на неї, потім щось швидко сказав, показавши рукою на будинок. Після чого один із поліцейських бігцем потрусив за ріг, черевань із товаришем рішуче рушили за вказаною адресою. Фаїна зробила вигляд, що йде за ними, тільки тримається тротуару. Та щойно представники закону зникли в дворі, перебігла на протилежний бік, швидко скинула хустку. Тепер холод чомусь не відчувався. А маскуванню при цьому дуже просте: городовий шукатиме не молоду жінку в пальті, а *тітоньку* з хусткою на голові.

Ось так.

Лишилося чекати.

Вона досить чітко могла уявити, що почнеться, коли в квартиру, за дверима якої ховається Штерн, постукає поліція.

Усе сталося навіть раніше, ніж вона чекала.

І трошки не так, як планувала.

Утім, хтось мудрий сказав: хочеш насмішити Бога — розкажи йому про свої плани.

Зі сторони Бібіковського бульвару вже котився вниз екіпаж з озброєними поліцейськими. Трошки позаду, теж на конці, поспішали тепер уже агенти в цивільному. Не встиг перший екіпаж порівнятися з указаним будинком, як дзвінко, на всю вулицю, брязнуло скло у вікні третього поверху.

Вхід на вулицю.

Її кімната.

Там Фаїна стояла вранці, дивлячись, як падає перший сніг.

Поліцейські висипали на бруківку, скупчилися, задерли голови.

Даремно.

Наступної миті з розбитого вікна щось вилетіло, торкнулося краю хідника й рвонуло.

У відповідь пролунали хаотичні, зовсім не злагоджені постріли. Палили вгору, били куди попало, тільки не в ціль, якої насправді не було, — бомбіст засів у них над головами, і згори вже летіла друга бомба.

Остання. Це знала лише Фаїна.

Гірш залишив тільки дві.

Що ж, тепер усім довкола точно не до неї.

Нічого нового не відбулося. Поліцейські напевне постукали в двері. Штерн, швидше за все, почав якусь розмову, бо коли стукає поліція, це означає: вони завжди повернуться вже з домовласником, тікати все одно доведеться. Тож краще почати прорив скоріше, поки від нього ніхто нічого все ж таки не чекає.

Кричали перехожі, розбігаючись хто куди. Агенти в цивільному кинулися в двір, назустріч їм уже вибіг один із городових, той самий черевань, тільки вже без кашкета. Ну, зараз Штерну доведеться хіба спробувати втекти, спустившись вниз водосток. Труба веде в двір з дальньої кімнати.

Щось на протилежному боці вулиці привернуло увагу Фаїни.

Так і є. Гірш із Малютою, заскочена зненацька парочка. Вона, коли чесно, не чекала товаришів саме зараз. Та коли вже тут, значить, на те воля Божа. Хто вона така, аби заважати Господу вирішувати долю дітей Його...

Свою долю ці двоє вирішили самі. Просто на очах у Фаїни.

Якби Гірш не спробував тікати, а просто вирішив би пройти повз, шанс лишитися непоміченими в обох ще лишався. Правда, куди вони далі, без грошей та піротехнічної валіз-

ки Гірша, — ось питання, котре вирішилося менше ніж за хвилину.

Він кинувся назад, намагаючись прорватися в бік Жилинської. Та навперейми йому вже висувалося поліцейське підкріплення, вибухи привернули увагу та змусили поліцію до активності, граничної бойової готовності й швидкості. Людину, що біжить, затримувати треба негайно. Просто так Гірш даватися не збирався: вихопив револьвер на ходу, помчав стрімголов через вулицю, посилаючи в поліцейських кулю за кулею. Зі свого місця Фаїна стежила за ним із невідомим їй раніше спортивним азартом: добіжить, не добіжить, вдасться, не вдасться, проскочить, не проскочить...

Ще постріли — це Малюта, не зовсім зграбний через рану, все ж таки вирішив прикрити втечу товариша. На якусь мить йому вдалося відволікти увагу на себе, а далі з протилежного боку наспіло ще кілька озброєних людей, мундири, цивільні, все переплуталося. Малюту розстріляли практично впритул, і Фаїна зачудувалася цим видовищем — кремезний чолов'яга падає на брудну вологу бруківку, сніг падає на тіло, сніжинки помирають на одязі разом із ним.

Картина загибелі недавнього товариша відволікла від Гірша. Коли знову глянула туди, побачила, що той упав, його вже оточили, піднімають, він ворухиться, пробує вирватися, значить — живий.

Тим часом головного, заради чого все й починалося, Фаїна мало не пропустила.

З двору вивели Штерна. У самій сорочці, без верхнього одягу. Полонений теж виривався, але шансів жодних, його тримали троє, скрутили міцно.

До побачення. Навіть краще — прощай. Хто знає, може, за ґратами справді покажеш себе з кращого боку, ніж Сичевський.

Штерн не міг її бачити. На неї далі не зважали. У кращому разі вона була однією з числа роззяв, переляканих і цікавих водночас. Та все ж таки Фаїна помахала йому рукою, поки заарештованого не сховали від людських очей у наспілий критий екіпаж.

І лише тоді побачила серед невеличкого гурту глядачів на протилежному боці вулиці Полтаву.

5

Якийсь час вона рухалася за ним.

Хлопець йшов у бік залізничного вокзалу, та Фаїна могла забитися на що завгодно: Андрій Волох, подібно до неї недавньої, так само не має чіткого плану дій, ноги несуть уперед самі. Коли ж до залізниці лишився один квартал, молода жінка пришвидшила кроки, навіть трошки підбігла, наздогнала, спритно схопила під руку.

Полтава здригнувся.

Цього слід було чекати.

— Знову боїшся мене? — запитала, ніби зовсім нічого не сталося, лише трошки відстала від кавалера на прогулянці.

— Ще чого! Хто тебе боїться!

— Ти. Хіба ні? Відсуваєшся, увесь тремтиш. Йдеш, мов дерев'яний.

— Здається, я десь уже це чув.

— А мені не здається. Я точно бачила тебе, коли ти стояв і дивився, як в'яжуть Штерна.

— Шкода.

Полтава вирішив промовчати про свій намір убити його. Так само не хотів говорити про події в квартирі на Софіївській.

— Вибач, тобі справді жаль?

Фаїна вирішила не пояснювати, хто, тим більше — за які гріхи сам согрівив, без жодних мук совісті здавши залишки бойового заgonу поліції.

— За дахом над головою шкодую. В кишені — дев'ять рублів і наган.

— Ти багатіший за мене. У мене нема навіть теплої кофти. Вискочила, в чому була.

— Втекла?

— Від Штерна. У нас виникли певні непорозуміння. Заспокоїлася, верталася назад, а тут таке...

— Ми ж не станемо добувати собі одяг та гроші, наставляючи на власників крамниць мій револьвер?

— Ти сказав «ми», — спокійно мовила Фаїна. — Мені це подобається.

— Фаню, «ми» — це лише «ти» і «я». Слова.

— Ти назвав мене Фанею. Здається, вперше за весь час.

— Що з тобою? Ти якась інакша. Погляд, навіть посмішка...

— Ти теж помінявся. Ранком кудись пішов хлопчик, повернувся дорослий мужчина. Чоловік із револьвером.

— Я можу його викинути. Я зроблю це просто зараз.
— Твоє діло.
— Нам узагалі, здається, з тобою в різні боки.
— Чому ти так вирішив?
— Бо мені чомусь саме сьогодні набридли будь-які ігри в революцію. Тобто... Словом, у це не граються. Це роблять. І не зовсім так.

— А як?

— Не знаю. Не готовий тобі сказати. Я взагалі ні до чого не готовий. Мені нема куди йти, нема чого їсти. Мене шукає поліція, я поза законом.

— Ото дивина! Я можу сказати про себе те саме. Але є обставина, якої ти не помічаєш. Досі не зрозумів.

— Тобто?

— Залізниця. Вокзал. Ми можемо поїхати звідси просто зараз.

— Знову «ми»?

— Ми. Ти і я. Нас обох шукає поліція. Нам обом набридли ігри в революцію. Точніше так: ми обоє хочемо від цього відпочити. Для чого нам розділятися на «ти» і «я», коли краще триматися разом?

Внутрішні відчуття сьогодні Полтаву не підводили. Він не хотів бути з нею далі. Подумки вже кілька разів розвертався та, не прощаючись навіть для годиться, йшов, куди бачили очі й вели ноги. Андрій напевне знав: їм не по дорозі. Вони познайомилися випадково, розійтися повинні в різні боки. Проте немов примерз до тротуарної бруківки.

Емоції вимагали триматися від Фаїни, а разом із нею — від будь-яких *чужих* революцій подалі.

Глузд підказував: вона говорить правду. Чисту правду. Їм обом нема куди йти. Отже, їм поки що по дорозі.

— Куди їдемо?

— Отже — «ми». Усе ж таки «ми».

Фаїну теж не підводили відчуття. Щоправда, зовсім інші, ніж Полтаву. Забуті та пригнічені давно, навіть дуже давно. Тепер вони нагадали про себе разом, несподівано, тут же підказуючи молодій жінці: щойно вона здобула невеличку перемогу.

— То куди ж?

— Не дуже далеко. Відносно недалеко. Житомир.

— Чому Житомир?

— Там є хороші знайомі, — ледь не сказала — по лінії Сичевського, та вчасно стрималася. — Просто надійні люди. На перший час дах над головою буде. Потім я запропоную інший план.

— Якщо в мене не буде кращого.

— Так. Якщо в *мого* чоловічини не виникне ліпшої ідеї.

Полтава промовчав.

Дійсно, якщо нема куди йти, чому б справді не вирушити до Житомира.

Адже він ніколи там не був.

Раптом звідти почнеться щось нове в його житті...

*Київ, 2013 рік
серпень-жовтень*

Від автора

Українці тільки починають вивчати свою історію.

Тому чудово розумію трепетне ставлення до історичних фактів та подій більшості читачів. Саме це розуміння змушує нагадати: книга, яку ви щойно прочитали і, сподіваюсь, отримали задоволення, — художній твір. Сюжет якого — вигадка, а переважної більшості героїв ніколи в реальному житті не існувало.

Проте запліднили мене саме цим сюжетом цілком реальні події. Котрі, на жаль, на подив уперто не викликають інтересу не лише в авторів художніх текстів, а й у цілком поважних авторитетних істориків. Прикладом цьому може послужити хоча б той факт, що детальну розповідь про Київ як один із центрів тероризму в Російській імперії на початку XX століття я довідався з дослідження сучасних російських авторів Бориса Григор'єва та Бориса Колоколова «Повсякденне життя російських жандармів» («*Повседневная жизнь российских жандармов*». — *Молодая гвардия*, 2007). Мене відразу охопило та поведло бажання показати справжню — кримінальну — природу тієї влади, яка прийде не лише в Україну, а й у Росію лише за десять років після описаних подій — восени 1917-го. Наслідки ми розгрібаємо понині.

Можливо, в Україні теж пишуться подібні дослідження й вони навіть готові до друку. Ну, значить, видавці погано стараються й чомусь не бачать перспективи у виданні літератури, котра в інших країнах, у тому числі в Російській Федерації, складає непогані сегменти книжкового ринку та є повноцінною складовою видавничого бізнесу.

Беручись за цю непросту й практично не вивчену саме в Україні тему, я чудово розумів усі ризики зайти на територію, котру хтось напевне вважає своєю. Ще один ризик — у спробі порушити стереотипність мислення, згідно з яким Київ, Харків та інші українські міста й губернії, що входили до складу Російської імперії, були питомо російськомовними. Орієнтиром тут традиційно служить творчість Костянтина Паустовського, Володимира Короленка, Михайла Булгакова, Аркадія Аверченка. Проте подібні уявлення — справді не більше, ніж сталий міф. Відмовлятися від того факту, що в мовному плані той же дореволюційний Київ був так само неоднорідним, як і тепер, — робити дурницю й помилку одночасно.

Нарешті, неодмінно знайдуться бажаючі закинути або незнання матеріалу, або надто глибоке його вивчення, або перемикування фактів, чи взагалі — використання питомо неукраїнських джерел для отримання інформації про описану епоху. Не варто зараз багато пояснювати, простіше згадати ці джерела.

Крім згаданої вже вище книжки, в сюжеті використані публікації газет «*Киевлянин*» та «*Киевские губернские ведомости*» (підшивки за 1907 рік), інші відкриті джерела, як то <http://www.oldkiev.info/>, а також книжки:

— Владимир Бурцев. В погоне за провокаторами. — М.–Л.: Молодая гвардия, 1928;

— Борис Савинков. Воспоминания террориста. — М.: АСТ, 2009;

— Юлиан Семёнов. Горение. — М.: Советский писатель, 1989;

— Павло Позняк, Сергій П'ятериков. Київ. Погляд через століття. — К.: Мистецтво, 1987.

Також окремі подяки:

— доктору історичних наук Данилові Яневському за цінні зауваження, котрі на виході додали цій історії достовірності;

— режисерам Роману Балаяну за фільм «Філер» та Карену Шахназарову — за стрічку «Вершник на ім'я Смерть».

Вірю: серйозне вивчення української історії тільки починається. Якщо гостросюжетна художня література сприятиме цьому — буду тільки радий.

До нових зустрічей.

А. К.

Глосарій

¹ *Філер* — похідне від французького *fileur*, тобто — агент поліції, в обов'язки якого входило зовнішнє спостереження за особами, підозрюваними в антидержавній, терористичній діяльності.

² *Троїцький народний дім* — будинок у Києві, побудований у 1901—1902 роках за проектом архітектора Г. Антоновського. У той час поруч знаходилася Троїцька церква, звідси — перша назва будівлі. Тепер — Київський національний театр оперети.

³ *...минув недобудований костел.* — Римо-католицький костел Святого Миколая в Києві. Будівництво за конкурсним проектом С. Валовського під керівництвом архітектора В. Городецького почалося 1899 року. У конструкціях використовувався новий матеріал — залізобетон. Тепер — Будинок камерної та органної музики. Наразі в костелі відбуваються богослужіння за латинським обрядом. Київська влада досі відмовляється передати приміщення Римо-католицькій церкві повністю до вирішення питання щодо нового місця розташування нового органного залу.

⁴ *...нічим не прикметна суконна однорядка.* — Чоловічий та жіночий верхній одяг, який з одного ряду суконної тканини, тобто не мав підкладки. Носився восени, заміняв собою плащ.

⁵ *...панове з охранки.* — Побутова назва Охоронного відділення Департаменту поліції Російської імперії, створеного 1866 року для охорони громадської безпеки та порядку. Охоронне відділення було політичною поліцією.

⁶ ...у нього «бульдог»... — Широко розповсюджений наприкінці XIX — на початку XX століття тип кишенькового револьвера. Назва походить від британської моделі револьверів Веблей № 2 Bulldog, випущеної 1872 року.

⁷ ...або «Косого капоніра». — «Косий капонір» — укріплення в складі Нової Печерської фортеці в Києві, споруджене 1844 року. Використовувалося як політична в'язниця з особливо суворим режимом у 1860-х роках і на початку XX ст. Зокрема, в ній тримали учасників революції 1905—1907 років, терористів, бомбистів.

⁸ «Київські губернські відомості» — офіційна урядова газета, видавалася з 1838-го по 1917 рік, до 1866 року — щоденна, після — виходила три рази на тиждень: вівторок, четвер, субота. Видавалася російською мовою. Також містила кримінальну хроніку та оголошення про розшук терористів та інших злочинців.

⁹ Бібіковський бульвар — названий на честь київського генерал-губернатора (1837—1852) Д. Бібікова. В описані часи єднав Бессарабську та Галицьку площі (тепер — площа Перемоги). Від 1917 року і дотепер — бульвар Тараса Шевченка.

¹⁰ Кулябко Микола Миколайович (1873—1920) — підполковник Окремого корпусу жандармів, у 1907—1911 рр. — начальник Київського охоронного відділення. Був зятем одного з керівників охорони імператора Миколи I полковника Олександра Спиридовича.

¹¹ Сухомлинов Володимир Олексійович (1848—1926) — генерал-губернатор Києва (1905—1908), протягом свого правління не раз ставав мішенню терористів.

¹² Столипін Петро Аркадійович (1862—1911) — державний діяч Російської імперії, з 1906 року — прем'єр-міністр. Проводив жорстку політику придушення революційних заворушень, реформування державного ладу, запобігання терористичній діяльності. 1 вересня 1911 року був убитий у Києві терористом і агентом Охоронного

відділення Дмитром (Мордко) Богровим. Похований у Києво-Печерській лаврі.

¹³ *Ямська* — вулиця в Києві, проходить повз Байкове кладовище, тоді — міська околиця. В описаний період була відома як київська «вулиця червоних ліхтарів». Змальована в повісті О. Купріна «Яма».

¹⁴ ...*перед електричним ілюзіоном*... — «Ілюзіон», «електричний театр», «електричний ілюзіон», «електротеатр» — назви тогочасного кінотеатру.

¹⁵ *«Кочубей в темниці»* — німий фільм (або ж «фільма»), створений у київському фотоательє на Хрещатику. Розповідає про останні дні з життя наказного гетьмана Василя Кочубея, котрий за велінням царя Петра I був засуджений на смерть і чекав вироку в казематі київської фортеці. Ролі виконували актори київських театрів. Цей популярний сюжет згодом втілювали на екрані кілька разів. Вважається першим зразком саме українського художнього кіно.

¹⁶ *Фундуклейвська* — нині вулиця Богдана Хмельницького, на той час носила ім'я київського губернатора Івана Фундуклея (1804—1880).

¹⁷ *Красноярський централ* — одна з найбільших пересильних каторжних тюрем у Російській імперії, знаходилася в російському місті Красноярськ.

¹⁸ *Юзівка* — перша (до 1924 р.) назва сучасного Донецька.

¹⁹ *Лейб-гвардії Семенівський полк* — одна з найстаріших військових частин Російської імперії. У грудні 1905 року гвардійці-семенівці брали участь у придушенні збройного повстання у Москві.

²⁰ *Екс* — від «експропріація», збройне пограбування, одне з головних джерел фінансування терористичного та революційного рухів у Російській імперії.

²¹ *«Оселедці»* — побутова назва великих шабел, якими були озброєні поліцейські, носилися на боку, заважали при бігу та швидкій ході.

²² *Миколаївський парк* — був названий на честь царя Миколи І. Нині — парк Шевченка.

²³ *Бульварно-Кудрявська вулиця* — тепер носить ім'я одного з активних більшовицьких діячів Вацлава Воровського.

²⁴ *Новицький Василь Дементійович* (1837—1907) — генерал-лейтенант Окремого корпусу жандармів, від 1878 року — начальник Київського губернського жандармського управління. 1903 року подав у відставку після замаху на його життя, помер на посаді Одеського міського голови.

²⁵ *Спиридович Олександр Іванович* (1873—1952) — генерал-майор корпусу жандармів, у 1903—1905 роках — начальник Київського охоронного відділення, був одним з керівників охорони імператорського палацу.

²⁶ *...від дядьків на Євбазі...* — *Єврейський базар* (Євбаз) — побутова назва Галицького базару, розташованого на Галицькій площі, нині — площа Перемоги. Дав назву цілому району.

²⁷ *Гершуні Григорій (Герш-Исаак) Андрійович* (1870—1908) — терорист, один із засновників та керівників Бойової організації партії соціалістів-революціонерів (есерів). Учився в Київському університеті. Тоді ж уперше був заарештований за терористичну діяльність. Арешт Гершуні 1903 року в Києві став першим серйозним успіхом новоствореного Київського охоронного відділення.

²⁸ *...втік з Акатую...* — Акатуйська каторжна тюрма, існувала в с. Акатуй Нерчинського гірського округу з 1832-го по 1917 рік.

²⁹ *...есерівка Фрума Фрумкіна, міщанка з Мінська...* — *Фрумкіна Фрума Мордохівна* (1873—1907), за фахом — акушерка, активістка партії есерів. Відома неодноразовими замахами на життя жандармських офіцерів, скоєними в тюрмах. Повішена за вироком суду в Бутирській тюрмі. Друга, після Софії Перовської, жінка, страчена в Російській імперії за політичний тероризм.

³⁰ ...о, Каплан... — Каплан Фанні Юхимівна (Фейга Хаїмівна Ройтблат, 1890—1918) — терористка, тяжіла до анархістів. Після невдалої спроби замаху в Києві частково втратила зір. Більше відома своєю нібито причетністю до замаху на В. І. Леніна, у 1918 році була розстріляна.

³¹ ... воював у Маньчжурії з японцями... — Мається на увазі російсько-японська війна (1904—1905). Перша війна XX століття, закінчилася підписанням Портсмутського мирного договору на умовах, принизливих для Російської імперії.

³² Університет Святого Володимира — тепер Київський університет ім. Тараса Шевченка.

³³ Маніфест Третього липня — 3 липня 1907 року імператор Микола II оголосив достроковий розпуск Державної думи та запровадження змін до виборчої системи. Маніфест Третього липня 1907 року фактично перекреслив проголошений Маніфест 17 жовтня 1905 року, котрий розширював права та свободи громадян.

³⁴ Медников Євстратій Павлович (1854—1914) — діяч політичного розшуку в Російській імперії, засновник служби зовнішнього спостереження, створив «Летючий загін філерів». Після відставки хворів на розлад психіки. Помер у психіатричній клініці.

³⁵ Емський указ — розпорядження російського імператора Олександра II від 18 (30) травня 1876 року, спрямоване на витіснення української мови з культурної сфери й обмеження її побутовим вжитком.

³⁶ Деміївка — історична місцевість Києва, з кінця XIX століття — робітниче селище. Нині — складова частина Голосіївського району м. Києва.

³⁷ ...топтуні підчепили мене за Либіддю... — Річка Либідь, права притока Дніпра, протікає на території Києва, сьогодні це — центральна частина міста.

³⁸ ...скільки часу наші товариші готували страту Плеве? І чого коштувало виконати, нарешті, партійний вирок? — 28 липня 1904 року в Петербурзі бомбою, яку кинув есер Єгор Сазонов, було вбито міністра внутрішніх справ В'ячеслава Плеве. Відповідальність за теракт узяла Бойова організація партії есерів. Замах удався лише з третьої спроби.

³⁹ ...скільки років борці з «Народної волі» наближали те саме перше березня? — 1 березня 1881 року в Петербурзі бомба, кинута терористом, учасником групи «Народна воля» Ігнатієм Гриневицьким, вбила імператора Олександра Другого Визволителя, ініціатора серії реформ, які сприяли політичній та економічній модернізації імперії. «Полювання на імператора» тривало загалом 15 років. Серед тих, кого стратили по «справі 1 березня», були терористи Софія Перовська, Андрій Желябов, Микола Кібальчич. Радянська історіографія подавала їх винятково в героїчному контексті.

⁴⁰ ...топтун із очима Вільгельма Телля. — Вільгельм Телль — народний герой Швейцарії, майстерний лучник. Уродженець кантону Урі, жив наприкінці XIII — на початку XIV ст. Вважається еталоном влучності та гостроти зору.

⁴¹ ...при спробі затримати її в Новограді. — Йдеться про Новоград-Волинський Житомирської області.

⁴² «Воля народу» — друкований орган партії соціалістів-революціонерів, виходив у Петербурзі на початку XX століття, регулярним не був.

⁴³ ...«Киевлянин» чи «Друг народа». — «Киевлянин» — найвпливовіший російськомовний часопис свого часу. Виходив у 1869—1919 рр. «Друг народа» — київський часопис, видавався у 1867—1878 рр. 1907 року в Києві виходив щотижневик з такою самою назвою.

⁴⁴ Сепаратизм (від лат. separatio — відокремлення) — прагнення окремих груп населення чи організації до відокремлення, відо-

соблення. Рух за надання частині держави права автономії чи за її повне відокремлення й створення нової держави.

⁴⁵ *Південно-Західний край* — узагальнене найменування Київського генерал-губернаторства (1832—1915) у складі Київської, Подільської та Волинської губерній.

⁴⁶ *Савінков Борис Вікторович* (1879—1925) — один із лідерів Бойової організації партії есерів, письменник. 1906 року був заарештований у Севастополі за підготовку вбивства командувача Чорноморським флотом. Утік із камери смертників, переховувався на території Румунії, але час від часу нелегально бував у різних містах Російської імперії, спрямовуючи діяльність Бойової організації. З 1907 року жив в еміграції. Загинув 1925 року в більшовицькій тюрмі.

⁴⁷ *Бурцев Володимир Львович* (1862—1942) — видавець, публіцист, найбільш відомий системним викриттям провокаторів Департаменту поліції, зокрема Євно Азефа (1869—1918), керівника Бойової організації партії соціалістів-революціонерів та одночасно провокатора Охоронного відділення.

⁴⁸ *Азеф Євно Фішелевич* (1869—1918) — найвідоміший терорист-провокатор свого часу. Помер у Берліні в 1918 році.

⁴⁹ *Вулиця Мала Залізнична* — тепер вулиця Караваєва. *Караваєв Володимир Опанасович* (1811—1892) — видатний лікар, професор, один із засновників медичного факультету Київського університету Св. Володимира.

⁵⁰ «*Вибуховий холодець*» — вибухова речовина, колоїдний розчин піроксиліну в нітрогліцерині.

⁵¹ ...дістали дворянство від цариці Катерини... — *Катерина Друга Велика* (1729—1796) — імператриця всеросійська (1762—1796).

⁵² *Бульварний роман* — художній твір, розрахований на широкі смаки та вподобання, інша назва — сенсаційний. Від белетристики, котру прийнято вважати якісною, відрізнявся невибагливим

сюжетом, відвертою жовтизною, орієнтацією передусім на невибагливий смак пересічного міщанина.

⁵³ ...заворушення у Фінляндії. — Збройне повстання солдат та матросів у фортеці Свеаборг, розташованій у Великому князівстві Фінляндському, спровоковане більшовиками та есерами. Після придушення повстання 28 його активістів були засуджені на смерть, майже тисяча — на різні терміни ув'язнення та службу в штрафних військових підрозділах.

⁵⁴ Софіївська — одна з найдавніших вулиць центральної частини Києва, пролягає від Майдану Незалежності до Софіївської площі. Основна забудова належить до другої половини XIX — початку XX століття.

⁵⁵ Земельний банк — Державний Дворянський земельний банк, існував у 1885—1917 рр. Здійснював іпотечне кредитування поміщиків під заставу маєтків терміном на 66 років під 3,5%. Ліквідований більшовиками 1917 року.

⁵⁶ «Харьковские губернские ведомости» — видавалися в Харкові з 1838-го по 1915 рік. Один з кращих провінційних часописів свого часу.

⁵⁷ ...роман про «нових людей» здолав, вважаючи цей труд мало не своїм обов'язком. — Прозорий натяк на роман Миколи Чернишевського «Що робити?» («Что делать?»). Рахметов — головний персонаж роману, котрий являє собою приклад «особливої людини», яка відмовилася від звичайних радощів життя в ім'я торжества ідей революції. Рахметов — перший зразок «суперлюдини» в російській літературі. Роман було заборонено цензурою більше 40 років. Лише в 1906-му, на хвилі тимчасової лібералізації суспільно-політичного життя Російської імперії, твір дозволили публікувати окремою книгою. У СРСР входила до обов'язкової шкільної програми. Зараз не перевидається, як такий, що втратив художню цінність.

⁵⁸ ...із великим вензелем кондитерської Самадені. — Самадені Бернгард — Оттон Андрійович (1845—1907) — швейцарець за походженням, один із найвідоміших київських шоколадників, власник мережі кондитерських. Найпопулярніша з них знаходилася в центрі сучасного Майдану Незалежності — напроти будинку Миської думи.

⁵⁹ ... третина ненадійних жовтобілетниць! — У Російській імперії — посвідчення особи, одночасно — санітарна книжка жовтого кольору. Його виправляли жінкам, котрі легально займалися проституцією. Альтернатива паспорту для повій.

⁶⁰ Вулиця Безаківська — нині вулиця Симона Петлюри в центральній частині Києва. Названа на честь генерала Олександра Безака (1800—1868), кавалера ордена Андрія Первозваного, генерал-губернатора Південно-Західного краю та командуючого військами Київського військового округу (1865—1868).

⁶¹ Вихрест — юдей, який прийняв християнство. Перехід з юдаїзму в державне православ'я відкривало можливість виїзду за межі дискримінаційної щодо єврейського населення імперії «черты оседлости», навчання в гімназіях та вишах, працевлаштування в органах державної влади тощо. Перехід в офіційне православ'я мав наслідком також зміну єврейського імені на російське (напр.: Мордехай — Михайло і т. ін.).

⁶² Звіринець — історична місцевість у Києві між Печерськом, Видубичами, Теличкою і Чорною, відома з часів Київської Русі як Гора. Простягається вздовж сучасних бульвару Дружби народів (кінцевої частини), вулиць Бастіонної, Звіринецької, Мічуріна, Старонаводницької.

⁶³ ...чиство тобі оборона Порт-Артура. — Облога японськими військами російської військово-морської бази, арендованої у Китаю терміном на 25 років. Капітуляція Порт-Артура стала прологом військової поразки Російської імперії, однією з причин революції 1905—1907 рр.

Зміст

Вступне слово. <i>Данило Яневський</i>	3
<i>Частина 1. ТЕРОРИСТ</i>	7
Розділ перший	9
Розділ другий	40
Розділ третій	86
Розділ четвертий	122
Розділ п'ятий	146
<i>Частина 2. АГЕНТ</i>	181
Розділ перший	183
Розділ другий	214
Розділ третій	246
Розділ четвертий	268
Розділ п'ятий	302
Розділ шостий	324
Від автора	367
Глосарій	370

Літературно-художнє видання

КОКОТЮХА
Андрій Анатолійович

КИЇВСЬКІ БОМБИ

Роман

Головний редактор *К. В. Лимаренко*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Комп'ютерна верстка: *С. І. Удалов*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*

Підписано до друку 20.01.14. Формат 70 × 108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 16,80. Облік.-вид. арк. 14,44.
Тираж 3000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.